

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

**BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ FARS KÜLTÜRÜNÜN
TÜRK KÜLTÜRÜYLE ETKİLEŞİMİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sinan BAŞEĞMEZ

**Sivas
Ocak 2025**

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

**BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİ FARS KÜLTÜRÜNÜN
TÜRK KÜLTÜRÜYLE ETKİLEŞİMİ**

Yüksek Lisans Tezi

Sinan BAŞEĞMEZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdullah KAYA

Sivas

Ocak 2025

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

29/01/2025

Sinan BAŞEĞMEZ

ÖNSÖZ

“Büyük Selçuklu Dönemi Fars Kültürünün Türk Kültürüyle Etkileşimi” başlıklı çalışmamızda X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren plansız ve programsız bir şekilde vuku bulan Oğuz göçleri ve sonuçları incelenmiştir. Ayrıca Selçukluların Horasan coğrafyasında Farslar ile etkileşimleri anlatılmıştır. Selçukluların, bir asırdan fazla süren serüvenlerinde Horasan’dan edindikleri kültürel tesirler ve coğrafyaya kazandırdıkları katkıları açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Güneşin doğduğu yer ve güneş ülkesi olarak bilinen Horasan ismi Sâsâniler döneminde İran’ın kuzey doğusunda yer alan çok geniş bir coğrafyayı ifade etmek için kullanılmıştır. Günümüzde Horasan’ın toprakları üç parçaya bölünmüş olup, bu coğrafi bölge Afganistan, İran ve Türkmenistan’ın sınırları içinde yer almaktadır.

Oğuz göçleri ise tarihte Horasan coğrafyasına yapılan göçlerin yalnızca bir kolunu oluşturmaktadır. X. yüzyılın sonlarında yapılan bu göçler, Selçuk Bey ve himayesi altında bulunan Oğuz Türkleri için bir göç maksadı olmaktan ziyade zamanla yurt edinme amacının doğmasına vesile olmuştur.

Çalışmamızda Horasan coğrafyasında yaşayan Pers ve Sâsâniler döneminde Türk-Fars ilişkilerine özet olarak değinilmiştir. Akabinde ise Türk göçlerinin siyasi tarihine kısaca temas edilmiştir. Neticede Türk-Fars ilişkileri mitolojik ve ulusal efsaneleri birbirine bağlayacak kadar eskiye dayanmaktadır. İki kültür arasındaki etkileşimlerin zirvede olduğu dönem ise Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşu ve yıkılışına kadar geçen süreçtir. Çalışmamızda İslâm öncesi dönemde Türkler ile ın siyasi ilişkileri ve Horasan Selçukluları dönemi Türk-Fars sosyo-kültürel etkileşimleri konusunda şimdiye kadar yapılan çalışmalar bir araya getirilerek genişletilmiş, mümkün olduğu kadar katkıda bulunularak bir başlık altında toplanılmıştır.

Yaptığımız bu çalışmanın Orta Çağ Türk Tarihi alanına önemli katkılar sunmasını temenni ederken, böyle bir çalışma yapmamız için beni yönlendiren, bu süreçte danışmanlığımı yapan ve çalışmamızın son halini almasında büyük çaba sarf eden saygıdeğer hocam Prof. Dr. Abdullah KAYA ya teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu, Yöntemi ve Amacı	6
Araştırmanın Konusu	6
Araştırma Yöntemi	6
Araştırmanın Amacı	7
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
1.SELÇUKLU ÖNCESİ TÜRK-PERS VE SÂSÂNİ İLİŞKİLERİ.....	9
1.1. Selçuklu Öncesi Türk Kültürü.....	9
1.1.1. Sosyal ve Siyasi Yapı.....	9
1.2. İslâm Öncesi Fars Kültürü.....	16
1.2.1. Sosyal ve Siyasi Yapı.....	16
1.3. İslâm Fetihlerine Kadar Horasan Coğrafyası	19
1.4. Pers ve Sâsânilerin Türklerle İlişkileri	23
1.4.1. İskit-Pers İlişkileri	24
1.4.2. Kuşan-Sâsâni İlişkileri.....	31
1.4.3. Akhun-Sâsâni İlişkileri	35
1.4.4. Göktürk-Sâsâni İlişkileri.....	44
1.5. Sâsânilerden Büyük Selçuklulara Kadar Horasan'ın Durumu	52
1.6. Selçukluların Horasan'a Göçü ve Bölgedeki Devletlerle Olan İlişkileri	54

1.6.1. Selçuklu Ailesinin Cend'e Göçü	54
1.6.2. Selçuklu-Samani, Karahanlı ve Gazneli İlişkileri.....	57
1.7. Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157).....	64
İKİNCİ BÖLÜM	67
2. BÜYÜK SELÇUKLULARIN FARS KÜLTÜRÜNE OLAN ETKİLERİ.....	67
2.1. Büyük Selçukluların Horasan Üzerindeki Etkileri	67
2.1.1. Sosyo-Kültürel Etkiler	67
2.1.2. Siyasi Etkiler.....	72
2.1.3. İlmi Etkiler	75
2.1.3.1. Nizamiye Medreselerinin Fars Kültürüne Etkileri.....	76
2.1.3.2. Dil ve Edebiyat Alanındaki Etkiler	83
2.1.4. Dini Etkiler	86
2.1.5. Sosyo-Ekonomik Etkiler.....	91
2.1.5.1. Demografik Etkiler	91
2.1.5.2. Ticari Etkiler	94
2.1.6. Sanat ve Mimari deki Etkiler	98
2.1.6.1. Selçukluların Fars Kültürüne Sanatsal Etkileri.....	100
2.1.6.2 Selçukluların Fars Kültürüne Mimari Etkileri	110
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	123
3. FARS KÜLTÜRÜNÜN BÜYÜK SELÇUKLULARA OLAN ETKİLERİ....	123
3.1. Fars Kültürünün Selçuklular Dönemi Türk Kültürüne Etkileri.....	123
3.1.1. Sosyo-Kültürel Etkiler	123
3.1.2. Devlet Yönetimindeki Etkileri.....	125
3.1.3. Adalet Sistemindeki Etkileri	129
3.1.4. Dil ve Edebiyat Alanındaki Etkileri.....	131

3.1.5. Selçuklu Tarih Yazıcılığında Fars Etkisi.....	137
3.1.6. Dini Etkiler	140
3.1.7. Ticari Etkiler	148
3.2. Selçuklular Dönemi Farslılışmaya Karşı Oğuz İsyanları	152
SONUÇ.....	157
KAYNAKÇA.....	159
ÖZ GEÇMİŞ.....	179

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
agt.	: Adı geçen tez
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
H�.	: Hazreti
�SAM	: �sl�m Araştırmaları Merkezi
MEB.	: Mill� Eğitim Bakanlığı
M�.	: Milattan önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDV�A	: Türkiye Diyanet Vakfı �sl�m Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayın

ÖZET

Horasan, coğrafi konumu vesilesiyle tarih boyunca hem Kafkasya'dan hem de Hazar Denizi'nin güneyinden gelen göçlere açık bir bölge olmuştur. Yapılan göçler ile başlayan Fars-Türk münasebetleri ve etkileşimleri tarih yazımının başlarından itibaren kaynaklarda yerini almıştır. Farslarla Türklerin mücadeleleri İskitler döneminden itibaren başlayıp kendi ülkelerine göre Ceyhun Nehri'nin doğusunda ikamet eden ve adına Turan dedikleri bölgeye Türkler tarafından yapılan göçlerin yoğunlaştığı Sâsâniler dönemine kadar cereyan ettirmiştir.

Sâsâni İmparatorluğuna Müslüman Araplar tarafından son verilmesi ve akabinde Gazneli ve Karahanlı gibi Müslüman Türk devletlerinin Horasan'da hâkimiyeti ele geçirmeleri, Türk kültürünün Horasan'da hızla yayılmasına neden olmuştur. Oğuzların Horasan'a göçleri ve Büyük Selçuklu Devletini kurmaları Türk-Fars kültürlerinin etkileşimlerinin en yoğun yaşandığı dönemdir. Selçuklular önderliğinde göç eden Oğuz Türklerinin, 1040-1157 yılları arasında Horasan'da yerel halklar ile birlikte yaşamaları, onların Fars kültürünü tanımalarına ve bazı kültür öğelerini Türk kültürü ile harmanlarına neden olmuştur.

Selçuklu Horasan'ında yaşanan kültürel etkileşimler sosyal ve siyasi hayatın tüm unsurlarında kendini bütün canlılığı ile göstermiştir. Selçuklu Devleti ise gerek siyasi ve gerekse de sosyal hayatlarında Fars kültürü ile Türk kültürünün harmanlandığı ortak bir kültür dairesinin oluşumuna vesile olmuşlardır. Selçuklular, Horasan ile Farsların siyasi ve kültürel unsurlarını melezleştirerek kendi bünyelerine katarken, aynı durum Fars kültürü üzerinde de varlığını devam ettirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Horasan, Fars Kültürü, Türk Kültürü, Büyük Selçuklular.

ABSTRACT

Due to its geographical location, Khorasan has been a region open to migrations from both the Caucasus and the south of the Caspian Sea throughout history. Persian-Turkish relations and interactions, which started with the migrations, have taken their place in the sources since the beginning of historiography. The struggles of the Persians and the Turks started from the Scythian period and continued until the Sassanid period, when the migrations made by the Turks to the region they called Turan, which resided in the east of the Ceyhun River according to their own country, intensified.

The end of the Sassanid Empire by the Muslim Arabs and the subsequent dominance of Muslim Turkish states such as Ghaznavid and Karakhanid in Khorasan led to the rapid spread of Turkish culture in Khorasan. The migration of the Oghuz to Khorasan and the establishment of the Great Seljuk State was the period when the interactions of Turkish-Persian cultures were most intense. The fact that the Oghuz Turks, who migrated under the leadership of the Seljuks, lived together with the local peoples in Khorasan between 1040-1157 caused them to get to know the Persian culture and blend some cultural elements with Turkish culture.

The cultural interactions experienced in Seljuk Khorasan showed themselves with all their vitality in all elements of social and political life. The Seljuk Empire, on the other hand, was instrumental in the formation of a common cultural circle in which Persian culture and Turkish culture were blended in both their political and social lives. While the Seljuks hybridized the political and cultural elements of Khorasan and Persians and incorporated them into their own structure, the same situation continued to exist on Persian culture.

Keywords: Middle Ages, Khorasan, Persian Culture, Turkish Culture, Great Seljuks.

GİRİŞ

Dünya üzerinde yaşamış ve yaşamaya devam eden her toplumun kendine göre bir kültürü vardır. Kelime olarak kültür, Latince “*colere*” ve “*culture*”¹ kelimelerinden türemektedir ve çeşitli anlamları vardır.² Kelimenin kökeni olan “*colare*”un Türkçe karşılığı sürmek ve ekip biçmek olurken, “*culture*”nin karşılığı ise ekin anlamına gelmektedir.³ Bu iki kelimenin birleşmesiyle türeyen kültür kelimesinin Türkçe karşılığı “*toprağı işleme*” olmaktadır.⁴ Nitekim kültürün tanımında, mahsul elde etmek gayesi ile tarlasını ekerek mahsul almayı amaçlayan kişi örnek alınmıştır. Aynı zamanda insan zihnini çalıştırmak ve onu verimli bir hale getirip ondan yararlanmak da kültür diye adlandırılmıştır.⁵

Kültür kelimesinin Arapça kullanılan karşılığı ise “*sekâfetu*”dur. Bu kelime “*sekafe*” fiilinden türemiş olup bulmak, düzeltmek, fikir canlılığı kazanmak, çabuk ve süratli bir şekilde anlamak, kavramak, idrak etmek gibi birçok benzeri anlamda kullanılmaktadır. Sekaf fiili aynı zamanda eğitim ve maharet anlamında kullanılan bir isim olup, Kur’ân’da dört ayrı yerde “ herhangi bir şeyi tam manası ile idrak etmek ve net bir şekilde görmek, anlamak ve yakalamak” manasında geçmektedir.⁶

Kültür kelimesinin karşılığı Farsçada ise “*farhang*”tır. Farsça “*farheng*” olan kelimenin karşılığı “*far*” ve “*hang*” köklerinin birleşmesiyle oluşmakta olup “bilgin, bilge, bilgelik, sanat, edebiyat, eğitim ve terbiye” gibi kavramları tanımlamak için kullanılmaktadır.⁷ Kültür kelimesinin Türkçe tanımını ise Ziya Gökalp “*hars*” olarak yapmaktadır. Hars kelimesi aynı zaman da Arapçada, batı dillerinde kullanılan “*culture*” kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Hars kelimesi, “*harase*” fiilinden türemiş bir isim olup, ziraat etmek, tohum ekmek, çalışmak, toplayıp biriktirmek kültür gibi daha birçok anlamda kullanılmaktadır.⁸

¹ Ruhattin Yazoğlu, “Dil-Kültür İlişkisi”, *EKEV Akademi Dergisi S. II*, Ankara 2002, s. 132.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 15.

³ Yazoğlu, *agm.*, s. 132.

⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 15.

⁵ Erdoğan Pazarbaşı, *Kur’ân ve Medeniyet*, Pınar Yay., İstanbul 1996, s. 22-59.

⁶ Mevlüt Sarı, “sekafe”, *Arapça-Türkçe Lûgat*, Bahar Yay., İstanbul 1980, s.177.

⁷ Aliakbar Dehkhodâ, *Lûgat-name-i Dehkhodâ C. II*, Haz. Muhammed Muin-Seyyid Cafer Şehidi, Müessesesi-i Lûgat-name-i Dehkhoda, Tahran 1377, s. 17132.

⁸ Ferit Develioğlu, “Hars”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, s. 333.

Gökalp'in tanımlamasına göre hars, millî kimliğe sahiptir ve medeniyeti oluşturan yolun başlangıcıdır. Yani ona göre kültür olmakta ve bu kültürün gelişmesiyle de medeniyet oluşmaktadır.⁹

Kültürün genel olarak “*atalardan gelen maddi ve manevi değerlerin tamamı*” olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰ Türkiye’de ise kültür kavramına ilk defa karşılık arayan Ziya Gökalp’tir.¹¹ Gökalp, bu kelimenin tarifini “*bir milletin dini, ahlaki, hukuki, bedîî, lisanî, fennî hayatlarının ahenkli mecmuasıdır*” şeklinde genel hatlarıyla yapmıştır.¹²

Kültürü meydana getiren en önemli unsur toplum olup, gelişmesini de toplumun iç gelişmeleri etkilemektedir. Duygu ve heyecanlara dayanan bu gelişme sonucunda ortaya çıkan yaşam biçimi ise ulusal bir nitelik taşımaktadır.¹³ Kısacası Gökalp'in zikrettiğimiz tarifiinden de anlaşılacağı üzere belirli bir topluluğa ait sosyal davranış ve teknik kuruluşlar kültürü meydana getiren unsurlardır.¹⁴ Dolayısıyla sağlam ve gelişmiş bir kültür de ulusal birliğin en etkili silahı ve güvencesidir. Yetersiz ve bilimsel içeriği olmayan bir kültür ortamından sosyal ve ekonomik kalkınma ile politik gelişme beklemek beyhudedir.

Kültür üzerinde etkili unsurlardan biri de hiç şüphesiz coğrafyadır. İnsanların bölgeden bölgeye farklı yaşam tarzlarına sahip olmasının nedeni, coğrafyanın kültür üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Örneğin ormanlık alanları zengin olan coğrafyalarda avcı-toplayıcı bir kültürün emareleri kendini gösterirken, düz ve otlak alanlar bakımından zengin olan coğrafyada ise hayvancılık ibaresi ön planda tutulduğundan tarım ve ziraat üzerine kurulan bir kültürel yapı kendini gösterecektir.¹⁵

⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, MEB Yay., İstanbul 1990, s. 42.

¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 15.

¹¹ Mahmut Arslan, “Ziya Gökalp’te Kültür ve Uygarlık Anlayışı”, *Türkiye’de Sosyoloji-Ziya Gökalp Sempozyumu*, İstanbul, 25-26 Ekim 2004, s. 11.

¹² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Salim Çonoğlu, İstanbul 2022, s. 46.

¹³ Arslan, *agm.*, s.11.

¹⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 16.

¹⁵ Merve Avcı-Seyit Taşer, “Kültürel Coğrafyanın Sosyal Bilgiler Dersindeki Yeri ve Önemi İle İlgili Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi S.14*, İstanbul 2024, s. 80.

Kültür bir coğrafya üzerinde, coğrafi gücün etkisinde kalan bütün diğer güçlere ruh ve maneviyat kazandıran unsurdur. Kültürün hazırladığı ortam ve diğer unsurların itici gücü coğrafya üzerinde yaşayan toplumları harekete geçiren en önemli etkidir. Kültür ile anlam kazanan coğrafya ise beşerî güç olarak nitelendirdiğimiz ulusal gücü meydana getirir. Coğrafya örf, adet, dil, tarih, güzel sanatlar, din, devlet anlayışı, hukuk ve ekonomi gibi kültürü etkileyen unsurların başında gelmektedir.¹⁶

Kültürel etkileşimler, toplumlar arasında genellikle kendilerine göre daha hoş, daha güzel, daha ulvî, daha aklî, daha ekonomik ve daha ahlakî sayılan unsurların alışverişi ile oluşmaktadır. Böylece kültür sürekli bir döngü halinde kendini geliştirmektedir.¹⁷

Tabiatı gereği coğrafyayla ve doğayla bağlantılı olmak zorunda olan kültür,¹⁸ yeryüzünde kendisini meydana getiren unsur olan insanların yaşadığı bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. Modern tarih ve yapılan araştırmalar da kültürler arasındaki benzerlikler ve etkileşimlerden ziyade, farklılıklar ve ayırıcı özellikler üzerinde durmaktadır. Oysa kültürlerin ilk ortaya çıktıkları coğrafi bölgelerin birbirlerinden farklı olmalarına rağmen kültürler arasında etkileşime engel olamadıkları, bugünkü dünya kültürlerinin birbirleri ile akrabalıkları ve ortak özelliklerinden anlaşılmaktadır.¹⁹

Örneğin kimilerine göre dünyanın en eski kültürlerinden olan Etrüsk kültürünün İtalya’da ortaya çıkması, Roma soykırımıyla da ciddi bir tahribata uğraması bu kültürün Roma kültürü ve Hristiyanlık dini üzerinde etkilerini tamamen ortadan kaldırmak için yeterli olmamıştır. Çünkü Etrüsk dini mitleri ve bu dinin bazı özelliklerinden olan ikonacılık, tapınak sunakları ve put yapımı gibi ritüelleri Hristiyanlık dininde engellenmek istense de zamanla büyük bir önem kazanmış ve yeni Roma kültüründe yerini almıştır.²⁰ Dolayısıyla da Roma kültürünün

¹⁶ Suat İlhan, “Toprak ve Kültür”, *Erdem C.15 S.1*, Ankara 1989, s. 715.

¹⁷ Sadık Tural, *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, Yüce Erek Yayınevi, Ankara 2006, s. 174.

¹⁸ Avcı-Seyit, *agm.*, s. 82.

¹⁹ Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, “Tarih ve Kültür”, *Erdem C.4 S.19*, Ankara 1988, s. 34-35.

²⁰ Aynur Çınar, “Tarihte Kaybolmuş Bir Medeniyet: Etrüskler ve Etrüsk Dini”, *Belleten C.84 S.299*, Ankara 2020, s.44-46.

oluşmasındaki mihenk taşının, MÖ VI. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Etrüsk kültürü olduğunu söyleyebiliriz.

Dünya kültürleri üzerinde en büyük etkiye sahip bir diğer kültür ise Arap kültürüdür. Arap kültürü, Arap yarımadasında yaşayan ve Arapça konuşan Araplar tarafından İslâm dininin zuhurundan yirmi asır önce kurulmuştur. Miladi VII. yüzyılda Arap yarımadasında ortaya çıkan İslâm devleti, kısa zamanda Roma ve Farslarla mücadeleye girmiştir. Yeni fetihler neticesinde de farklı kültürleri bünyesinde barındırmaya başlayan İslâm Devleti, yeni kültürlerin de etkisiyle İslâm kültüründe çeviri ve farklı kültürleri tanıma arayışına girmiştir.²¹

Dünya kültürlerinden bir diğeri ise, kökenleri Proto-Aryenlerin çıkış yeri olan İran coğrafyasına dayanan ve Ceyhun Nehri'nin ötesi olan Turan topraklarında vücut bulan Fars kültürüdür.²² Yukarıda da değindiğimiz gibi, Fars kültürü teşkil olduğu coğrafya üzerinde zamanla farklı kültürlerin tesir altında kalmıştır. Örneğin İskender döneminde yapılan istilaların Fars kültürü üzerinde tesirleri çok büyüktür.²³ Fars kültürünün dünya da diğer milletler ile etkileşim yaşadığı en önemli dönemlerden biriside, Hz. Ömer döneminde İslâm Devleti'nin Horasan ve civar bölgelere düzenlediği fetih hareketlerinin yaşandığı VII. yüzyıldır.

Temelleri Etrüksler tarafından atılan Roma kültürü, Arabistan coğrafyasında Araplar tarafından teşkil olunan Arap kültürü ve Aryen ırklarının oluşturduğu Fars kültüründen başka dünya üzerinde etkisi hissedilen kültürlerden birisi de Türk kültürüdür. Türk kültürün temelleri, Altay ve Sayan dağlarının güneybatı bölgesinde yaşayan Türkler tarafından atılmıştır.²⁴ Türklerin, ana yurtları Asya'dan göçler yoluyla dağıldıkları bilinse de ana coğrafya da farklı isimler altında aynı dili konuşan birçok Türk devletinin varlığı mevcuttur.²⁵

²¹ Mürsel Tekin, “Ortadoğu’da Helen Kültürü ve İslâm’ın İlk Devirlerinde Tercüme Faaliyetlerine Etkisi”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.3 S.3*, Kırklareli 2019, s. 307.

²² Abdulhalık Aytbayev, “Masssagetler Hakkında Eski Kaynaklar”, Çev. Kezban Acar, *Türkler C.1*, Ankara 2002, s. 632-636.

²³ Mahmut Kaya, “İskender”, *TDVİA C.22*. TDV Yay., İstanbul 2000, s.555-557.

²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 49.

²⁵ Serkan Toptaş, *Türk Göçlerinin Anadolu’nun Sos-Kültürel ve Demografik Yapısına Etkileri (Başlangıçtan XV. Yüzyıla Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2024, s. 5

Türk kültürünün oluşumu ve akabinde gelişimi tarihi süreç boyunca devam etmiştir. Türkler genellikle kendileri için tehlike arz eden durumlar ve ekonomik nedenlerden dolayı sıklıkla göç eden bir millet olmuşlardır. Bize göre onların bu göçleri, Türk kültürünün gelişmesindeki en önemli unsurdur. Zira göçler sonucunda yeni coğrafyalar ve farklı milletlerle etkileşime geçen Türkler, zamanla farklı kültürlerin özelliklerini de kendi kültürel yapılarına katmayı bilmişlerdir. Bu etkileşimlerin yaşandığı en önemli dönemlerden biride, Selçuklulara bağlı Oğuz Türklerinin Horasan’a yaptıkları göçlerin yaşandığı X. yüzyıldır. Nitekim Selçuklu Devleti’nin Horasan’daki bir buçuk asra yakın hakimiyet dönemi, bu bölgede Türk kültürü ve Fars kültürünün sosyal hayatın her alanında etkileşimine neden olmuştur. Müslüman Türkler, Horasan’da İslâm kültürünü de tanımışlar ve zikrettiğimiz bu üç kültürün de harmanlanmasıyla oluşan medeniyeti kalıcı olarak Anadolu’ya başarıyla taşımışlardır.

Tarihi kaynaklar ve modern çalışmalardan yararlanılarak elde edilen bilgilerin taranmasıyla oluşturulan “*Büyük Selçuklu Dönemi Fars Kültürünün Türk Kültürüyle Etkileşimi*” başlıklı çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, Selçuklular öncesi Türklerin, Pers ve Sâsâniler ile olan siyasi, iktisadi ve kültürel etkileşimlerini tarihi kaynaklar ve modern çalışmaları tarayarak inceledik. Ayrıca Horasan coğrafyasının neden Türklerin hedefleri arasında olduğunu, Türklerin bu coğrafyaya geldiklerinde amaçlarının ne olduğunu ve coğrafyadaki siyasi otoriteleri ile konumlarının ne olduğunu detaylarıyla anlattık. Sâsânilerden sonra boşalan siyasi otoritenin ve bozulan dengenin Oğuz göçlerine kadar coğrafya üzerindeki etkilerini de anlattığımız bu bölüm de Selçukluların Horasan’a göçlerine de özet olarak değindik. Nitekim çalışmamızın bu bölümünde Türklerinde şahit olduğu Horasan’ın siyasi durumu Perslerden, Büyük Selçuklu Devletinin teşekkülüne kadar ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Büyük Selçuklu Devleti’nin Horasan coğrafyası üzerindeki sosyo-kültürel, siyasi, ilmi, dini, sosyo-ekonomik, sanat ve mimari alandaki etkilerini tarihi kaynaklar ve modern çalışmaları tarayarak değerlendirdik. Selçukluların Horasan’daki kültürel etkilerini, özellikle sosyal hayat, siyasi yapı, ilmi çalışmalar

eşiğinde İslâm dinine olan etkilerini ve sanatın gelişmesine olan katkılarını Selçuklu öncesi Horasan coğrafyasını göz önünde bulundurarak değerlendirdik.

Üçüncü bölümde ise, Perslerden, Büyük Selçuklulara kadar sürekli bir değişim ve gelişim içinde olan Fars kültürünün Büyük Selçuklular üzerindeki sosyo-kültürel, idari, adli, dil ve edebi, dini ve iktisadi etkilerini ele aldık. Ayrıca Oğuz isyanlarının çıkmasında Fars kültürü ve devletin Farslılaşmaya yönelik eğiliminin etkisine değinip, devletin yıkılmasında yine Fars kültürünün etkisini ele aldık.

Araştırmanın Konusu, Yöntemi ve Amacı

Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, iki önemli ve büyük kültürel gelenek olan Fars kültürü ile Türk kültürünün, Büyük Selçuklular döneminde nasıl bir araya geldiklerini, birbirlerini nasıl etkiledikleri ve bu etkileşimin ortaya çıkardığı yeni sentezleri incelemektedir.

Özellikle Selçukluların İslâmiyet'i kabul ettikleri dönemde Fars kültürüyle olan yoğun etkileşimleri ele alınmıştır. Bu bağlamda siyasi, ilmi, dini, sosyo-ekonomik, sanat ve mimari alanlarda yaşanan etkileşimler çalışmanın temel inceleme konusudur. Ayrıca Fars kültürünün edebi ve sanatsal zenginliği ile, Türklerin askeri ve teşkilatçılık alanındaki başarılarının birleşmesiyle Büyük Selçuklu Devleti'nin kültürel yapısının oluşumuna değinilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın genel amacı, Türk-Fars kültürel etkileşimlerinin iki milletinde siyasi, dini ve sosyal kültürlerine olan etkisini anlamaktır.

Araştırma Yöntemi

Bu araştırmada, Türk ve Fars kültürlerinin kesişim noktası olan Horasan coğrafyası ve bu coğrafyada kurulan Persler ile Sâsânilerin; İskit, Kuşan, Akhun ve Göktürklerle olan siyasi ilişkilerine kısaca değinilmiştir. Perslerden başlayarak Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar geçen dönemde Horasan coğrafyasının tarihini bir bütün olarak ele almaya çalıştığımız tezimizin başlıca araştırma yöntemi birincil kaynakların (Herodot, Firdevsi, Avesta, Beyhaki, Ebu'l-Ferec, İbn Kesir,

İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esir, Nizamülmülk, Urfalı Mateos vd.) tespitidir. Ayrıca dönemin tarihçileri ve günümüz Selçuklu tarihi üzerine çalışan modern tarihçilerin eserleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Kaynakların incelenmesi sonucunda elde edilen bilgi ve değerlendirmelere tarafımızca olabildiğince katkıda bulunulmuş ve yararlanılan kaynaklara atıfta bulunularak çalışmamız oluşturulmuştur.

Araştırma sürecinde takip edilen metodolojik yaklaşım, tarihsel olayların analitik bir çerçevede değerlendirilmesi ve Türk-Fars kültür etkileşimlerinin çok boyutlu olarak ele alınması üzerine kuruludur. İlk olarak zikrettiğimiz gibi başucu kaynaklarından yararlanarak Türk-Fars siyasi ve askeri ilişkileri incelenmiş; ardından Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde meydana gelen siyasi hadiseler değinilmiştir. Ardından Horasan'da meydana gelen kültürel değişimlere odaklanılmıştır. Bu süreçte kullanılan analiz yöntemleri arasında, tarihsel karşılaştırma ve olayların birbirine bağlı değerlendirmeleri yer almaktadır. Bu değerlendirmeler incelenmiş, Türk-Fars kültürlerine ait unsurlar tarihi kaynaklara ve modern çalışmalara bakılarak ayırt edilip iki bölüm halinde kaleme alınmıştır.

Araştırmanın Amacı

Türk-Fars kültürlerinin birbirleri ile etkileşimleri hususunda günümüze kadar yapılan çalışmaların çoğunda, bu ilişkilerin sadece siyasi, askeri ve iktisadi sonuçlarına odaklanılmış ve çalışmaların konusu bu çerçevelerde sınırlandırılmıştır. Ancak bu çalışmamızın başlıca amacı, Büyük Selçuklu Devleti döneminde Türk ve Fars kültürlerinin bir araya gelerek oluşturdukları kültürel sentezi ve bu sentezin toplum, sanat, edebiyat, siyaset gibi alanlara yansımalarını ortaya koymaktır. Çalışmamız, Fars kültürünün yerleşik, edebi, sanatsal ve kültürel özellikleriyle Türk kültürünün göçebe, askeri ve teşkilatçı unsurlarının nasıl bir uyum içerisinde harmanlandığını incelemeyi amaçlar.

Ayrıca çalışmamızda Fars ve Türk kültürlerinin etkileşimiyle Selçuklu Devleti'nde ortaya çıkan özgün yapıyı anlamaya odaklanılmaktadır. Bu bağlamda çalışma, genel olarak kültürler arasındaki uyum ve etkileşimin bir medeniyetin

oluşması ve gelişmesindeki önemini somut örneklerle ortaya koymayı ve tarihteki Türk-Fars kültürel ilişkilerinin anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SELÇUKLU ÖNCESİ TÜRK-PERS VE SÂSÂNİ İLİŞKİLERİ

1.1. Selçuklu Öncesi Türk Kültürü

Varlığı oldukça eskiye dayanan kavimlerin tarih ve kültürlerinin araştırılıp aydınlatılmasında antropolojik, arkeolojik ve filolojik kaynaklardan yararlanılmaktadır. Türklerin tarih öncesi devirlerinin araştırılması ve aydınlatılması meselesinde önemli rol oynayan arkeolojik kaynakların yanı sıra yazılı kaynaklara da müracaat edilmeye önem verilmiştir. Böylece yazılı olan kaynaklar başlıca kaynak olma özelliği kazanırken yazılı olmayan diğer kaynakların araştırılması ve incelenmesine de devam edilmiştir. Özveri ile devam eden birçok araştırmada da bütün kaynakların eşit ölçüde değerlendirilmesine özen gösterilmiştir.

Türk tarih ve kültürünün araştırılması aşamasında ilk akla gelen ve başvurulması gereken dönem Göktürk Devleti'nin siyasi varlığını devam ettirdiği dönemdir. Bu dönem elde edilen gerek arkeolojik ve gerekse de yazılı bulgular aracılığıyla hem Göktürkler öncesi hem de Göktürkler sonrası dönemlerin aydınlatılması mümkündür. Türk kültürünü anlatan ana kaynak mahiyetine sahip Göktürk Kitabeleri, Türklerin sosyal ve siyasi kültürleri hakkında detaylı bilgiler veren ana kaynak görevi görmektedirler.

1.1.1. Sosyal ve Siyasi Yapı

Türkler, İslâmiyet öncesi dönemde konar-göçer yaşam biçimine göre hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde dört ana unsur etrafında şekillendiği düşünülen Türk devletlerinin ise “il” olarak ifade edildiğini söylememiz mümkünken bu unsurları da halk (millet), ülke (vatan-toprak), hakimiyet (egemenlik-hürriyet) ve siyasi teşkilat olarak sıralayabiliriz. “Orhun kitabelerine göre de il’i yani devleti meydana getiren unsurların “oğuş=aile”, “urug=aileler birliği” ve

“bod=boy, kabile” olduklarını söyleyebiliriz.”²⁶ Bu unsurların hepsinin bir arada kusursuz işlev görmesiyle de müstakil bir topluluk olan devlet yapısının oluştuğunu söyleyebiliriz.

Aile eski Türk toplumunda devlet unsurunu meydana getiren çekirdek olma özelliğine sahiptir. Baba hukukunun geçerli olduğu aile unsurunda evlenen çocuklar da kendilerine düşen payı aldıktan sonra yeni bir aile kurmak üzere anne ve babalarından ayrılırlardı. Baba evi ise ailenin en küçük oğluna miras kalır ve bu oğlana “*od tigin*” ismi verilirdi. Ayrıca aile, devlet unsurunun kusursuz bir şekilde işlemesine vesile olan törenin fertlere öğretildiği okul mahiyetine sahiptir. Türk töresine göre Kutup Yıldızı ile özdeşleştirilen ve çadırın direği olarak nitelen kadının yeri de şüphesiz ailede çok önemlidir.²⁷

Aileden sonra ise devleti meydana getiren “*urug*” yani “*aileler birliği*”nden söz edebiliriz. Başlarında idarecileri bulunan bu yapının kendine ait toprakları ve bu topraklar ile kendine kan bağı ile bağlı aileleri yönetmesi için “*bey*” adında idarecileri bulunurdu. Bey adındaki idarecinin hakimiyetinde toplanan ailelerin birleşmesi ise devleti meydana getiren üçüncü unsur, yani boyu oluşturmaktadır. Boylar da kendi içlerinde müstakil veya bir devlete tabi olabiliyorken kendi kural ve toy adını verdikleri kurultaylarını düzenleme yetkisine sahiptirler. Saydığımız bütün bu organizmaların kusursuz işlevi de “*il*” olarak nitelenen devletin teşekkülüne vesile olmaktadır.²⁸

Devletin güç ve kudretini oluşturan unsurların kaynağı millettir. Türk devletlerinin en belirgin özelliği de teşkilatçılık kabiliyetine tam manasıyla sahip olmalarıdır. Devletçilik anlayışına göre de “devleti meydana getiren asıl unsur bütün bir millettir. Millet varsa devlet, devlet varsa millet vardır. Hür ve müstakil bir millet varsa onun mutlaka bir devleti vardır. Egemen bir devlet varsa onu kuran bir millet

²⁶ *agm.*, s. 239.

²⁷ Cevat Heyet, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, *Kültür Bakanlığı Yay.*, Ankara 1996, s. 47.

²⁸ Wolfram “Eberdhard, Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *Belleten C. 35*, Ankara 1935 s. 322-332; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 58.

vardır. Millet bağımsızlığını kaybetmedikçe devlet vardır. Devlet de millete dayandığı ve millet de devamlı ve sürekli olduğu için devamlıdır.”²⁹

Cihan-şümul devlet anlayışına göre de gök çadır, göğün altındaki bütün yurtlar Türk yurdu ve bütün halklar da Türk halkını teşkil etmektedir. Bu düşünce ile teşekkül edecek devlet “*Turan*”³⁰ olarak adlandırılmakta ve bu mefkure “yay çekip ok atabilen bütün kavimleri buyruğum altında topladım” hitabı ile Çin imparatorluğuna mektup gönderen Mete Han’ın devlet anlayışında da görülmektedir. “Kaşgarlı Mahmut da yazdığı Divan-ı Lügat-it-Türk adlı eserinde Efrasyab’a “*Acun Beyi*” yani dünya hâkimi demiştir.³¹ Cihan hakimiyeti düşüncesi Müslüman olduktan sonrada İslâm’ı yaymak arzusuyla beraber Türklerde zaferlerin esasını teşkil etmiştir.”³²

Türklerin sosyal hayatlarında ise ikili bir tabakalaşmanın varlığından söz etmemiz mümkündür. Zikrettiğimiz tabakayı oluşturan unsurlar ise halk ile beyler ve kağanlardır. Halk tabakası yalnızca “*kara budun*” olarak zikredilirken bu unsurlar Kutadgu Bilig’de dörde bölünmüştür. Bunlar; Alimler, Muhtesipler, Kapı kulları ve Avam-Halktır. Halk ise zenginler, orta halliler ve fakirler olarak üç türe ayrılmaktadır. Hükümdarın vazifesi ise, bu tabakalardaki insanlardan mesul olup onlardan bir kısmını daha üst kademelere yükseltmektir.³³

Atlı göçebe bozkır halkının geçimi çoğunlukla koyun ve at yetiştiriciliği ile sağlanırken az miktarda tarım ve sığır yetiştiriciliği yapılmıştır. Özel mülkiyetin

²⁹ Arif Çiçek, “Orta Asya Türk Toplamlarının Sosyo-Kültürel Yapısının Genel Bir Değerlendirilmesi”, *Mavi Atlas*, C.6 S.1, Gümüşhane 2018, s. 240-241.

³⁰ “*Turan*” kelimesi Persler tarafından Türklerin atası “*Tur*”a ithafen söylenmiş bir sözcük olup, sonuna Farsça çoğul ekini almasıyla “*Turan*” şeklinde telaffuz edilmiştir. Daha sonrada Perslerin ülkeleri dışında bulunan Türkler için kullanılan bu kelime zaman zaman da Türklerin yaşadıkları coğrafyaları belirtmek maksadıyla kullanılmıştır. En çok ta Sâsâniler döneminde kullanılan bu sözcük Farslar tarafından ülkelerinin doğu kısmını belirtmek amacıyla XVIII. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Ayrıca bu bölgenin Turan ismi ile anılmasının nedeni ise burada yaşayan kavimlerin Türkçe ve Farsçaya hâkim olmalarından kaynaklanmaktadır. Turan kelimesine en çok Firdevsi’ye ait olan Şehname de yer verilmektedir. Şehnameye göre Turan sözcüğü Türklere ithafen kullanılan bir sözcükken Pers sözcüğü de aynı dönemde İrec’e verilen topraklarda yaşayan Pers kökenli Farslara ithafen kullanılan sözcüktür. Türkler ise bu dönemde Ceyhun Nehri’nin doğusunda ikamet ederlerken Persler de onlara nazaran ülkenin daha batısında bulunmaktaydılar. Ceyhun Nehri de iki ülke arasında sınır olmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Firdevsi, *Şehname C.1*, Çev. Necati Lügal, MEB Yay., Ankara 1977, s. 120-121.

³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugâti’t-Türk Tercümesi C.1*, Çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 1985, s. 41-42.

³² Heyet, *age.*, s. 50.

³³ Çiçek, *agm.*, s. 241.

bulunduğu bozkır yaşamında demir ve ahşap işlemeciliği ile avcılık da hiç şüphesiz büyük öneme sahiptir. “Çin kaynakları da Hunların neslinden gelen Göktürklerin bağımsızlıklarını kazanmadan önce, Altayların güneyinde iskân ettiklerini ve demircilikle meşgul olduklarını belirtmektedir.”³⁴

Mevsimlerin değişmesi ile de hayvanların otlaması için “yaylak” ve “kışlak” ismi verilen arazilere göçler yapılmaktadır. Yazın göç edilen yaylak arazilerinde kendi yaptıkları çadırlar da ikamet eden Türkler, kış mevsimlerinde ise barınmak üzere evler inşa etmişlerdir. Elde edilen ticari emtialar karşılığında komşu devletler ile hububat ve giyim ticareti de yapmışlardır.³⁵

İslâmiyet öncesi dönemde gök tanrı dinine mensup olan Türk kabilelerinde şamanlık inancı da görülmektedir. Ancak bilinmelidir ki şamanlık o dönemde bir din değil, yalnızca bir inanç sistemidir. Gök tanrı dinine mensup Türk topluluklarının peygamberi, kutsal kitabı ve ibadeti bulunmamaktadır. “Hun ve Göktürk devrindeki Türkler ise her yılın beşinci ayının sekizinci gününde orada (Isık Göl ve çevresi) Tanrı’ya ve atalarının ruhlarına kurban kesip dini ayin ve bayram yapıyorlardı.” Gök tanrıya inanan Türklerin tanrısı bütün alemlerin tanrısı değil de yalnızca Türk tanrısı olma özelliğine sahiptir. Tanrının ölümsüzlüğü hususuna inanan Türklerde gök tanrı inancının bozkır yaşam tarzının koşulları ile oluştuğunu söylememiz mümkündür.³⁶

İslâmiyet ile tanışılması Türk sosyal yaşamında büyük ölçüde değişikliklere sebep olmazken devleti yöneten hanedanlar arasında bazı değişikliklere vesile olmuştur. Ayrıca eğitim, sanat ve edebiyat alanında birçok gelişme yaşanmıştır. Mimari alanda yapılan çalışmalar ise Türk-İslâm mimarı üslubunun oldukça gelişmesine vesile olmuştur. Bu değişiklikler Arap ve Fars kültürüne hayranlıklardan kaynaklanmaktadır. Sosyal, iktisadi ve idari alanlarda yapılan birçok değişikliğin kaynak noktası eski dönemde olan bozkır yaşam tarzıdır. Bu değişiklikler de günümüze kadar birçok alanda varlığını devam ettirmektedir.³⁷

Bozkır kültüründe hukuk anlayışı kendine has bir yapıya sahiptir. Başlı başına bir kültür tipi olduğu için din, düşünce ve ahlak yönlerinden de tamamlanarak bir

³⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Cilt I-II*, Nakışlar Yay., İstanbul 1979, s. 70.

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Türk”, *TDVİA C. 41*, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 487-490.

³⁶ Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi C. I-II*, s. 70.

³⁷ Kafesoğlu, *Türk*, s. 487-490.

manevi değerler birliği meydana getirmiştir.³⁸ Böylece içtimai hayatı ve devlet düzenini sağlayan kaideler, yani töre meydana gelir. Töre yalnızca yazılı kanunları değil yazılmamış sözlü kuralları da bünyesinde barındırır. Ayrıca kuralların kaynağı din, düşünce ve ahlak olduğu için hukuksal törenin yanında dini ve ahlaki töreler de vardır. Ziya Gökalp'e göre ise Türk töresi eski Türklere atalarından kalan bütün kuralların toplamı demektir.³⁹ Kaynağı halk, han ve kurultay olan törenin oldukça ağır ve caydırıcı cezaları bünyesinde barındırmasının yanı sıra adalet, iyilik ve eşitliği de sağlama mesuliyeti vardır. Ancak töre tam anlamıyla kalıplaşan kuralları bünyesinde bulundurmamaktadır. Çünkü değişen zaman ve mekân, milletin ihtiyaçlarına göre hükümdarlar tarafından töre kanun ve kurallarında da değişikliklerin yapılmasına neden olmaktadır.⁴⁰

Devleti daima töre ile düşünen ve töresiz devlet olmayacağı düşüncesine sahip olan hükümdarlar adalete büyük önem vermişlerdir. Kutadgu Bilig gibi eserlerde adaletin devletten önce geldiğini görmekte ve hakan da dahil herkesin töreye itaat etmesi gerektiğini bilmekteyiz. Adaleti gerçekleştirmek için adliye müesseseleri getirilmiş ve bunlara “*yargan*” ismi verilen yargıçlar devlet yönetimi tarafından atanmıştır. Ceza hukuku hükümdarın vazifeleri arasında bulunmuştur. Verilecek cezanın tahsisinde ise ölç alma ve intikam duygularından tamamen soyutlanma amaçlanmıştır.⁴¹ Siyasi suçlar ile meşgul olan yüksek devlet mahkemeleri de hükümdar önderliğinde kurulur ve kararlar alınırdı.⁴²

Yerleşik hayata geçilmesi ve akabinde İslâmiyet'in kabulü de Türk hukuk sistemi ile bu sistemin işleyişinde bazı değişikliklere vesile olmuştur. Halihazırda kanunlar konusunda oldukça birbirine yakın olan töre ile İslâm dininin emrettiği üzere kaynağı Kur'an-ı Kerim ile peygamberimizin sünnetleri olan kurallar harmanlanmış ve kanunlar belirlenmiştir. Aynı zamanda yazılı belgeler haline getirilen bu kanunlar, kendini bu alanda geliştiren alimler tarafından tesis edilmiştir. Bu alimler devlet tarafından görevlendirilmiş olup ödenekleri de devlet hazinesinden

³⁸ H. Hilal Şahin, “Türk Adı ve İslâmiyet Öncesi Türk Tarihinin Panaroması”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.5, S.18, İstanbul 2018, s. 521.

³⁹ Çiçek, *agm.*, s. 244.

⁴⁰ Kafesoğlu, *Türk*, s. 487-490.

⁴¹ Ali Altunbaş, “İslâmiyet Öncesi Türklerde Hukuk”, *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C.12 S.23, Ankara 2022, s. 29-30.

⁴² Heyet, *age.*, s. 57.

yapılmıştır. Bu dönemde de hükümdarın kanun koyma ve uygulama yetkisi devam etmiştir. Bunun yanı sıra İslâmi dönemde de kurultaylar kurulmuş ve bu kurultayların İslâmiyet'ten önceki dönemde olduğu gibi hükümdar belirleyip kanunlar koyma gibi birçok yetkisi devam etmiştir.⁴³

Güçlü ve teşkilatlı Türk devletlerine ev sahipliği yapan bozkır coğrafyasında MÖ 1200'lü yıllarda atın binek hayvan olarak kullanılması ve demir işlemeciliğine önem verilmesi, Bozkır kültürünün gelişmesi ve yayılmasına vesile olan en önemli unsurdur.⁴⁴ “Türkler at ve demir sayesinde güçlü bozkır devletlerini kurmuş ve yaşatmışlardır. Bu durum da onların yaşadıkları dönemde sistemleşmiş ordu düzenine sahip olmalarına vesile olmuştur.”⁴⁵ Türkler tarafından bu yapıya verilen önemi ve zikrettiğimiz yapının tarihinin oldukça eskiye dayandığını, Türk askeri teşkilatlanması içerisinde kullanılan askeri kavram ve unvanların oldukça çok olmasından anlayabiliriz.

İslâmiyet öncesi konar-göçer Türk kültüründe de, eğitim genellikle temelleri MÖ 209 yılında Hun Hakanı Mete (Mo-tun) tarafından atılan düzenli orduya alp yetiştirmek için yapılmaktadır. Çocukluk yaşlarda başlayan ve insan hayatının son bulmasına kadar devam eden alplik eğitimleri bozkır yaşamının olmazsa olmazıdır. Bozkırda yapılan spor müsabakaları ve halkın geçim kaynağının olmazsa olmazı olan av merasimleri de bu alplik eğitimleri için yapılan düzenlemelerdir. Devletin teşekkülüne vesile olan her boyunda mesul olduğu devlete karşı asker yetiştirme görevi vardır. Boyların güç ve kudretlerinin ölçüsü ise orduya kattıkları asker sayısınca belirlenmektedir. “Her asker de daima savaşa hazırlıklı olur ve savaş döneminde kendi ihtiyaçlarını kendi karşılama zaruriyetinde olduğunu bilir. Ayrıca savaş döneminde atları ile at koşumları arasında muhafaza edilip yolculuk esnasında tüketilen kurutulmuş etler, konserveler ve diğer beslenme ürünlerini de askerler kendi hanelerinden temin ederler. Bu durum da Türk devletlerinin savaşa

⁴³ Altunbaş, *agm.*, s. 2930.

⁴⁴ Eda Durmuş, “Eski Türklerin Savaş Taktikleri ve Savaş Alanındaki Uygulamaları”, *Akademik Bakış Dergisi C.15 S.29*, Ankara 2021, s. 243-262.

⁴⁵ Eda Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Yapı”, *Asya Araştırmaları Dergisi C.4 S.1*, Ankara 2020, s. 89.

hazırlanmalarını oldukça kolaylaştırırken ordunun sefer yolculuğunu süratlendirmiştir.”⁴⁶

Askeri yapılanmasında belirli bir düzene sahip bozkır halkının sahip olduğu ordudaki en büyük askeri birlik 10.000 kişiden oluşan ve adına “tümen” denilen unsurdur. Tümenler de 1000’li 100’lü ve 10’lu olmak üzere teşkilatlandırılmış ve başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmiştir. Bu yapılanmada ise “tümenbaşı”, “binbaşı”, “yüzbaşı” ve “onbaşı” olmak üzere kumandanlar görev yapmaktaydı. Bu sistem günümüz askeri teşkilatlanması ile oldukça benzer özelliklere sahiptir. Daha doğrusu Türk askeri teşkilatlanmasının temellerini oluşturmaktadır.⁴⁷

Eski Türk ordusunda hükümdar ordunun başkomutanı sayılmaktadır. Hükümdardan sonra ise hanedan üyelerinden olan hükümdarın oğulları ve kardeşlerinin emretme yetisi vardır. “Hükümdarlara ve ailesine verilen hakimiyet unsurunun emretme hak ve yetisinin tanrı tarafından verildiğine inanılıp, bu inancın “kut” olarak adlandırıldığını da söyleyebiliriz.”⁴⁸

Büyük ölçüde atlı ve zırhlı süvarilerden oluşan Türk ordusunun “uzun mesafe silahları yay ve ok iken yakın mesafe silahları ise kılıç ve kargıdır.”⁴⁹ Askeri birlikler içerisinde bazen yaya birlikleri de bulunduran Türkler kale muhasaraları ve kuşatmalarında ise mancınık gibi ağır silahlar kullanmaktan geri durmamışlardır.⁵⁰

İslâmiyet’e geçiş ile Türk askeri teşkilatında ciddi değişiklikler yaşanmıştır. İslâmiyet’ten önce hâkim olan “millet için savaş” anlayışı İslâmiyet ile birlikte yerini “cihat”, yani din için savaş anlayışına bırakmıştır.

⁴⁶ Heyet, *age.*, s. 54.

⁴⁷ Durmuş, *Eski Türklerde Askeri Yapı*, s. 54.

⁴⁸ Yıldız Deveci Bozkuş, “İslâmiyet Öncesi Dönemin Türk Kültür ve Uygarlığına Genel Bir Bakış”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C.1, Afyonkarahisar 2022, s. 341.

⁴⁹ Heyet, *age.*, s. 54.

⁵⁰ Durmuş, *Eski Türklerin Savaş Taktikleri ve Savaş Alanındaki Uygulamaları*, s.243-262; Erkan Göksu, “Türkler Kuşatma Araç-Gereçleri Teknolojisiyle ne Zaman Tanıştı”, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C.2, S.1, Hatay 2019, s. 41.

1.2. İslâm Öncesi Fars Kültürü

Fars tarih ve kavramının araştırılması hususunda başvurulması gereken ilk dönem Ahameni ve devamında Medler dönemi olup bakılması gereken ilk tarihi kaynaklar ise Asur kaynaklarıdır.

Farsların tarihleri ve kültürleri hakkında da detaylı bilgilere ulaşabileceğimiz Avesta metinlerine göre de Hint-Fars kültürü tek bir kültürdür. Bu kültürler MÖ XII. yüzyılda Avesta’da yer almaktadır. Avesta’ya göre Farslar dünyanın yedi bölgeye ayrıldığına inanıyorlardı. Bu bölgeler batı, doğu, güneydoğu, güney batı, kuzey doğu, kuzey batı ve merkezdir. Merkez olan kısım Farsların ataları Hindo-Aryen kültürüne mensup olan kişilerin yaşadığı bölgeyken, diğer bölgeler ise kendilerinden başka insanların yaşadıkları yerlerdir.⁵¹

1.2.1. Sosyal ve Siyasi Yapı

Yüzyıllardır birçok kavim ve kültürün gelişimine ev sahipliği yapan Horasan coğrafyası, kültürel olarak gelişimini aynı kavimlerin bu coğrafya üzerindeki misafirlik süreçlerinde tamamlamıştır. Horasan tarih yazımının başlamasından önce ve yazının bulunmasının akabinde birçok kavme eş zamanlı olarak ev sahipliği yapmıştır. Bu kavimlerin birbirleri ile etkileşimleri sonucunda da bölge kültürünün temelleri atılmıştır.

Herodot’a göre; tanrı heykelleri, tapınak ve sunak gibi unsurların yapımına değer vermeyen Persler, ibadet için bu unsurlara ihtiyaç duyanlara ise deli demektedirler. Onların tanrılarını tasvir etmemeleri ve tanrılar için tapınak yapmamalarının nedeni de, tanrılarını insan üstü varlıklar olarak görmeleri ve onlara insan biçimi yakıştıramamalarından dolayıdır. Zeus ismini verdikleri tanrısal gök kubbe huzurunda, Zeus’a, güneşe, aya, toprağa, ateşe ve suya kurban adarlar. Bu kurbanları dağ başında keserler. Güneş, ay, toprak ve suya da kurban adarlar. Ayrıca Persler üzerinde Araplar ve Asurluların tanrısı olan Aphrodit’in etkisi görülmeye başlamıştır.⁵²

⁵¹ Avesta, “Zerdüştlerin Kutsal Metinleri”, Çev. Fahriye Adsoy-İbrahim Bingöl, Avesta Yay., İstanbul 2012, s. 9-10.

⁵² Herodot, Herodot *Tarihi*, Çev. Azra Erat Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 78.

Perslerin dini inanışları hakkında detaylı bilgiler veren Avesta'ya göre de ülke ahalisi Hint-Pers kökenli olup kendileri için özel dilleri ve Zerdüştlük dinleri vardır. Perslerin esaslı tanrıları ateş ve putlar olup ölümsüzdür. Tanrıların “ışıldayan” olarak adlandırılan Persler ölümden sonra hayatın varlığına inanıyorlardı. Ölülerin ruhlarının, ölümden sonra üç gün yeryüzünde kaldığına inanan Persler, üç günden sonra ruhların Yirma'nın hüküm sürdüğü ölümler krallığına göç ettiğine inanıyorlardı.⁵³ Asur etkisiyle Aphrodit'e tapmaya başlayan Persler de halk arasında sınıflar mevcuttur.⁵⁴

Bu sınıf ayrımının en belirgin özelliği de şu şekildedir; yolda birbirlerine rastlayan iki Pers eğer aynı sınıftansa birbirlerinin dudaklarından öperek selamlaşmaktadır. Eğer iki Pers aynı sınıftan değilse, birinden daha aşağı sınıfa mensup olan Pers yanğından öpölür. Eğer bu iki kişiden birisi çok daha aşağı kattansa dizini diğerk kişinin önünde yere koyup secde eder.⁵⁵

Ulusların kendileri için arz ettiğı önemi de, kendi ülkelerine olan yakınlıkları ile belirleyen Persler için, bir kimsenin halk nezdindeki değeri savaşlardaki yiğitliğı ve hanesindeki çocuk sayısına göre belirlenmektedir. Çocuktan nüfus arttığına ve kuvvet çıktıklarına inandıkları için de en çok çocuğa sahip olanlara Kral tarafından her yıl hediyeler verilmektedir. Çocuklar da beş yaşına kadar kadınların içinde büyütölürler ve beş yaşından önce babalarına gösterilmezlerdi. Bunun nedeni ise, beş yaşından önce ölecek bir çocuğun babası üzerinde olumsuz etki bırakacağına inanılmasıdır. Muhtemelen baba savaş döneminde bu durum ile meşgul edilmek istenilmediğinden böyle bir yöntem uygulanılmaktadır.⁵⁶

Beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklara yalnızca ata binme, ok atma ve doğruyu söyleme eğitimi veren Perslerde en büyük ayıp yalan söylemektir. Yalan söylemeden sonrada borç ayıp olarak sayılmaktadır. Bunun nedeni de borcun kişiyi yalana teşvik edeceğine inanmalarıdır.⁵⁷

⁵³ Avesta, *age.*, s. 10.

⁵⁴ Korykoslu Hayton , *Doğı Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklölere Karşı Avrupa-Moğol İttifakı Tasarısı (1307)*, Cev. A. Tayfun Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s. 65.

⁵⁵ Herodot, *age.*, s. 78.

⁵⁶ *age.*, s. 79.

⁵⁷ *age.*, s. 79.

Kişi isimleri, kişilerin fiziksel özelliklerine göre verilmekte olup bütün isimlerin sonu hep aynı harf ile son bulmaktadır. Doğum günleri de onlar için çok büyük önem arz etmektedir. Yılın diğer bütün günlerinden üstün sayılan doğum günü kutlamalarında zenginler büyük baş, fakirler ise küçük baş kurban kesmektedir. Bu durumda bize, onlar arasında ki sınıfları belirlenmesi için yardımcı olmaktadır. Ayrıca Perslerde kişiye isim veren ana-babanın kendi evladı tarafından öldürülmesi diye bir şey yoktur. Bu duruma hiç rastlanılmamıştır. Olur da böyle bir durum vuku bulursa, annesi ve babasını öldüren çocuğun ya günah çocuğu ya da evlatlık olduğuna inanılmıştır.⁵⁸

Herodot'un kayıtlarına göre yerleşik hayatı benimseyen Persler, etrafı surlar ile çevrili saray ve kasabalarda yaşamaktadırlar. Ayrıca ticaret ve tarım ile meşgul olan bu kavimde hayvancılıkta büyük öneme sahiptir. Bölgenin engebeli ve dağlık olması, burada yaşayan kavimlerin yerleşik hayatı benimsemelerine rağmen büyük baş hayvancılığın gelişmemesine neden olmuştur. Konumu vesilesiyle ticaretin de önem teşkil ettiği coğrafyada süs eşyası ticaretine de önem verilmektedir.⁵⁹

Halk arasında çıkan anlaşmazlıkları adaletli bir şekilde neticelendirmeyi amaçlayan Perslerde kararlar oy birliği ile alınmaktadır. Bu durumu da biz Herodot'un; *"en ciddi konuları içki içerek konuşmakta görenekleri içindedir. Eğer bir karar kadeh sesleri eşliğinde verilmişse, ertesi gün kendilerine geldikleri zaman karar kimin evinde verilmişse yine o kişinin evine gidilir ve ayık kafayla olur derlerse o karar uygulanırdı. Bu durumun tersi olarak ta, eğer bir karar ayık kafa ile verilmişse daha sonra içki eşliğinde tekrar düşünildükten sonra uygulanırdı"* sözlerinden anlamaktayız.⁶⁰

Yalnızca bir suç için hiç kimsenin ölümle cezalandırılmadığı Persler, birden fazla kadın ile nikahlanabilir ve çok sayıda da cariye satın alabilirlerdi. Dolaylı olarak ta hanenin yönetimi baba tarafından sağlanmaktadır. Kendilerine ait belirledikleri aile mezarlıkları da bulunmakta olup, aile üyeleri birbirlerine yakın

⁵⁸ age., s. 79-80.

⁵⁹ Korykoslu Hayton, age., s. 65.

⁶⁰ Herodot, s. 92-93.

defnedilmektedirler. Herodot'a göre de cenazelerini nasıl gömdüklerini hiçbir yabancıya göstermezler. Ancak gömmeden önce bal mumu ile cenazeyi sıvarlar.⁶¹

1.3. İslâm Fetihlerine Kadar Horasan Coğrafyası

Horasan coğrafyası ilk çağlardan itibaren birçok milliyete ve medeniyete ev sahipliği yapmış kadim bir coğrafya olma hüviyetine sahiptir.⁶² Horasan, konumu hasebiyle Ortadoğu, Avrupa ve Türkistan arasında köprü vazifesi görmektedir.⁶³ Bu vesile ile yalnız Türk tarih tetkiki açısından değil, umumi tarih araştırmalarındaki iktisadi, idari, askeri ve kültürel sahalardaki tetkik ve tahliller konusunda da Horasan sahası çok büyük önem arz etmektedir.⁶⁴ Güneybatı Asya'da bulunun Horasan'ın güneyinde Umman ve Basra körfezi bulunurken, kuzeyinde Hazar Denizi bulunmaktadır.⁶⁵

Farsların ataları ile ilgili bilgilere tarihte ilk defa MÖ IX. yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlanılmaktadır. Bu dönemden sonra ise yukarda sınırlarını zikrettiğimiz Horasan coğrafyası birçok milliyet ve medeniyete ev sahipliği yaparken, tarihi kaynak ve sözlü anlatımlara da konu olmuştur. Eski çağlardan İslâm fetihlerine kadar ise Horasan'da sırasıyla; Medler, Ahameniş İmparatorluğu, Selevkos (Seleucos) Krallığı, Part İmparatorluğu ve Sâsâni İmparatorluğu gibi birçok iktidar değişimi yaşanmıştır. Zikrettiğimiz bu milliyetlerden tamamı Farsların ataları olan Aryeni ırktan değillerdir.⁶⁶

Medler ve Ahamenişler dönemini içine alan ve 200 yılı aşkın devam eden Sakalar ile Perslerin ilişkileri tarihte gerçekleşen Türk-Pers ilişkilerinin temellerini oluşturma mahiyetine sahiptir. İskender'in seferleri sonucunda da MÖ 327 yılında

⁶¹ *age.*, s. 79.

⁶² Ahmet Şahin, "İran", *Tarih Kritik Dergisi C.5 S.4*, 2019, s. 298.

⁶³ Seyit Ali Budulgan, "İran", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi C.5 S.2*, Ankara 2021, s. 222.

⁶⁴ Şahin, *agm.* s. 298.

⁶⁵ Budulgan, *agm.* s. 222.

⁶⁶ Esko Naskali, "İran 'Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar'", *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 394.

Saka hükümdarı Kardas öldürülür ve Saka topraklarında Baktria Krallığı kurulur. Böylece Sakaların Horasan üzerinde 200 yıl kadar devam eden nüfuzları son bulur.⁶⁷

Horasan topraklarında var olan Saka nüfuzunun sona yaklaşmasıyla eş zamanlı olarak Yunan etkisi, zikrettiğimiz bu topraklarda hissedilir olmuştur. Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını doğuda İndus vadisine kadar genişleten Darius, yönünü batıya çevirmiş ve Ege sahillerindeki şehirlere hâkim olmuştur. Ancak MÖ V. yüzyılın ilk çeyreğinde Yunanlılar ile yapılan Marathon savaşlarında mağlup olmuştur. Bu mağlubiyetten 10 yıl sonra Yunanlılar üzerine oğlu Xerxes'i büyük bir ordu eşliğinde göndermiştir. Yapılan Kara savaşında Yunanlıları mağlup eden Xerxes, Salamis'te yapılan deniz savaşında mağlup olmuştur. Böylece MÖ 480 yılında Ahameni İmparatorluğu'nun batıya açılma planları sona ermiştir.⁶⁸

Bu tarihten sonra da Horasan için Makedon Kralı Büyük İskender tehlikesi baş göstermiştir. MÖ 334 yılında Suriye, Mısır ve Anadolu'ya hâkim olan Büyük İskender yönünü Horasan'a çevirmiştir. MÖ 331 yılında Darius ve İskender arasında Nineva'da yapılan savaş da Darius'un kaçması Ahameni imparatorluğunun tarihe karışmasına vesile olmuştur. Böylece Horasan'ı da içine alan bölgede 190 yıla yakın varlığını devam ettiren Helen kültürünün temelleri atılmıştır. Saka hükümdarı Kardas'ın ölümünden yalnızca dört sene sonra, MÖ 323 yılında İskender'in de ölmesi onun topraklarının komutanları arasında pay edilmesine vesile olmuştur. Horasan ise Suriye ve Mezopotamya ile birlikte Komutan Seleucos'a pay edilmiştir.⁶⁹

MÖ 141 yılında Part Kralı Mithridatis hakimiyeti altında birleşen kabilelerle birlikte Selevkos krallığına tamamen son verdi. Böylece Horasan topraklarında canlanan Helen kültürünün kaynağı kurutulmuş oldu. Ancak yeni kurulan Part İmparatorluğu'nda Helen kültürünün etkisi kısa zaman da olsa yaşatılmıştır. Bu dönemde zikrettiğimiz imparatorluğun zamanını Bizans ile yaptığı savaşlar

⁶⁷ Şahin, *age.*, s.298; Budulgan, *age.*, s. 222.

⁶⁸ Naskali, *İran*, s. 394.

⁶⁹ M. Kaya, *agm.*, s. 555-557.

almaktadır. Bu savaşlarda güç kaybeden Partlar, ekonomik ve askeri olarak yıpranmış ve oldukça zayıflamıştır.⁷⁰

226 yılında ise Fars eyaletinde var olan ateşkede muhafızı Sâsân, Sâsânî İmparatorluğunun temellerini atmıştır.⁷¹ Bu dönemde Bizans ile verdiği mücadelelere devam eden Partlar, zamanlarını içerde vuku bulan olaylara ayırdılar. Böylece Fars'ta temelleri atılan Sâsânî İmparatorluğu kısa zamanda hakimiyet sahasını güçlendirdi ve Partlar'dan geriye kalan siyasi boşluğu doldurdu. Bu dönemde de Horasan üzerine düzenlenen saldırılardan bazılarını Türk kökenli olduğunu düşündüğümüz Kuşanlar yapmaktaydılar.⁷² Çünkü Kuşan hükümdarı Kanişka, Kuşan nüfusunun yoğun olduğu Hindistan ile Bizans arasında yapılan ticaretten Horasan'ı men etmeyi düşünmekteydi. Ancak I. Hüsrev döneminde Kanişka'nın bu isteği geçerliliğini kaybetti.⁷³ Çünkü 570 yılında Arabistan'ın güneyine hâkim olan Sâsânîler, Yemen'i kendilerine bağlı bir eyalet yaptılar.⁷⁴

Annesi bir Türk prensesi olan ve kaynaklarda “Türkzâde” olarak zikredilen IV. Hürmüz, babası I. Hüsrev'den sonra Sâsânî tahtına hâkim oldu.⁷⁵ Hürmüz'ün tahta çıkmasının akabinde ise Sâsânîler ile Bizans arasında, Horasan'ın İslâm Ordusu tarafından fethine kadar devam edecek olan Sâsânî-Bizans savaşları başladı. Bu savaşların yanı sıra Türkler ile akraba olunması, onlar ile yapılan savaşların son bulması için yeterli olmamıştır. Neticede IV. Hürmüz'ün saltanat yılları savaşlarla geçmiş ve bu yüzden baş gösteren bir ayaklanma sonucunda da Hürmüz'ün gözlerine mil çekilip tahtından azledilmiştir.⁷⁶

VII. yüzyılın ilk yarısında Sâsânîler'in son hükümdarı III. Yazdigerd döneminde yaşanan Bizans-Sâsânî savaşları, Sâsânî coğrafyası içerisinde huzursuzluklara ve kargaşalara vesile olmuştur. İslâmiyet'in tebliği ve bölgede hızla yayılması Araplar arasında ulusal birliğin sağlanmasına vesile olmuştur. Sâsânîlerin

⁷⁰ Nasgali, “İran”, s. 394.

⁷¹ Esko Naskali, “Sâsânîler”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 174-176.

⁷² Naskali, *Sâsânîler*, s. 175-176.

⁷³ Mehmet Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-Chih'lardan Kuşanlara)*, T.C. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 139.

⁷⁴ Cengiz Tomar, “Yemen”, *TDVİA C.43*, TDV Yay., İstanbul 2013, s. 401-406.

⁷⁵ Taberi, *age. C.III*, s.23; Naskali, *Sâsânîler*, s. 174-176.

⁷⁶ Ya'kubî, *Tarih-i Ya'kubî C.I*, Çev. Muhammed İbrahim Ayeti, Şirket-i İntişarat-i İlmi, Tahran 1382, s. 214-216.

içerisindeki kargaşa ortamından istifade etmeyi amaçlayan Araplar da kendi aralarındaki birliği sağlamaları akabinde Horasan topraklarına saldırılara başlamışlardır. Bu durumdan oldukça olumsuz etkilenen Horasan, güneyden Arap kabilelerinin saldırılarına açık hale gelmiştir.⁷⁷

Müslümanlar'ın Horasan'a karşı ilk fetih harekâtı Halife Ebûbekir döneminde başlamıştır.⁷⁸ Peygamber sonrası yoğunlaşan bu fetihler, Halife Ömer döneminde Horasan'ın bir bölümünün fethedilmesiyle hız kazanmıştır. Daha sonra da Halife Osman ve Emevîler dönemin de bu fetih hareketleri hızla devam ettirilmiştir. Ancak bu fetih hareketleri sonucunda Horasan'da İslâm dinini benimseyen halk kitlesi, coğrafya nüfusunun üçüncü tabakasını oluşturan; yönetimden memnun olmayan halk kitlesiydi. Bu kitlenin aksine, coğrafyanın ileri gelenleri, din adamları ve yönetici kesim İslâm dininin yayılmasından oldukça rahatsızdı. Ancak bu kesim, İslâm dininin 635 yılında yapılan Kadisiye,⁷⁹ 637 yılında yapılan Celula⁸⁰ ve 642 yılında yapılan Nihavend (Fethu'l-fütûh)⁸¹ savaşları sonucunda Horasan'a nüfuzuna engel olamamıştır.⁸²

Araplar tarafından fethedilen şehirler, savaş veya barışla ele geçirilişine ya da ekonomik durumuna göre miktarı değişen bir defaya mahsus vergi ve bundan sonra da her yıl belli miktarda haracı ödemek şartıyla mahalli hükümdarların idaresine verildi. İslâm'ı kabul eden Horasan genellikle bu vergiden muaf tutulmaktaydı. Ayrıca askeri ve idari zümreden pek çok Horasanlı da Arapların hizmetine girdi.⁸³

Sâsâni-Arap savaşlarında yaşanan Arapların galibiyetlerinin başlıca nedenlerini; Sâsânilerin içindeki inanç farklılıkları ve görüş ayrılıkları vesilesiyle oluşan çatışmalar, siyasi çelişkiler ve din adamlarının devlet işlerine dahil olmaları, basiretsiz yöneticilerin karar verme merciinde bulunmaları, devletin çağın yeniliklerinden soyutlanması ve uzak kalması, halka ağır vergiler dayatılması,

⁷⁷ Nimet Yıldırım, "İslâmiyetin Ortaya Çıktığı Çağ'da İran", *Tarih ve Tarihçi C.1 S.2*, Erzurum 2022, s. 107.

⁷⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "İran: Fetihten Safeviler'e Kadar", *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 395-400.

⁷⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî C.2*, Çev. M. Faruk Gürtunca, Say Yay., İstanbul 2010, s. 409-411.

⁸⁰ Taberî, *age. C.III*, s. 441-442; İbnü'l Esir, *age. C.II*, s. 476-478.

⁸¹ Taberî, *age. C.III*, s.475-476; İbnü'l Esir, *age. C.III*, s. 11-21.

⁸² Yıldırım, *agm.*, s. 109.

⁸³ Özgüdenli, *İran: Fetihten Safeviler'e Kadar*, s. 395-400.

kaliteli yaşam olanaklarından halkın mahrum bırakılması ve böylece halkın yöneticilerine olan güveninin sarsılması gibi nedenler oluşturmaktadır. Bu nedenlerden dolayı İslâm iki yıl içinde Horasan'da hızla yayılmıştır. Ancak Horasan halklarının, diğer birçok milletler gibi Emevîlerin Arap olmayanlara karşı uyguladıkları siyasetlerinden rahatsız olduklarını ve Hz. Ali ile ailesinin tarafında olmayı tercih ettiklerini söylememiz mümkündür.⁸⁴ Neticede bu fetihler Arapların, Horasan'a göçlerine ve bu coğrafyada önemli bir nüfusa sahip olmalarına vesile olmuştur. Böylece zikrettiğimiz bu coğrafyada IX. yüzyıldan itibaren İslâm dini hâkim din olmuştur.⁸⁵

Bu döneme kadar da Horasan coğrafyasında birbirinden farklı dini inançların varlığından söz edebiliriz. İskender ile Helen kültürünün nüfuz ettiği coğrafyada Partlar döneminde bu kültürün kalıntılarına rastlanması mümkündür. Sâsânî hükümdarı I. Şapur döneminde ise Mani'nin peygamber olduğunu iddia etmesi ve Maniheizm dininin hızla yaygınlaşması, imparatorun ilgisini çekmiştir. Ancak Zerdüştlüğü yaygın olduğu coğrafyada Mani dininin geniş alanlara yayıldığını söylememiz mümkün değildir. Bütün bunların yanı sıra IV. yüzyılda İmparator Konstantinos'un Bizans'ta Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmesi Horasan'daki Hristiyan tebaanın devlete yönelik görüşünde de değişime vesile olmuştur. Devlet bu tebaaya karşı ek önlemler almanın yanı sıra tebaayı devlete vergi ödemekle de mükellef kılmıştır.⁸⁶

1.4. Pers ve Sâsânîlerin Türklerle İlişkileri

Türklerle Fars kavimlerinin münasebetleri ve köklü etkileşimleri, onların milattan önceki dönemlerde kurulan komşulukları sayesinde olmuştur. Türkler, yaptıkları göçler sonucunda büyük devletler kurmuşlar, geniş imparatorluklara sahip olmuşlardır. Orta Asya ve Kafkasların kuzeyine kadar hakîm olan Türklerin Pers ve Sâsânîler ile olan komşuluğu iki kavmin münasebetlerine vesile olmuştur. İslâm

⁸⁴ İsmail Yiğit, "Emevîler", *TDVİA C. II*, TDV Yay., İstanbul 1995, s. 87-104.

⁸⁵ Yıldırım, *agm.*, s. 110.

⁸⁶ Naskali, *Sâsânîler*, s. 174-175.

öncesi dönemde genellikle iki millet arasında siyasi mücadeleler hat safhada yaşanırken, zaman zaman da kültürel etkileşimler yaşanmıştır.⁸⁷

İslâm öncesi dönem Pers ve Sâsânilerin Türkler ile olan ilişkilerinin temelini İskit-Pers münasebetleri oluştururken, bu ilişkilerin devamını ise Kuşan, Akhun ve Göktürklerin Sâsâniler ile olan münasebetleri oluşturmaktadır.

1.4.1. İskit-Pers İlişkileri

Grek kaynaklarında “*Skythai*”,⁸⁸ Asur kaynaklarında “*Aşguzai*”,⁸⁹ eski Latince de “*Sacoe*”, Farsça da “*Sakai*” Hintçe de “*Sakas*” ve eski Çince de “*Sei* (ifade şekliyle “*Sak*”)” cümleleri zikrettiğimiz dillerde “*Saka*” adının kökenlerini oluşturmaktadırlar.⁹⁰ Ayrıca adı bu kökenlere ait olan Sakalar, Pers Kralı Daryus’a ait olan Behestun kitabesinde “*Saka tigraghauda (sivri başlıklı Sakalar)*”, “*Saka tiay para daray (denizin ötesindeki Sakalar, Karadeniz’in kuzeyindeki Sakaları ifade etmek için kullanılır)*” ve “*Saka haumavarga (Orta Asya kökenli Maveraiünnehir Sakaları)*” olarak üç grup halinde geçmektedirler.⁹¹ Burada ki “*Saka tiay para daray*” yani “denizin ötesine geçmiş olan Sakalar”, Karadeniz İskitleri ile aynı kavme işaret etmektedir. Farslar tarafından kullanılan bu telaffuzlar İskit/Saka aynılığı açısından da büyük önem arz etmektedir. Saka adının birçok dilde oldukça fazla telaffuzunun olmasına, onların oldukça geniş coğrafyada tarihi olaylara yön vermeleri vesile olmaktadır.⁹²

Birçok Türk lehçesinde de “*sa*” veya “*sak*” sözcüğünün yaygın anlamlarından birisi “*yaydır*”. Türk lehçelerinde “*güçlü*” ve “*kuvvetli*” anlamına gelen “*yay*” Sakalar için onların türlerini belirlemek amacıyla kullanılmıştır.⁹³

⁸⁷ Hasan Poor Golmohammad, *İslâm Öncesinde Türk-İran Kültür İlişkileri*, T.C. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 2.

⁸⁸ Herodot, *age.*, s. 105.

⁸⁹ İlhami Durmuş, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler C1*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 620.

⁹⁰ İgor Vasileviç P’yankov, “Sakalar”, Çev. Zülfiye Valiyeva, *Türkler C.1*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2022, s. 611.

⁹¹ Ahmet Altungök, *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arasında Sâsâniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, T.C. Elazığ Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 16.

⁹² İlhami Durmuş, “İskitlerin Kimliği”, s. 620; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993, s. 29; İlhami Durmuş, “Eskiçağ Anadolu’sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi C.1 S.2*, İzmir 2019, s. 101.

⁹³ Altungök, *agt.*, s. 622.

Zeki Velidi Togan’a göre MÖ VIII. yüzyılda merkezi Orta Tiyanşan olan büyük bir Saka Devleti mevcuttur. Bunlara Ön Asya’da Saka ismi ile hitap edilirken Doğu Avrupa’daki kollarının da “Skit” olarak anıldığını görmekteyiz.⁹⁴ Buna bağlı olarak ta Sakaların yaşadıkları coğrafya şu şekildedir; Amirgi Sakaları Fergana, Orta Tiyanşan ve Kaşgar taraflarında, diğer Saka grubu Aral gölü ile Hazar denizi arasında ve üçüncü grup olan Sakalar da Karadeniz’in kuzey kısımlarında yaşamışlardır.⁹⁵ Amirgi Sakaları tarafından yönetilen bölgeler Amirgi vadisi olarak bilinmektedir. Bu bölge MÖ V. yüzyılda İpek yolu üzerinde olmasından dolayı ün kazanmıştır.⁹⁶ Yani biz Sakaların yaşamış oldukları coğrafyayı genel olarak Pamir Tiyanşan, Altay dağ kolları ile Batı Türkistan sahasını içerisine alan Tuna nehrinden, Çin’in batı sınırlarına kadar uzanan düzlükler olarak özetleyebiliriz.

İskitlerin Hint-Avrupa, Slav ve Ural-Altay ırkına mensup olduklarını ileri süren bazı görüşlerde vardır. Bu görüşlere göre de İskitler üzerinde Pers, Slav ve Ural-Altay ırklarına mensup olmaları hususunda üç bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Onların Hint-Avrupa bir ırka mensup olduklarını ileri süren bilim adamları, İskit ve Perslerin din ve dil ortaklıkları hususunda bu görüşe sahip olmaktadır. Ancak bu görüşü kanıtlayacak deliller oldukça yetersizdir. Onların Slav olduklarını ileri süren bilim adamları da genelde Ruslardır. Rus bilim adamları onların Slav ırkına mensup oldukları tezini savunurken ellerinde bu teze dair görüşlerini kanıtlayacak delilleri yoktur. Ayrıca Herodot⁹⁷ ve Hipokrates’in kayıtlarında da onların Slavlık tezlerini kanıtlayacak deliller bulunmamaktadır. Bu görüşler ortaya çıktıktan sonra en kuvvetli görüş, onların asılları itibarıyla Ural-Altay ırkına mensup olduklarıdır.⁹⁸ Saka/İskit adıyla bilinen kavim, Türklük ve Türklerle bağlantısı en iyi kurulabilen kavimlerdenidir. Onların adı, ortaya çıktıkları kültür coğrafyası, dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri, askeri özellikleri ve sanat anlayışları Türkler ve Türklükle bağlantılıdır. Yazılı belgeler ve arkeolojik buluntuların verdiği sonuçlar bu bağlantının rastlantı olmadığını ve her geçen gün bu hususta delillerin belirgin bir

⁹⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş “En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar”*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 33-34.

⁹⁵ Altungök, *agt.*, s. 16; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 35.

⁹⁶ P’yankov, *agm.*, s. 612.

⁹⁷ Herodot, *age.*, s. 254: Herodot İskitlerin kimliği ve ataları hakkında detaylı bilgi vermektedir.

⁹⁸ İlhami Durmuş, *İskitlerin Kimliği*, s. 622-623.

biçimde arttığını ortaya koymaktadır.⁹⁹ Herodot ise Türk ve Türklük ile bağlantıları olan Sakaların Ural-Alтай ırkına mensup olduklarını “göçebe İskitler Asya’daydılar. Massagetler ile yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar ve Arax ırmağını geçip Kimmerler’in yanına göç ettiler” sözleriyle destekler.¹⁰⁰

Atlı kavimler medeniyetinin önemli bir halkasını oluşturan İskitler, Bozkır kavimler arasında gerek siyasi tarihleri ve gerekse de kültürleri bakımından önem arz etmektedirler.¹⁰¹ Bin yılı aşkın bir zaman tarih sahnesinde rol üstlenen bu kavim “Çin seddinden Tuna nehrine kadar”¹⁰² çok geniş sahaya yayılmanın yanında bırakmış oldukları Kurgan Kùltürleri ile de dünya kùltürleri arasındaki yerini günümüze tanıtmaktadır.¹⁰³ Çok geniş sahaya yayılmanın sonucunda da çeşitli kavimlerce tanınıp onların tarihi kaynaklarına konu olan İskitler,¹⁰⁴ Pers coğrafyasına indikten sonra ise Fergana ile Alay vadisi ve Batı Mergab’a kadar olan Batı Pamir sahasında hakimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Buradaki Saka İmparatorluğu sınırları Ahamenişler döneminde Merv şehrinden Hindikuş dağlarına kadar uzanmaktaydı.¹⁰⁵

İskitler ile ilk defa etkileşimde bulunan İrani devletin Asurlar olduklarını söylememiz mümkündür. Urartu devleti sınırlarını takiben Asur devletinin kuzey topraklarına ulaşan İskitler, Karadeniz’in kuzeyinden kovdukları Kimmerleri takip etmek için Asya’ya girmişlerdir.¹⁰⁶ MÖ VII. yüzyılın ilk yarısında Kimmerler ile eş zamanlı olarak Asur devletinin kuzey ve kuzey doğu sınırlarına saldırdılar. Bu dönemde Asurların başında Kral Asarhaddon bulunmaktadır.¹⁰⁷ MÖ VIII. yüzyılın sonlarına doğru Asur yazılı kaynaklarında adları geçen ve daha sonraki Asur kaynaklarında da adlarından sık sık bahsedilen, Asur Kralı Asarhaddon’un anlaşmak zorunda kaldığı İskitler, hükümdarlarının Kral Asarhaddon’un kızı ile evlenmesi sonucunda Asurlular ile ittifak kurarlar.¹⁰⁸ Bu İskit-Asur dostluğunun yaşandığı

⁹⁹ İlhami Durmuş, *Eskiçağ Anadoluşunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler*, s.102.

¹⁰⁰ Herodot, *age.*, s. 256.

¹⁰¹ İlhami Durmuş, *İskitlerin Kimliği*, s. 620-627.

¹⁰² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 34.

¹⁰³ İlhami Durmuş, "Sakalar İskitler mi?", *Kırım Dergisi C.3*, İstanbul 1993, s. 9.

¹⁰⁴ İlhami Durmuş, *Eskiçağ Anadoluşunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler*, s. 101.

¹⁰⁵ Altungök, *agt.*, s. 16.

¹⁰⁶ İlhami Durmuş, *Eskiçağ Anadoluşunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler*, s. 103.

¹⁰⁷ Tuğba Yılmaz, *İskitler: Siyasi ve Kültürel Tarih*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 10.

¹⁰⁸ İlhami Durmuş, *Eskiçağ Anadoluşunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler*, s. 104.

dönemde de Kimmerler bozguna uğrarlar. Ayrıca MÖ 626 yılında Asurlular tarafından Medler'e karşı düzenlenen Ninova kuşatmasındaki galibiyetin nedeni de İskitler ile yapılan ittifaktır.¹⁰⁹

Saka-Asur dostluğu yalnızca Asurluların işine yaramamaktadır. Sakalarda kendilerinden önce Azerbaycan topraklarında hüküm süren Urartular üzerine yapacakları seferler esnasında Kral Asarhaddon'a ait Asur mülk ve topraklarından istifade etmişlerdir. Urartu devletinin tamamen yıkılması ve tarih sahnesinden çekilmesinin akabinde ise Asurlular kendi güçlerini ancak kısa bir süre devam ettirmişlerdir. Asur devletinin eski siyasi gücünü kaybetmesi ve bölgedeki güç dengesi hususunda belirleyici unsur olmayışı da Med, Babil ve Saka gibi yeni siyasi güçlerin oluşumuna vesile olmuştur. Asurlulardan geriye kalan siyasi boşluğu doldurmak isteyen bu unsurlar, Asurlulara karşı güç birliği yapmışlardır. İskit desteği ile Ninova kuşatmasına başlayan Medler MÖ 612 yılında bu şehri alarak Asur egemenliğine tamamen son vermişlerdir. Böylece zikrettiğimiz bu coğrafyaya ulaşmalarından bir asır sonra, Asur'un ortadan kalkmasıyla Saka-Asur ilişkileri sona ermiştir.¹¹⁰

Pers-Saka münasebetleri MÖ VII. yüzyılda Sakaların Tiyanşan, Pamir ve Altay dağlarından Doğu İran yaylalarına inmeleri ile başlamıştır.¹¹¹ Böylece diğer benzer halklar olan Orta Asya'nın batısındaki Massagetler ve Karadeniz civarındaki İskitler de Persler tarafından Saka olarak zikredilmişlerdir.¹¹² Saka Türkleri ile Perslerin ilk savaşlarından birisi MÖ VII. yüzyılda Saka İmparatoriçesi Zarin ile Med hükümdarı Striange arasında cereyan eden savaştır.¹¹³

Sakaların en güçlü hükümdarı ise Perslerin Efrasiyab dedikleri Alper Tunga'dır. Alper Tunga MÖ 624 yılında Pers hükümdarı Keyhüsrev tarafından

¹⁰⁹ Yılmaz, *agt.*, s. 10.

¹¹⁰ İlhami Durmuş, *Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler*, s. 104.

¹¹¹ Altungök, *agt.*, s. 16.

¹¹² P'yankov, *agm.*, s. 612.

¹¹³ P'yankov, *agm.*, s. 613.

Altaylara kadar takip edilir ve Azerbaycan topraklarında öldürülür.¹¹⁴ O öldükten sonra da Saka Devleti zayıflar.¹¹⁵

Herodot da Sakalar hakkındaki bilgileri MÖ 629 yılında vuku bulan Saka kraliçesi Tomris ve Pers Kralı Kyros arasında geçen savaşın gölgesinde anlatmaktadır. Herodot, “*tanyerinin ağardığı ve güneşin doğduğu yönde ikamet eden Sakaların, Skyth soyundan geldiklerini*” düşünmektedir.¹¹⁶ Arax’ın doğusunda yaşayan bu ulus İssedonların karşısında ikamet etmektedir.¹¹⁷ Herodot’un kaydında geçen Arax Irmağı ise Aral Gölünün doğu tarafına akan Jaxartes olup, sonraki yazarlar tarafından kaleme alınan ve Hazar Denzine batıdan akan Arax değildir.¹¹⁸

Kral Kyros, MÖ 530 yılında Saka olarak bilinen Massagetler üzerine sefere çıkar. Onları yıpratıp kontrol altına alan kral, Massagetleri tam olarak hakimiyeti altına almak ister ve bunun için 529 yılında sefere çıkar.¹¹⁹ Herodot ise savaşın nedenleri içinde Hazar Denzinin batısındaki Kafkas ovalarının Sakaların hakimiyetlerinde bulunmasını, Kral Kyros’un kendini bir insandan daha üstün görmesini ve savaşta kendisini bırakmayan talihine olan inancını maddeler halinde zikretmektedir.¹²⁰

Bu sırada ise Sakaların başında kocasının ölümünden sonra hüküm sahibi olan Tomris vardır. Kyros elçiler gönderip onunla evlenmek istediğini Tomris’e bildirirse de, Kraliçe bu isteğin asıl amacının Sakalara ait topraklar üzerinde hakimiyet kurmak olduğu bilincindedir. Kraliçeye karşı evlilik planını gerçekleştiremeyen Kral Kyros, doğrudan sefer hazırlıklarına başlar. Arax’ı karşıya geçmek için köprü ve kuleler inşa ettirmeye başlayan Kyros’a, bu işler ile meşgulken Tomris’ten bir elçi gelir ve şunları söyler: “*Medler kralı bu işlerden vazgeç; bu yaptıkların senin hayrına mıdır? Değil midir? bilemezsin; bırak diyorum, kendi halklarına hükmet, bizim de kendi halklarımıza hükmetmemize karışma. Ama sanırım yolunu bu öğüde göre çizmek istemeyeceksin; öyle değil mi? Eğer ille de Sakalarla boy ölçüşmek*

¹¹⁴ Ahmet Altıngök, Abdulhalik Bakır, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafya”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* C.26 S.2, İzmir 2011. s. 372.

¹¹⁵ Taberî, *age.* C. 1, s. 15.

¹¹⁶ Herodot, *age.*, s. 254.

¹¹⁷ *age.*, s. 122.

¹¹⁸ İlhami Durmuş, *İskitlerin Kimliği*, s. 624.

¹¹⁹ Yılmaz, *agt.*, s. 11-12.

¹²⁰ Herodot, s. 122.

*istiyorsan, o zaman ırmağın iki yakasını birleştirmek için bu kadar zahmete katlanma; biz ırmaktan üç günlük yola kadar çekileceğiz; suyu geç ve ülkemize gel. Yok eğer bizim gelmemizi istiyorsan, bu dediğimizi sen yap.”*¹²¹

Bu elçinin iki taraf arasındaki görevini tamamlamasının akabinde ise Sakalar ve Persler arasında Arax Irmağı kenarında karşılıklı saldırılar yapılmıştır. Bu saldırıları ilk hususta Pers ileri gelenleri Kral Kyros’a tavsiye etmemişlerdir. Ancak saldırıların başlangıcında Tomris’in oğlu Spargapises’de bulunmaktadır. Tomris’in oğlunun esareti ve kendini öldürmesi iki taraf arasındaki durumu daha da çıkılmazla sokmuştur.¹²²

Herodot’a göre bu savaş bugüne kadar iki kavim arasında gerçekleşen en kanlı savaştır. Ok atımı ile uzaktan başlayan savaş dip dibe kargı ve kılıç ile devam etmiştir.¹²³ Saka kraliçesi Tomris ve ordusu bu savaşın sonunda Pers kralı Kyros ve ordusunu büyük hezimete uğratmıştır.¹²⁴ Kral Kyros’un 29 yıl süren saltanatı böylece son bulurken Kraliçe Tomris elinde kan dolu tulum ile savaş meydanında ölümlerin arasında Kyros’un bedenini aramış, onu bulmuş, kafasını tulumun içine daldırmış ve oğlunun intikamını aldığını dile getirmiştir.¹²⁵

Kral Dara’da MÖ 522 senesinde Sakaların Skunkh adındaki reislerini mağlup etmiş ve Sogdiana’yı kendi hakimiyetine almıştır.¹²⁶ Büyük Kyros’un oğlu Kambiz’in yerine geçen I. Darius’ta MÖ 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına saldırır ve onları yener.¹²⁷ Kral Darius bu galibiyet esnasında Saka liderlerinden birisi olan Sakunkha’yı esir ve İskitya’yı da hakimiyeti altına almıştır.¹²⁸ MÖ 513 yılında da Persler tarafından Sakalar üzerine bir saldırı daha yapılmıştır.¹²⁹

İskitya içlerine yavaş yavaş ilerleyen Darius, komşu kavimleri ile ittifak yapmış Sakalarla karşı karşıya gelmiştir. Bu kavimler kendi çıkarları doğrultusunda

¹²¹ *age.*, s. 123-124.

¹²² İhsan Eren Toy, *Kyros Döneminde Perslerin Savaşları Üzerine Araştırma, TASAM*, İstanbul 2023, s. 4-5; Herodot, *age.*, s. 122-125; Altungök, *agt.*, s. 18.

¹²³ Herodot, s. 112.

¹²⁴ Yılmaz, *agt.*, s. 12; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 38.

¹²⁵ İlhami Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri*, Akçağ Yay., Ankara 2013, s. 54-56.; Herodot, *age.*, s. 112.

¹²⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 38.

¹²⁷ İlhami Durmuş, *Anadolu’da Kimmerler ve İskitler, Belleten C.61*, Ankara 1997, s. 283.

¹²⁸ Yılmaz, *agt.*, s. 12.

¹²⁹ *agt.*, s. 12.

Sakalar ile ittifak yapmışlardır. Savaş başlamadan önce de Sakalar ile birlikte Perslerin istifade edebilecekleri ve dirençlerini güçlendirebilecekleri bütün gıda ve diğer malzemeleri tahrip etmişlerdir. Darius ise Sakaların bu tutumu üzerine savaşmaktan vazgeçer ve geri döner. Herodot; Kral Darius döneminde Sakalar'ın, Kaspiler ile birlikte Pers hazinesine 250 bin Talant ödediklerini, 15. satraplığı da onların kurduklarını anlatır.¹³⁰ Herodot'a göre bu satraplık çok geniş ve zengin bir bölge olan Bedehşan, Pamir, Çitral, Gilgir ve Kaşmir sahasını içine almaktadır. MÖ 485 yılında da Pers hükümdarı Dara, Türkistan üzerine sefer düzenleyerek Sakalar ile savaşır.¹³¹ Kralın Türkistan seferi sırasında bu bölgeyi istila edip Uratepe'de kendi adına bir şehir inşa ettiği söylenmektedir. Dara bu seferler ve elde ettiği galibiyetlerini kutlamak için Sogdiana'da bir kitabe diktirip, heykelini yaptırmıştır.¹³²

Bütün bunların yanı sıra Sakalar ve Persler arasında yalnızca iktidar mücadelesinin olmadığından da bahsedebiliriz. Ahamenişler dönemi Pers başkenti olan Persapolis şehrinde Sakaların, Pers hükümdarlarına at, silah ve süs eşyası gibi hediyeleri takdim ettiklerini tasvirlerde görmemiz mümkündür. Ayrıca tarihin birçok döneminde Pers ve Saka ittifakını askeri alanda da görmemiz mümkündür. Örneğin Ahameniş hükümdarı Dara, Yunanistan'a olan seferinde Saka Türklerinin düzenli askeri birliklerinden istifade etmiştir. Ayrıca Sakalar, Perslerin Asya Türkleri ile verdikleri mücadelelerde de Perslere yardımcı olmuşlardır. Bunun yanı sıra İskender'in de MÖ 330 yılından sonra Pers Kralı III. Darius ile yaptığı savaşta, Pers kralının saflarında Saka kuvvetlerinin olduğu da bilinmektedir.¹³³ Ayrıca Ahameniş hükümdarı II. Artakserks'in en önemli müttefiklerinden olan Sakalar, Pers Kralı III. Dara döneminde de Baktria satraplığına bağlı olarak Ahameniş hakimiyetine girmişlerdir. Persler ve Medler ile eşit haklara sahip olan Sakalar, bu dönemde Ahameniş devletinin önemli saflarında görev almışlardır. Bütün bunların yanı sıra da Perslerin Amirgi adını verdikleri Ceyhun Sakaları ile İranlı diğer ırkların birleşmesinden de Tohan ve Asegi gibi Proto-Fars kavimleri ortaya çıkmıştır.¹³⁴

¹³⁰ P'yankov, *agm.*, s. 612.

¹³¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 38.

¹³² Altungök, *agt.*, s. 18.

¹³³ Mehmet Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-Chih'lardan Kuşanlara)*, T.C. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 139.

¹³⁴ P'yankov, *agm.*, s.613; Altungök, *agt.*, s. 19-20.

Ayrıca Türk ve Persler tarafından kutlanan ortak bayramlar ve matem günlerinin temeli de Saka-Pers münasebetlerine dayanmaktadır.¹³⁵

Saka hükümdarı Alper Tunga'nın Persliler tarafından öldürülmesi Sakalar arasında yüzyıllar boyu sürecek mateme vesile olurken, Pers prensi Siyavuş'un da Alper Tunga'nın kardeşi Barsgan tarafından öldürülmesi aynı matem sürecinin Persler içerisinde yaşanmasına neden olmuştur.¹³⁶

İskender'in saldırıları sonucunda da Ceyhun civarına çekilen Sakaların, MÖ 327 yılında İskender tarafından Taşkent'te İmparatorları Kardas öldürülür. Saka topraklarında ise Greko-Bakria adın da imparatorluk kurulur.¹³⁷ Sakalar uzun süre tarih sahnesinde kalan ender kavimlerden biridir. Onların hakimiyetlerinin son bulmasıyla yeni oluşumlar içerisinde olabilecekleri mümkündür. Özellikle bozkırın doğusunda yaşamış olanlarının Vusunlar ve Göktürklerin ataları olabilecekleri düşünülmektedir.¹³⁸

1.4.2. Kuşan-Sâsâni İlişkileri

Yüceçilerden türeyen ve Asyalı bir kavim olduğu düşünülen Kuşanların, kullandıkları ad ve unvanlar ile alakalı bilgiler “*kuşana*” şeklinde “Kuşanlar” devletinin I. ve II. yüzyıla ait kitabelerinde görülmektedir. Bu kitabeler Brahmi ve Kharasthice olmak üzere iki farklı alfabe ile kaleme alınmıştır. Brahmi kitabelerde “*Kuşana*” olarak geçen terim Grek ve Kharosthi harfleriyle oluşturulan sikkelerde de geçmektedir.¹³⁹ Sâsâniler dönemi müellifleri tarafından da “*Kuşan*” olarak zikredilen isme, Sâsâni hükümdarı I. Şapur'un Nakş-ı Rüstem kitabesinde “*Kuşankşatr*” olarak rastlanmaktadır.¹⁴⁰

Ermeni kaynaklarında da Sâsâni Hükümdarı Erdeşir'in Belh'e kadar bütün Kuşan topraklarına hâkim olması sonucunda, Kuşan hükümdarı Vasudeva ve Ermeni Kralı I. Kusra arasında yapılan ittifak anlaşmaları ile geçtiğini düşündüğümüz Kuşan

¹³⁵ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi C.I.*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1977, s. 364..

¹³⁶ Altungök, *agt.*, s. 21.

¹³⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş.*, s. 38.

¹³⁸ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi C.I.*, Enderun Yay., İstanbul 1942, s. 86-87.

¹³⁹ Kübra Malta, *Baktria ve Eski Türk Hukuk Belgelerinin Karşılaştırılmalı İncelemesi*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 21.

¹⁴⁰ Tezcan, *agt.*, s. 339.

ismi, “*Kuşank*” olarak zikredilmiştir. Araplar tarafından da “*keşani-keşaniyye*” şekilleriyle kaleme alınan bu isim genelde Maverâünnehir bölgesi için kullanılmıştır. Bütün bunların yanı sıra Sâsâni kaynaklarında “*Kuşanşah*”¹⁴¹ isminin de zikredildiğini ve bu ismin Kuşan devletinin hürriyetini kaybedip Sâsâni şehzadeleri tarafından idare edildiği dönemde bu idarecilere verilen isim olduğunu söylememiz mümkündür.¹⁴²

Kuşan adı hususunda yapılan çalışmalarda, araştırmacılar bu ismin hangi anlam ifade ettiği konusunda kesin bir sonuca ulaşamamışlardır. Ancak Mehmet Tezcan’a göre, yapılan araştırmalarda bu ismin dört anlam taşıyabileceği düşünülmektedir. Bu anlamlar şu şekildedir. Bir beylik veya kral adı, bir boy veya klan adı, bir sülale adı ve son olarak da sülale hükümdarının şahsi lakabıdır.¹⁴³ Son olarak da Kuşan isminin Doğu Türkistan kökenli olduğunun iddia edildiğini de söyleyebiliriz. Yüeci toplumu tarafından da Pers ve Tohar kökenli unsurları barındırdıkları için “*Kuşa*” şekline dönüştürülmüştür.¹⁴⁴

Orta Asya kökenli Yüeci ırkının yerli diğer kabilelerle girdikleri mücadeleler sonucu, anavatanlarından kovulmaları ve uzun yıllar süren göç hareketlerinin ardından beş farklı kola ayrılış hikâyesi, Kuşanlar olarak anılan yeni bir toplumun doğuşuna sebep olmuştur.¹⁴⁵ Mehmet Tezcan’a göre; Türk, Moğol, Tibet, Hint, Pers ve İskit kökenli olabileceği düşünülen Kuşanların, etnik kökenleri hakkındaki muhtelif düşüncelerin kaynağı, onların göç yollarında ve yerleştikleri coğrafi bölgelerdeki toplumlar ile kaynaşmaları ve etkilenmelerindendir.¹⁴⁶

Bu muhtelif görüşlere rağmen; para ve heykellerdeki giyim tarzlarının Türk giyim tarzına uyması, Grek ve Kharotsi alfabeleri ile yazılan unvanların Çin kaynaklarında Türk kökenli hükümdarlar tarafından kullanılan unvanlar ile örtüşmesi ve Kuşan krallarına atfedilen unvanların Çin kaynaklarındaki unvanlar olması, Kuşan hükümdarlarının görünüşleri, giyim üslupları ve vücut şekillerinin Türk

¹⁴¹ Malta, *agt.*, s. 21-22.

¹⁴² Yalçın Kayalı, “Kuşan İsmi, Toplum ve Hükümdar Unvanlarının Kökeni Üzerine”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C.2 S.57*, Ankara 2017, s. 1022.

¹⁴³ Tezcan, *agt.*, s. 344.

¹⁴⁴ Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012, s. 69; Kayalı, *agm.*, s. 1022.

¹⁴⁵ Kayalı, *agm.*, s. 1034.

¹⁴⁶ Tezcan, *agt.*, s. 339.

üslubu ile örtüşmesi, onların Türk kökenli oldukları tezini güçlendirmektedir.¹⁴⁷ Zeki Velidi Togan’a göre; Uygur vesikalarında “*dört Küşen ulus*” diye anılan ve Araplarca “Türk aristokrasisi” sayılan Kuşanlar, hükümdarlarının ismi ve lakaplarında “*küçlü ve külçur*” ile birleştirilen isimlerinden anlaşıldığı gibi Türktürler.¹⁴⁸

Kansu ve Tunhvang da Hun taarruzlarına maruz kalan Yüeciler, buradaki yerlerini bırakmışlar ve batıya doğru yönelmişlerdir. Biz, onların bu göçlerinin nedeninin Hun hakanı Mete ve oğlu Lao Shang’ın yapmış olduğu sefer olduğunu düşünmekteyiz.¹⁴⁹ Yüeciler, Hunların bu seferleri neticesinde MÖ 174 yılında Batıya göç etmiş ve Saka topraklarına gitmişlerdir.¹⁵⁰

MÖ 165-158 yılları arasında Sakaları kovarak yurtlarına yerleşen Yüeciler, MÖ 133-129 yılları arasında Hunların vasalı olan Vusunlar’ın taarruzuna uğrarlar. O yüzden de Isık Göl civarını terk edip, bugünkü Afganistan da ki Tahia’ya geldiler. Yüecilerin bu bölgedeki yerleşkeleri tedrici olmuş ve bunun için 100 yıldan fazla bir zaman burada ikamet etmişlerdir. Netice de 5 ayrı Yabgu’nun hakimiyeti altında yaşan Yüeciler, MS 10 yılı civarında Kuşan Yabgusu I. Kajulakadphises tarafından bir yabgu hakimiyetinde birleştirilmişlerdir.¹⁵¹ Bu dönemde devletin sınırları doğuda Varanos, batıda Parthia ve kuzeyde de Buhara’ya kadar uzanmaktadır.¹⁵²

Sâsâniler dönemi Türk-Fars ilişkilerinin temeli ise Vima Kadphises’in oğlu Kanişka’nın Horasan üzerine yaptığı seferlere dayanmaktadır. İran’a egemen olan Partlar ile savaşarak onların Horasan hakimiyetine son veren Kanişka, 23 yıl süren saltanatı boyunca İran’da Ceyhun nehrinin doğusunda bulunan Türkistan’ın tamamını, Hindistan ve Gence ovasının büyük kısmını hakimiyeti altına almıştır.¹⁵³

¹⁴⁷ Mehmet Tezcan, “Kuşanlar’ın Menşei”, *Türkler C1.*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1236.

¹⁴⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 39.

¹⁴⁹ Bahaeddin Ögel, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüeciler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C.1 S.3*, Ankara 1957, s. 248-250; Abdulhalik Bakır, Umut Badakoğlu, “Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi C.2 S.2*, Tokat 2019, s. 24; Bakır, “*Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafya*”, s. 125.

¹⁵⁰ Tezcan, *agt.*, s. 122-123.

¹⁵¹ Awadh Kishore Narain, “Kuşan Devleti”, Çev. Murat Yaşar, *Türkler C1*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 821; Salim Cöhce, “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler C1*, Ankara Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 816; Altungök, *agt.*, s. 23.

¹⁵² Cöhce, *agm.*, s. 817.

¹⁵³ Altungök, *agt.*, s. 24.

Kanişka döneminde düzenlenen Horasan merkezli seferlerin asıl amacının ise Hindistan ile Roma arasındaki ticarete Sâsâniler'i devre dışı bırakmak olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵⁴ Bu dönemde Kuşan imparatorluğunun dünyanın dört büyük imparatorluğundan birisidir. Bu nedenle Kral Kanişka kendisini Chesar (Sezar-Kayzer) olarak görmüştür.¹⁵⁵

Kanişka'dan sonra ise Kuşanların başına sırasıyla; Vanişka, Huvişka ve Vasudeva geçmiştir. Zikrettiğimiz bu hükümdarlar döneminde Türk-Sâsâni münasebetleri açısından önemli olaylar bulunmamaktadır.¹⁵⁶ I. Şapur'dan sonra Sâsâni tahtına 272 yılında I. Hürmüz ve kısa bir süre sonrasında da I. Behram geçmiştir. Ancak I. Behram 275 senesinde Doğu Roma üzerine düzenlenen bir sefer esnasında ölmüştür. Ondan sonrada Sâsâni tahtına, Kuşanların idaresinden sorumlu olan I. Behram'ın oğlu II. Behram geçmiştir. II. Behram'dan önce, 272-276 yılları arasında Sâsâniler ve Türkler arasında ciddi münakaşalar yaşanmamıştır.¹⁵⁷

II. Behram döneminin başlarında Doğu Roma ile Sâsâniler arasındaki mücadeleleri fırsat bilen Kuşanlar, Sâsâniler'e kaptırmış oldukları toprakları geri almak için Sâsâni devletinin iç işlerine dahil olmaya başlamışlardır. Bu durumdan rahatsız olan II. Behram ise Bizans ile anlaşma yaptıktan hemen sonra yönünü Kuşan tehlikesine çevirmiştir. II. Behram'ın ölümünden sonra ise Sâsâni tahtına geçen III. Behram, iktidarında mukavemet gösteremediği için tahtını I. Şapur'un oğlu Nersi oturmuştur.¹⁵⁸ Nersi ise tahtın üzerine yüklediği sorumluluğu taşıyamamış ve tahtını oğlu II. Hürmüz'e bırakmıştır. II. Hürmüz, zayıf bir kişiliğe sahip olmasına rağmen Kuşan ve Sistan meselesini halletmeye çabalamıştır. Bu hususlarda başarı elde edemeyeceğini anlayınca da Kuşan şahının kızı ile evlenmiş ve akrabalık ilişkilerini kullanarak Kuşan- Sâsâni mukavemetlerine son vermeyi planlamıştır.¹⁵⁹ II. Hürmüz'ün ölümünden sonra ise Sâsâni tahtına, Sâsâni devletinin en uzun tahtta

¹⁵⁴ Cöhce, *agm.*, s. 817.

¹⁵⁵ Tezcan, *agt.*, s. 139, Narain, *Kuşan Devleti*, s. 821.

¹⁵⁶ Esko Naskali, "Şâpûr", *TDVİA C.38*, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 346.

¹⁵⁷ Yusuf Aslan, *Selçuklular Öncesi İran'a Yapılan Türk Akınları*, T.C. İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2021, s. 16.

¹⁵⁸ Taberi, *age C.III*, s. 447.

¹⁵⁹ Altungök, *agt.*, s. 55-56; Aslan, *agt.*, s. 16-17.

kalan hükümdarı II. Şapur geçmiştir.¹⁶⁰ Bu dönemde Sâsâni Devleti için doğuda Kuşan tehlikesi devam etmektedir.¹⁶¹

Uzun yıllar devam eden Kuşan-Sâsâni mukavemetlerine rağmen, Kuşanlar için asıl tehlike Sâsâniler'den ziyade Maverâünnehir boylarında gittikçe güçlenen ve Hun boylarına mensup olan Chianitalar'dır. Bunların içinde Ak Hunlar en tehlikelileri olup, bu grup bazen Sâsâni ve bazen de Kuşanlar üzerine saldırılar düzenlemiştir. 385-420 yıllarında Ceyhun'un doğusuna geçen bu grup Kuşan hükümdarı Kitolo'nun, Peşaver taraflarına çekilmesine vesile olmuştur.¹⁶²

Akhunlar'ın Kuşan varlığına son vermesine kadar da biz Kuşanlar tarafından Sâsâni topraklarına yapılan saldırıları görmekteyiz.¹⁶³ Sâsâni hükümdarı Erdeşir döneminde de Kuşanlar üzerine büyük bir sefer yapılmıştır. Kesin hezimete uğrayan Kuşanlar, bu sefer sonucunda topraklarının büyük bir kısmını Erdeşir'e kaybetmişlerdir. Ermeni tarihçilerden Egişe'nin ise Kuşanlar hakkında verdiği bilgilere göre, yapılan bu savaştan önce Kuşanların Sâsâniler üzerindeki etkisi oldukça fazlayken, bu savaşın sonrasında Kuşanlar'dan boşalan siyasi boşluğun Akhunlar tarafından dolduğunu ve aynı müellif tarafından güç ve kudret sahibi olarak Akhunlar'dan bahsedildiğini görmekteyiz.¹⁶⁴

Kaybedilen bu savaşlar da Kuşan hükümdarı Vasudeva'yı, Ermeni kralı I. Kusra ile ittifak anlaşmaları yapmaya yöneltmiştir. Neticede yapılan ittifakların Kuşanlar için iyi sonuçları olmamış ve Horasan topraklarında Kuşan-Sâsâni mücadeleleri devam etmiştir. Bu mücadeleler esnasında Kuşanlar zaman zaman Sâsânilere bağlı eyalet halini almışlar ve Sâsâni hanedan ailesinden olduğunu düşündüğümüz "*Kuşanşah*" adındaki idareciler tarafından yönetilmişlerdir.¹⁶⁵

1.4.3. Akhun-Sâsâni İlişkileri

Sâsâniler dönemi Türk-Fars ilişkilerinin ikinci aşamasını Akhunlar'ın Horasan topraklarındaki faaliyetleri ve Sâsâniler ile olan münasebetleri teşkil

¹⁶⁰ Taberi, *age.* C.III, s. 448.

¹⁶¹ Taberi, *age.* C.III, s. 451-454; Aslan, *agt.*, s. 16-17.

¹⁶² Cöhce, *agm.*, s. 818.

¹⁶³ Naskali, *Sâsâniler*, s. 174-176.

¹⁶⁴ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni-Sâsâni Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S.32, Erzurum 2007, s. 187.

¹⁶⁵ Malta, *agt.*, s. 21.

etmektedir. IV. yüzyılın ilk yarısında Sâsâni hükümdarı II. Şapur döneminde başlayan bu münasebetler I. Hüsrev'in hükümdarlığı dönemine kadar geçen iki asırlık süreçte devam etmiştir.

Akhunlar, kendilerine komşu devlet ve kavimler ile aralarında geçen münasebetler vesilesiyle tarihi kaynaklarda birçok isim ile anılmışlardır. Çin kaynaklarında “I’ta”, “i-tien”, “iep-tien”, “hua” ve “ye-thea” olarak geçen Akhun ismi Süryani kaynaklarında “Eptalit” ve “Abdel” olarak zikrolunmuştur. Grek kaynaklarında ise “Levkai Hunnay”, “Abtelai” ve “Eftalitailer” olarak geçen Akhunlar, klasik ve orta Farsça da “Heftal”, “Heftalit” ve Hebtal” olarak adlandırılmışlardır. İslâm ve Arap kaynaklarında da “Haytal” ve “Hayatıla” olarak geçen Akhunlar, bazı kaynaklarda da Heftalitler tarafından halk adı olarak kullanılan “Uar” ve Hyon” isimleriyle anılmışlardır. Hindistan’da bulunan para, destan ve kitabeler üzerinde de “Huna”, “Sveta Huna” ve “Hara Huna” olarak anılan Akhun kavimleri yaşadıkları ülkeye “Huna-desâ” ismi vermektedirler.¹⁶⁶

Kionit ismiyle ilk defa Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus’un “Res Gestae” isimli eserinde karşılaştığımız Akhunlar’ın paraları üzerinde “Htaasah Ohia” (Kionit kralı Heptal) ve “Akunasa hohiana” (Kionit kralı Akün) yazılarının bulunması ve çözülmesi onların menşei meselelerinin Hunlara dayandığını göstermektedir. Ayrıca Hint kaynaklarında da “Hio/Hyon/Hun” tabirleri ile kaleme alınan Kionitler’e, “Hunalar” olarak zikredilmiştir.¹⁶⁷ Karluk ve Kencine Türklerinin ataları olan Akhunlar¹⁶⁸ Avesta metinlerinde “Xiiona”, “Chiontae” sözcüğü ile özdeşleştirilebilir. Bu sözcük orta Persçe de “Xyon” olarak telaffuz edilmiş olup “Hyon” sözcüğü ile özdeşleştirilmiş ve komşu düşman kavimleri için kullanılmıştır. Kimi araştırmacılar da “Hyonit” (Chionitae) ve “Hun” (Ounnoi) sözcüklerinin Pehlevicede “Xion” (hyon) sözcüğünden geldiğini düşünürler. Ancak Pehlevicede’nin gramer yapısına bakıldığında bu sözcüklerin Farsça kökenli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu ad Farslar tarafından kuzey doğudaki göçebe komşuları belirtmek için kullanılırken zaman sonra Süryanilere ve Doğu Roma’ya geçmiştir.

¹⁶⁶ Ecem Nariç, *Sâsâniler Döneminde Doğu İranın Tarihsel Sınırları (MS III-VI. Yüzyıllar Türk-İran İlişkileri Bağlamında)*, T.C. Şeyh Edebalı Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2022, s. 38.

¹⁶⁷ Dursun Ali Akbulut, “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler”, *Türkler* C.1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 1319.

¹⁶⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 42.

Bu etkileşim aşamasında ise zikrettiğimiz sözcüğün her dilin kendi telaffuzunda kullanılması muhtemeldir.¹⁶⁹

MÖ 350’li yıllarda Juan-Juan devletine bağlı “*Uar ve Hun*” adlı iki Türk kabileyi oluşturan Akhunlar’ın kimlikleri hakkında iki farklı görüşler esastır.¹⁷⁰ Bu görüşlerden birincisi onları Eftalitler ile aynı kavim olarak kabul ederken, ikinci görüş onların Eftalitler’den farklı bir kavim olduğu yönündedir. Bu iki görüşün yanı sıra Kionitler’in kimlikleri hakkında farklı görüşler olsa da onların Akhun olduğu düşünülmektedir.¹⁷¹ Biz ise bu durumu, bozkır göçebe kültürüne hâkim olan Hun kavimlerinin yerleşirken ve akabinde sınırlarını genişletirken komşu kavimleri de hakimiyet altına almaları ile ilişkilendirebiliriz. Birçok boydan meydana gelen Akhunlar’a bağlı Eftalitler, tıpkı Kuşanlar ile Yüeciler’in arasında olduğu gibi, bir zaman sonra Akhunlar’ın hâkim kabilesi veya boyu olmuşlardır.¹⁷² Bu düşüncemizden yola çıkarak Kionit ve Eftalitler’in Akhun şeceresine ait olduklarını söyleyebiliriz.¹⁷³

Hunların yurtlarından batıya doğru ilerledikleri ve Kazak bozkırlarında bir yüz yılı aşkın yaşadıkları bilinmektedir. III. yüzyılda arkalarından gelen kavimlerin baskısı sonucunda iki kola ayrılarak batıya ilerleyen bu kavmin bir kısmı Avrupa’ya giderken bir kısmı da Aral’ın güneyine doğru hareket edip “Hunsu” grubunu meydana getirmiştir. Hunsu (Kionit/Hyonit/Chionitae) ya da Fars kaynaklarında geçtiği gibi “Kermir Hyunlar” (Pehlevce Akhun) IV. yüzyılda Hazar’ın güney doğusuna Sırderya’dan inmişlerdir. Yukarıda zikrettiğimiz kavmin iki kola ayrılması, bu iki kavmin Kızıl Hun ve Akhun olarak adlandırılmasına vesile olmuştur.¹⁷⁴ Fars kaynaklarında da Akhunlar için “*Svita Hyon*” tabiri kullanılırken, Kızıl Hunlar için “*Kermir Hyon*” tabiri kullanılmıştır.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Filiz Teker, *Sâsâniler Döneminde İran ve Turan İlişkileri*, T.C. Fırat Üniversitesi, Doktora Tezi, Elazığ 2023, s. 105.

¹⁷⁰ Ahmet Taşağıl, “Akhun”, *TDVİA C.41*, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 478.

¹⁷¹ Teker, *agt.*, s. 106.

¹⁷² Akbulut, *agm.*, s. 831.

¹⁷³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 42.

¹⁷⁴ Eski Türk geleneğinde de kırmızı güney yönü, ak ise batıyı işaret etmektedir. Hunların da ak ve kızıl olarak isimlendirmelerinin nedeni, onların batı ve güneyde bulunmalarıyla ilişkilendirilebilir. Yani onların bulundukları yönlere göre ak, kızıl ve kara gibi isimler ile anılmaları muhtemeldir. Bkz. Teker, *agt.*, s. 107-108.

¹⁷⁵ *agt.*, s. 107.

Altayları terk ederek Güney Kazakistan bölgesine gelen ve burada yaşayan Hun kitlelerini Avrupa'ya sürdükten sonra Güney'e dönüp,¹⁷⁶ III. yüzyılda da Türkistan'ın batısını ve akabinde Amuderya'yı geçerek Yüecilerin bir kolu olan Kuşanlar'ın memleketlerine gelen bu kavim, Horasan, Çu havalisi ve Semerkant'a hâkim oldu.¹⁷⁷ Daha sonrada Hazar Denizi ve güneyine kadar ilerlediler.¹⁷⁸ Böylece Sâsâniler ile komşu olan Akhunların Horasan toprakları ile münasebetleri kaçınılmaz oldu.¹⁷⁹ Horasan'a gelen Akhunlar, Sâsâniler veya Kuşanlar ile ettikleri mücadelelerde iki taraftan birisi ile ittifak kurmuşlardır.¹⁸⁰ Sâsâniler ile etkileşimde bulunan Akhunlar, hükümdarları için Bizans ve Sâsâni hükümdarları tarafından kullanılan "*Basileus*" ünvanını da kullanmışlardır. Bu ünvanın kullanılma nedenleri; siyasi ve asgari güçlerinin göstergesi, diplomatik ilişkiler icabı hükümdarlara bu ünvan ile hitap edilmesi ve Akhun devletinin şaşırtıcı bir şekilde modern olmasıdır.¹⁸¹

Sâsâniler ile Akhunlar arasındaki ilk ilişkiler Sâsâni hükümdarı II. Şapur döneminde yaşanan ilişkilerdir. II. Şapur 338 yılında Roma üzerine düzenlediği sefer ile Nusaybin'i kuşatmıştır. Ancak Sâsâni topraklarına doğudan yapılan saldırıları gerekçe göstererek kuşatmayı kaldırmış ve geri dönmüştür.¹⁸² 350'li yıllarda da Amuderya boyunca uzanan bozkırlara hâkim olduktan sonra Hyrcania¹⁸³ bölgesine ulaşmışlardır. Bu bölge önceleri Massagetler'in ve sonrasında Daha kavimlerinin ortaya çıktığı bölgedir. Akhunlar bu bölgeye son derece hızlı sahip olmuş ve kısa sürede kedi nüfusları içine aldıkları Dahaların asimile olmasına vesile olmuşlardır.¹⁸⁴ Yine aynı yıllarda Sâsânilerin batı sınırlarında bulunan Nisibis ve Hirkanya bölgelerinin Akhunlar tarafından işgali, Akhun-Sâsâni savaşının kaçınılmaz olmasına vesile olmuştur. Bu süreç içerisinde Sâsâni topraklarına sürekli ve düzensiz saldıran

¹⁷⁶ Taşağıl, *Akhun*, s. 478.

¹⁷⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 42.

¹⁷⁸ Taşağıl, *Akhun*, s. 478.

¹⁷⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 42.

¹⁸⁰ Teker, *agt.*, s. 104.

¹⁸¹ Tolga Ersoy, "Bizans-Sâsâni Savaşları Bağlamında Prokopius'un Akhunları Tasviri", XVII. Türk Tarih Kongresi (Orta Asya ve Kafkasya Tarihi) C.2, TTK Yay., Ankara 2018, s.38; Ersoy, *agt.*, s. 98.

¹⁸² Aslan., s. 17.

¹⁸³ Hirkoniya=bazı antik yazarlarının eserlerinde Hazar Denizi için kullanılan tabir

¹⁸⁴ Teker, *agt.*, s. 106.

Akhunlar, 358 senesinde II. Şapur tarafından mağlup edilmişlerdir. Şapur elde ettiği galibiyetin akabinde Akhunlar ile anlaşma yapmıştır.¹⁸⁵

Kaynaklara göre 357-359 yılları arasında Sâsâni hükümdarı Şapur'un Amid (Nusaybin) kuşatmasında Akhun birliklerinin bulunduğu ve bahsedilmektedir.¹⁸⁶ Ancak bu dönem de Akhunlar'ın, Sâsâniler'in doğu sınırlarına saldırılarını devam ettirmektedir. Soğdiana'nın ele geçirilmesine kadar devam edecek bu saldırılar da Akhunlar, Sâsâniler'e karşı Baktria bölgesine hâkim olmuşlardır. Böylece Akhunlar, Sâsâniler'in kuzey doğu komşuları olmuşlar ve Sâsâniler üzerine seferler düzenlemeye devam etmiştir.¹⁸⁷ Akhun seferleri sonucunda Sâsâni Devleti ekonomik olarak yıpratılmıştır. II. Şapur'un hükümdarlığının son dönemlerine doğru da Sâsâniler ve Akhunlar arasında yapılan anlaşma iki devletin 20 yıldan fazla güçlü bir ittifak kurmasına vesile olmuştur.¹⁸⁸

II. Şapur'dan sonra Sâsâni tahtına sırasıyla II. Erdeşir, III. Şapur ve IV. Behram geçmiştir. II. Erdeşir dönemi siyasi olayların neredeyse yok denileceği Sâsâni Devleti, III. Şapur döneminde Roma ile Kafkaslarda ki Derbent ve Deryal geçitlerini Akhunlar'dan koruyacağına dair anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma karşılığında da Roma'dan para alacaktır. IV. Behram döneminde ise Doğu Anadolu ve Mezopotamya toprakları Kafkas Hunlarının saldırılarına uğramıştır. Behram ise onların bu saldırılarından ve Sâsâni başkentine gittikçe yaklaşmalarından duyduğu endişe vesilesiyle mücadele etmeye karar vermiştir.¹⁸⁹

IV. Behram'ın ölümünden sonra ise tahta III. Şapur'un oğlu I. Yezdgird geçmiştir. Onun saltanatı döneminde Akhunların Kuşan topraklarına hâkim olmaları ve güçlenmeleri, II. Şapur döneminde yapılan ve 20 yıldan fazla sürecek olan ittifakın temellerini sarsmıştır. Bu durum da 420 yılında Akhun-Sâsâni ilişkilerinin tekrar bozulmasına sebep olmuştur.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Ahmet Taşağıl, Akhun, s.478; Aslan, *agt.*, s. 17; Nariç, *agt.*, s. 39.

¹⁸⁶ Akbulut, *agm.*, s.34; Nariç, *agt.*, s. 38; Taşağıl, Akhun, s. 478.

¹⁸⁷ Nariç, *agt.*, s. 39.

¹⁸⁸ Cihad Cihan, "Türk-Sâsâni Askeri İttifakları ve Sâsâni Ordusunda Türkler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C.12 S.32, Hatay 2015, s. 97.

¹⁸⁹ Aslan, *agt.*, s. 18.

¹⁹⁰ Taşağıl, Akhun, s. 478.

V. Behram 420 yılında hükümdarlık vazifesini üstlendikten hemen sonra Sâsâni Devleti'nin sınırları için tehlike arz eden Akhunlar ile mücadele etmeye karar vermiştir.¹⁹¹ Bu dönemde Akhun-Sâsâni mücadelelerinin asıl nedeni ise, söz konusu iki kavminde İpek Yolu ticaret güzergahına sahip olma arzusudur. Çünkü Akhunların hakimiyetinde olan bu bölge göz ardı edilemeyecek kadar ciddi bir ticari gelir kaynağına sahiptir. 420'li yıllara gelindiğinde ise Behram yönünü Kafkaslarda zikrettiğimiz Derbend ve Deryal geçitleri için tehlike arz eden Hun kavimleri üzerine çevirmiştir. Behram bu hareketiyle 395 yılında Roma ile yapılan anlaşma gereğince para almayı amaçlamaktadır. Behram'ın batıda bu faaliyetleri devam ederken Sâsâni toprakları 425 senesinde Akhun saldırılarına maruz kalmıştır.¹⁹²

Bu saldırılar esnasında Kafkaslar da bulunan Behram Gur, Akhun saldırılarının devleti için teşkil ettiği tehlikenin farkındadır. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için Hazar Denizi'nin kuzeyinden Aral havzasına inen Behram Gur, Akhun ordusunun hazırlıksız ve kendilerine yapılacak saldırıdan bihaber olduğu bir an ansızın saldırarak onları mağlup etmiş, Akhun hakanını öldürmüştür. Bu muharebeden Behram Gur oldukça fazla ganimet elde ederken, Akhunlar ise karşı karşıya kaldıkları bu mağlubiyet karşısında Sâsâniler ile anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşmanın iki taraf için sağladığı sükûnet ortamı çeyrek yüzyıl kadar sürmüştür.¹⁹³ Akhunlar, Behram Gur döneminde Ceyhun nehrinin ötesine geçememişlerdir. Behram Gur'un ölümünden sonra da Akhunlar'ın, Sâsâniler için olan tehditleri devam etmiştir.¹⁹⁴

Behram Gur'dan sonra Sâsâni tahtına geçen II. Yezdgird, Akhunlar tarafından yapılan saldırılara mukavemet edebilmek için Bizans ile anlaşma yapmış ve yönünü doğuda bu saldırıların faili olan Akhunlar üzerine çevirmiştir.¹⁹⁵ Sınırlarını savunmaya devam eden Sâsâni hükümdarı II. Yezdgird, Akhunlar'ı Amuderya'nın kuzeyine sürmüş ve geride kalan Akhun topraklarına hâkim olmuştur. Ancak 456 yılında Akhunların, Sâsâni ülkesine olan saldırıları mevcuttur. II. Yezdgird'de bu

¹⁹¹ Enver Konukçu, "Behram-ı Gur", *TDVİA C5*, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 356.

¹⁹² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.42: Aslan, *agt.*, s. 19.

¹⁹³ Ali Hüseyin Togay, "Behram Gur Döneminde Sâsâniler ve Akhunlar Arasındaki Kuşmihan Muharebesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.39*, Ankara 2023, s. 85.

¹⁹⁴ Nariç, *agt.*, s. 39.

¹⁹⁵ Naskali, *agt.*, s.175.

saldırlara mukavemet etmek için yola çıkmış ve Akhun tuzağına düşerek ağır bir şekilde mağlup edilmiştir.¹⁹⁶

Sâsâni tahtında II. Yezgird döneminin sonlarına doğru yaşanan mücadeleler, Eftal hanedanına mensup Akhun kağanı Argunşah'ın Sâsâni devletinin iç meselelerine karışmasına vesile olmuştur.¹⁹⁷ 457 yılında II. Yezgird'in ölümünden sonra Sâsâni tahtına oğlu III. Hürmüz geçmiştir. Ancak Yezgird'in büyük oğlu Firuz onun saltanatını tanımamıştır. Böylece Sâsâni tahtında iki yıl sürecek mücadelenin fitili ateşlenmiştir. Firuz'da bu süreçte Akhun ülkesine kaçmış ve Türk hakanı Aksungur'dan yardım istemiştir.¹⁹⁸ 457 yılında da Akhunlar, Sâsânilerin iç işlerine dahil olmuş ve Firuz'un emrine verdiği 30.000 kişilik orduyla tahta geçmesini sağlamışlardır.¹⁹⁹ Böylece onun hükümdarlığının henüz daha başlarında Akhunlar ile anlaşma yapılmıştır.²⁰⁰

Yapılan bu anlaşma karşılığında da Firuz'dan istediği toprakları alan Argunşah, devletin sınırlarını Amuderya ile Sırderya arasındaki Maverâünnehir ve Tanrı Dağları'na kadar olan bölgeye yaymıştır. Ayrıca iki devlet arasında akrabalık tahsis etmeyi planlayan Argunşah, Firuz'dan evlilik için kız kardeşini istemiştir. Argunşah'ın bu isteğini kabul eden Firuz, istediğini aldıktan sonra Argunşah'a kız kardeşi yerine sarayından bir cariye göndermiş ve bu cariyeden kız kardeşi olduğunu söylemesini istemiştir. Cariye ise Akhun sarayına gittiğinde bildiklerini doğru bir şekilde anlatmış ve dürüstlüğü hasebiyle affedilmiştir. Bu durumu lehine çevirip savaş nedeni olarak kullanmak isteyen Argunşah'da, Firuz'dan savaşa gideceklerini söyleyerek en iyi komutan ve askerlerini istemiştir. Gelen askerlerin yarısını öldürüp geri kalan yarısını da savaşamayacak hale getirdikten sonra Firuz'a göndermiştir. Bu durumu itibarına yediremeyen Firuz, 464 yılında Akhunlar üzerine sefer düzenlemiştir.²⁰¹ 475 yılında iki taraf arasında bir savaş daha yapılır ve bu savaş Sâsâniler kaybeder.²⁰² Bu savaş sonucunda Akhun ordusu tarafından esir alınan Firuz, serbest bırakılmak için 30 katır gümüş ve oğlu Kubad'ın (Kavad) Akhunlarda

¹⁹⁶ Aslan, *agt.*, s. 20.

¹⁹⁷ Nariç, *agt.*, s. 41.

¹⁹⁸ Aslan, *agt.*, s. 21.

¹⁹⁹ Aslan, *agt.*, s. 21; Taşağıl, *Akhun*, s. 379.

²⁰⁰ Ersoy, *agt.*, s. 91.

²⁰¹ Aslan, *agt.*, s. 21.

²⁰² Aslan, *agt.*, s. 21.

esir kalması karşılığında anlaşma yapar.²⁰³ Bu son yenilgi Sâsâni Devletinin Horasan üzerindeki hakimiyetinin Akhunlar'a geçmesine vesile olmuştur.²⁰⁴

Yaşanılan mağlubiyet ve yapılan anlaşmaya rağmen yenilgiyi hazmedemeyen Firuz, 481-482 yıllarında ordusunu toparlamış ve Akhunlar üzerine sefer yapıp Herat ile Merv bölgelerini geri almıştır. 482 yılında da kaybedilen Baktria bölgesinin idaresi de Sâsâni hakimiyetine geçmiştir.²⁰⁵ 482 yılından sonra Akhunlar üzerine bir sefer daha düzenleyen Firuz, oğlu Kubad hariç bütün çocuklarını bu seferde kaybetmiş ve ağır bir yenilgi almıştır.²⁰⁶ Sefer sonucunda da Firuz'un hazinesi, tacı, tahtı ve ailesi Akhun hükümdarı Aksungur'un eline geçmiştir. Ayrıca bu savaş sonucunda Merv ve Soğdiana toprakları Akhun hakimiyetine girerken, Baktria üzerindeki Akhun idaresi de pekişmiştir.²⁰⁷

Firuz'dan sonra Sâsâni tahtına kardeşi Balaş geçse de nihayetinde onun saltanatı yalnızca dört sene sürmüştür.²⁰⁸ Bazı kaynaklara göre Balaş tahta geçtikten sonra Akhunlar'ı mağlup etmiş ve Firuz'un hazinesini geri almıştır. Ancak bu durumun doğruluğu çelişkilidir. Çünkü Firuz ve Sâsâni ileri gelenlerinin ölümüne neden olan savaş sonucunda Akhunlar, Horasan'ın içlerine girerek pek çok bölgeyi ele geçirmişler ve Sâsâniler'den vergi almışlardır.²⁰⁹

Yukarıda zikrettiğimiz hadiselerin akabinde, 484 yılında Ceyhun kıyılarında yapılan bir Akhun-Sâsâni savaşından da söz etmemiz mümkündür. Yapılan bu savaşta mağlup edilen Sâsânilere ait Herat bölgesi de Akhunların hakimiyetine geçmiştir. Bu savaşın diğer bir sonucu ise Sâsânilerin, Akhunlar tarafından vergiye bağlanmasıdır. Bu vergiler de Sâsâni Devletinin ekonomik olarak ziyadesiyle yıpranmasına vesile olmuştur.²¹⁰

Balaş'ın 488 yılında tahttan indirilmesi akabinde Akhunlar, Sâsâni iç işlerine tekrar dahil olmuşlardır. Bu dönemde Akhun hakanı, Kubad'ın emrine verdiği

²⁰³ Naskali, *agm.*, s. 175; Teker, *agt.*, s. 110; Nariç, *agt.*, s. 41.

²⁰⁴ Aslan, *agt.*, s. 21.

²⁰⁵ Nariç, *agt.*, s. 41.

²⁰⁶ Teker, *agt.*, s. 110; Aslan, *agm.*, s. 23.

²⁰⁷ Aslan, *agt.*, s. 23.

²⁰⁸ Naskali, *agm.*, s. 175.

²⁰⁹ Teker, *agt.*, s. 110.

²¹⁰ Taşağıl, *Akhun*, s. 479.

ordusuyla Sâsâni tahtına oturmasını sağlamıştır. Sâsâni tahtına Akhunların yardımıyla oturan Kubad, kendisine verilen bu mükafat karşılığında Balas'ın yaptığı vergi anlaşmalarına da mecburen riayet etmiştir. Ayrıca bu dönemde babası Firuz'dan geriye kalan Sâsâni ordusunun Akhunlar tarafından tamamen yok edilmesi onların bu vergileri düzenli olarak vermelerini zorunlu kılmıştır. Bütün bu aksi durumlara ilave olarak Mazdek harekâtının da patlak vermesi onun durumunu oldukça zorlaştırmış ve Akhunlar'a sığınmasına neden olmuştur.²¹¹ Bu misafirlik sürecinde Akhun hükümdarının kızıyla evlenmiş,²¹² iki yıl süren misafirlikten sonra da 451 yılında emrindeki 30.000 kişilik Akhun ordusuyla Horasan'a dönmüştür.²¹³ Kubad'ın bu dönüşünde Sâsâni tahtında kendi yerine tahta çıkartılan oğlu Jamasb'ın saltanatı hüküm sürmektedir. Ancak oğlu, Kubad ile mukavemet etmeden tahtı babasına bırakmıştır.²¹⁴

Kubad, bütün bu yardımlar karşılığında ise Akhunlara hem vergi ödemeyi hem de bazı Sâsâni topraklarını vermeyi taahhüt etmiştir. Sâsâniler de bu vergilerin temini için Bizans imparatoru Anastasios'dan yardım istemişlerdir. Bizans'ın da bunu kabul etmemesi Sâsâni-Bizans savaşlarına neden olmuştur.²¹⁵ Netice de Kubad bu durumu savaş nedeni olarak görür ve Bizans üzerine yürür. Bu sırada ordusunda 800 kişilik Akhun askeride vardır.²¹⁶ İki taraf arasındaki bu mücadele Akhunların işine yararmış ve onlar bunu fırsat bilerek pek çok bölgeyi ele geçirmişlerdir.²¹⁷

Doğuda devam eden Akhun saldırıları sırasında Bizans üzerine sefere çıkan Kubad, bu saldırılardan duyduğu rahatsızlık nedeniyle batı seferini komutanları idaresine bırakmış ve yönünü doğuya çevirmiştir. Bundan sonra iki ülke arasında 13 yıl devam eden savaşlar 516 yılında neticelenmiş ve Türkistan ile Karaşahr toprakları Akhun idaresine girmiştir. Bu olayların devamında da Mazdek yanlısı Sâsâni

²¹¹ Hayrettin Kızıl, "Mazdek Hareketi ve Sebepleri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* C.13 S. 2, İstanbul 2021, s. 748-766; Ersoy, *agm.*, s. 95; Taşağıl, *Akhun*, s. 479.

²¹² Ersoy, *agm.*, s. 95.

²¹³ Taşağıl, *Akhun*, s. 479.

²¹⁴ Naskali, *agm.*, s. 175.

²¹⁵ Teker, *agt.*, s. 110-111.

²¹⁶ Ersoy, *agm.*, s. 95-96.

²¹⁷ Teker, *agt.* s. 110-111.

soyluları onun tahtını oğlu I. Hüsrev'e bırakmasına vesile olmuşlardır. Böylece Kubad'ın saltanat serüveni 531 yılında bitmiştir.²¹⁸

Hüsrev Anuşirvan'ın saltanat döneminde Akhun-Sâsâni münasebetleri oldukça seyrek. Çünkü 540-542 yıllarında Bizans ile savaşmakta olan I. Hüsrev Akhunlar'a karşı ikinci bir savaş cephesi açmamaya çalışmıştır.²¹⁹ Ancak Firuz zamanında Akhunlar ile yapılan anlaşma gereği verilen vergilerden rahatsız olan I. Hüsrev, yönünü Akhunlara çevirmiştir. 560 yılında iyice güçlenen I. Hüsrev, Göktürklerin kağanı İstemi Yabgu ile kurduğu ittifak sonucunda Akhun Devleti'ni ortadan kaldırmıştır.²²⁰

Göktürkler ve Sâsânilerin ortak saldırılarıyla ortadan kalkan Akhun Devleti'nin toprakları iki devlet arasında paylaşılmıştır.²²¹ Baktria, Toharistan ve Zebulistan Sâsânilere verilirken; Maverâünnehir, Ferganan'ın bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kaşgar ve Hoten'de Göktürlere verilmiştir. Böylece İç Asya kervan yolu Göktürklerin eline geçmiştir. Akhunların yıkılıp topraklarının Göktürlere kalmasıyla da iki ittifak devleti olan Göktürkler ve Sâsâniler sınır komşusu olmuşlardır.²²²

1.4.4. Göktürk-Sâsâni İlişkileri

Hunlardan sonraki nesil olan ve Hunların soyundan gelen Göktürkler, miladi VI. yüzyıldan sonra Orta Asya bölgesinde görülmeye başlamış ve kısa sürede büyük bir devlet olmuşlardır.²²³ Türk adı, Göktürk Devleti ile resmi bir kimlik kazanmıştır. Aslında bu devletin adı Gök-Türk değil Türk idi ve bazen iki heceli olarak "*Türük*" şeklinde yazılıyordu. XIX. yüzyılın sonunda bazı Türkologların teklifiyle ilim aleminde Gök Türk şekli kabul olmuş ve yaygınlaşmıştır.²²⁴ Ayrıca Türk soylu bütün kavimleri bir bayrak altında toplayan Göktürklerin; Orta Asya, Türkistan, Horasan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkan Türkleri üzerindeki nüfuzları sayesinde

²¹⁸ Aslan, *agt.*, s. 26.

²¹⁹ Ersoy, *agm.*, s. 96.

²²⁰ Aslan, *agt.*, s. 26.

²²¹ Taşağıl, *Akhun*, s. 479.

²²² Aslan, *agt.*, s. 27-28.

²²³ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014, s. 26.

²²⁴ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 43.

zikrettiğimiz coğrafyalar da Türk kültür ve geleneğinin tesisi sağlanmıştır. Göktürkler, bu aşama da “R” (Ogur) Türkçesi dışında bütün Türk lehçe ve ağızlarında Göktürk tamgasının taşınmasına vesile olmuşlardır.²²⁵

Göktürkler, VI. yüzyılın ilk yarısında Mançurya’dan Balkaş’a ve Orhun’dan Çin Seddi’ne kadar olan bölgeyi elinde bulunduran Avarların demircilik işleri ile meşguldür. Ancak güç kaybeden Avarlar 552 yılına gelindiğinde iç savaşılarından dolayı oldukça zayıflamışlardır. Avarlar kendi içlerinde Töles isyanı ile meşgulken ve güçlerini kaybetmişken Bumin bu durumdan istifade ederek Avarları Asya tarihi sahnesinden silmiştir.²²⁶ Böylece Göktürk Devleti 552 yılında bağımsız bir devlet olmuştur.²²⁷

Devletin kuruluş aşaması ve akabinde teşkilatlanması hususunda kağanın en büyük destekçilerinden birisi kardeşi İstemi’dir. İstami daha sonra Yabgu unvanı ile devletin batı kanadını, doğu kanadına tabii olarak idare etmiştir.²²⁸ Göçebe toplulukların sahip oldukları şartlara rağmen mükemmel bir teşkilata sahip olan ve varisi oldukları en eski Türk geleneklerini muhteşem bir şekilde yaşadıkları çağa uyarlayan Göktürkler, yaşayış tarzı, devlet idaresi, sosyo-ekonomik hayat ve kültür seviyeleriyle kendilerine has bir devlet yapısı meydana getirmişlerdir. Akhunlar ile verdikleri mücadeleden de başarı elde eden Göktürkler, dönemlerinin en önemli gelir kaynağı olan İpek Yolu’nun kontrolünü ele almışlardır.²²⁹ Bu aşamada ticaret de mahir olan Soğd halkını da tabiiyetine alan Göktürkler, Soğd tüccarlarının işlerinde yetenekli olanlarından, Çin ile olan İpek ve diğer ticari mallarının pazarlanması hususunda istifade etmişlerdir.²³⁰

²²⁵ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 105.

²²⁶ Altungök, *agt.*, s. 105.

²²⁷ Mugazimo Dossymova, “İstemi Yabgu’nun Batı Politikası”, *Cabdocia Journal Of History and Social Sciences* C.20, Almanya 2023, s. 41.

²²⁸ Ali Hüseyin Toğay, Roozbeh Zarımkooob, “Göktürklerdeki ‘Kut’ İle Sâsânilerdeki ‘Farrah’ (Xvarrah) Kavramları Arasındaki Benzerlikler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* S.17, Konya 2023, s. 113.

²²⁹ Yılmaz Karadeniz, “I. Hüsrev Dönemi’nde İpek Yolu Üzerinde Sâsâni-Göktürk Mücadelesi (531-579)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* C.4 S.16, İstanbul 2011, s. 208.

²³⁰ Akdes Nimet Kurat, “Göktürk Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi* C.2, Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 50.

552 yılında Göktürk devletini kuran Bumin Kağan, 555’de Maverâ ve Seyhun bölgesini hakimiyeti altına aldıktan sonra Sâsânî Devleti’yle komşu olmuş, siyasi ve askeri ilişkilere girmiştir. Kendisi doğuda devletin idaresiyle meşgulken, doğrudan kendine bağlı kardeşi İstemi Yabgu ise batıda Göktürk Devleti’nin sınırlarını Hazar Denizi kıyılarına kadar ulaştırmıştır. Böylece Aral Gölü, Göktürkler ile Sâsânîler arasında sınır olarak kabul edilirken, Göktürklerin sınırları Çin’den Ceyhun Nehri’ne, Seyhun Nehri’nden Çaç (Taşkent)’a kadar uzanmıştır.²³¹

İlk önce Altay dağlarından başlayarak Hazar Deniz’i ve civarında dağınık vaziyette yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaat altına alan Göktürkler, İstemi Yabgu komutasında Batı Türkistan topraklarının büyük kısmına da hâkim olmuşlardır.²³² Böylece VI. yüzyılda Moğolistan ve Batı Türkistan merkezli kurulan Türk Kağanlığı döneminde Sâsânîler ile olan ilişkiler daha da sıklaşmıştır.²³³ İpek Yolu ticaretinin tamamına sahip olmak isteyen İstemi Yabgu ise I. Hüsrev Anuşirvan’a, Akhunlara karşı ittifak teklifinde bulunmuştur.²³⁴ Anuşirvan’da, Akhunlara karşı kesin çözüm elde edebilmek amacıyla İstemi Yabgu’nun teklifini sevinçle karşılamış ve Göktürkler ile ittifak kurmuştur.²³⁵ Göktürkler ile Sâsânîler arasında gerçekleşen ilk temas politik amaçlı gerçekleştirilen bu temastır.²³⁶ Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan, bu temas sonucunda ittifak kurduğu Göktürkler ile ilişkilerin daha da sağlıklı olması ve Göktürklerin, Sâsânîlere karşı herhangi bir kötü münasebete yeltenmemeleri için Batı Göktürk Kağanı İstemi Yabgu’nun kızı ile evlenmiştir. Bu evlilikten ise halefi olan IV. Hüzmüz 579 yılında dünyaya gelmiştir. IV. Hüzmüz sima ve seciye olarak Türklere benzediği içinde, kendisine “*Türkoğlu*” anlamına gelen “*Türkzade*” denilmiştir.²³⁷ Türkler de bu evliliğin verdiği akrabalık

²³¹ *agm.*, s. 209-210.

²³² Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 120.

²³³ Mehmet Tezcan, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi C.22 S.2*, İzmir 2007, s. 167.

²³⁴ Ali Hüseyin Togay, “İstemi Yabgu ve Hüsrev Anuşirvan Arasındaki İpek Yolu Hakimiyet Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gazi Türkiyat C.33*, Ankara 2023, s. 192.

²³⁵ Teker, *agt.*, s. 123.

²³⁶ Togay, *İstemi Yabgu ve Hüsrev Anuşirvan Arasındaki İpek Yolu Hakimiyet Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme*, s. 194.

²³⁷ Naskali, *Sâsânîler*, s. 174-176.

bağlarını iyi kullanmış ve Anuşirvan'ın karısı Fakim aracılığıyla Sâsânilerin devlet meselelerine karışmışlardır.²³⁸

Bumin Kağan'ın devleti kurmasının hemen sonraki sene vefatı üzerine Göktürk Devleti'nin başına oğlu Mukan Kağan geçmiştir. Mukan Kağan ile birlikte Türkistan'ın en büyük gücü haline gelen Göktürkler, Çin'den başlayıp Bizans'ın başkenti İstanbul'a kadar giden İpek Yolu'nun hakimiyeti için Sâsâni Devleti ile mücadeleye başlamıştır.²³⁹

Zikrettiğimiz hakimiyet mücadelesinin ilk adımı Sâsâniler tarafından atılmıştır. Sâsâni hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan, Göktürkler tarafından kendilerine ticari ilişkileri güçlendirmek maksadıyla gönderilen elçileri kabul etmemiş ve ticari ilişkileri sürdürme taraftarı olmadığını göstermiştir. Ayrıca bununla da yetinmeyip Çin'den Akdeniz limanları ve Bizans'a yapılan ticari nakliyatı durdurup Göktürlere bağlı Soğd ahalisi ve tüccarlarının ekonomik faaliyetlerini baltalamıştır. Sâsâniler tarafından yapılan bu girişimin asıl nedeni, Akhunların tarih sahnesinden silinmesi akabinde topraklarının Göktürkler ile aralarında yaptıkları taksimattan memnun kalınmamasıdır.²⁴⁰

Akhunlara karşı elde edilen galibiyetin hemen akabinde I. Hüsrev Anuşirvan, devlet büyüklerinin karşı çıkmasına rağmen büyük bir ordu ile Göktürkler üzerine sefer düzenlemiş ve mağlup olmuştur.²⁴¹ Anuşirvan'ın asıl maksadı, Göktürkleri İpek Yolu ticaretinden men etmek ve ticari gelirlerin tamamına sahip olmaktır. Soğdlu tüccarlar ise bu durumdan aldıkları zararı ve ticari malların nakliyatı hususunda duydukları güvenlik endişelerini İstemi Yabgu'ya bildirmişlerdir.

Soğdlu tüccarların faaliyetleri ve İstemi Yabgu'nun bu duruma çözüm arayışı, Göktürkler tarafından Sâsâni hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan'a tekrar elçi gönderilmesine neden olmuştur. Ancak giden bu elçiler öldürülmüş ve İstemi Yabgu'nun Sâsâniler ile uzlaşma ümidi tamamen tükenmiştir. Tamda bu nokta da Sâsâniler ile savaşmayı göze alan İstemi Yabgu, Bizans tarafından devletine karşı yapılabilecek herhangi bir olası saldırıyı engellemek adına II. Justinianus'a Soğdlu

²³⁸ Cihan, *agm.*, s. 101.

²³⁹ Karadeniz, *agm.*, s. 208.

²⁴⁰ Dossymova, *agm.*, s. 42.

²⁴¹ Karadeniz, *agm.*, s. 210.

Maniakh adında bir elçi göndermiştir.²⁴² Bizans ve Göktürkler arasında yapılan bu görüşmeler sonucunda Sâsânîler ortak düşman olarak belirlenmiştir.²⁴³

İstemi Yabgu, Bizans ile yapılan bu ittifakın hemen akabinde Sâsânîler üzerine sefere çıkmıştır. Göktürklerin Sâsânîlere karşı düzenledikleri ve netice alamadan döndükleri bu sefer sonrasında Sâsânîler için Bizans tehlike teşkil etmeye başlamıştır. Nitekim 571 yılında Bizans, Sâsânîlere savaş açmıştır. I. Hüsrev Anuşirvan ise batı da Bizans ile mücadele ettiği bu dönemde doğuda da Hindistan ve Afganistan arasındaki toprakları istila etmiştir. Ancak Soğd bölgesi Göktürkler de kalmaya devam etmiş, bu durumun üzerinden çok geçmeden de I. Hüsrev Anuşirvan ile İstemi Yabgu arasında yapılan görüşmeler sonucunda iki taraf arasında anlaşma yapılmıştır. Yapılan bu anlaşma sonucunda 572 yılında Bizans-Sâsânî savaşı başlamıştır. Hüsrev Anuşirvan bu savaşı kazanmıştır. Savaşın kazanılmasında, Göktürklerin Sâsânîler ile yaptıkları tarafsız kalma anlaşmasının payı şüphesiz çok büyüktür.²⁴⁴

İstemi Yabgu'nun ölümünden sonra tahta geçen oğlu Tardu 588-589 yıllarında Sâsânîler üzerine hücumlar yapmış, Baktria ve Toharistan'ı işgal etmiş, Horasan'dan Herat'a kadar ulaşmıştır. Bu dönemden önce Sâsânîler üzerine sefer yapılmamasının bir nedeni Avar-Bizans anlaşmalarıyken diğer bir nedenini de Doğu Göktürk Devleti içerisinde yaşanan hadiseler, Çin'in üstünlüğü ele geçirmesidir.²⁴⁵ Bu saldırıların yaşandığı dönemde I. Hüsrev Anuşirvan ölmüş, Sâsânî tahtına da İstemi Yabgu'nun kızı Fakime'den olan ve "Türkzade" olarak anılan oğlu IV. Hürmüz geçmiştir.²⁴⁶ Sâsânî Şahı Hürmüz'de yaşanan bu saldırılar karşısında derin korku içerisine düştü ve ivedilikle meclisi toplayıp bu kötü durumdan nasıl kurtulabilecekleri konusunu meclis üyelerine danıştı. Bu üyelerin hepsi de en tehlikeli düşman olan Göktürklerin durdurulması gerektiğini, aksi taktirde onların

²⁴² Dossymova, *agm.*, s. 42-43.

²⁴³ Fevzi Burhan Ayaz, "Göktürk-Bizans Münasebetlerini Yeniden Yorumlamak", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-20-21 Nisan 2018 Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2018, s. 220.

²⁴⁴ Karadeniz, *agm.*, s. 212-213.

²⁴⁵ Cihan, *agm.*, s. 101.

²⁴⁶ Taberi, *age. C.III*, s. 23; Naskali, *Sâsânîler*, s. 174-176; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 148.

Sâsâni ülkesini ele geçireceklerini belirttikten sonra Behram Çubin'in Göktürkler üzerine sefere gönderilmesinin elzem olduğunu ifade etmişlerdir.²⁴⁷

Nitekim, Behram Çubin komutan olarak seçildikten sonra sefere çıkmıştır. Taberî, Tardu döneminde yapılan bu savaşta Göktürk ordusunun Badgis ve Herat'ı geçtikten sonra Sâsâniler ile karşılaştığını ifade eder.²⁴⁸ Dineveri de daha açıklayıcı olarak iki ordunun Herat bölgesinde karşı karşıya geldiğini ifade etmiştir.²⁴⁹ Yapılan bu savaşta Behram Çubin'in ordusunun 12 bin olduğu bilinirken, Göktürklerin ordusu için tutarlı bir rakam kaynaklara yansımamıştır.²⁵⁰ Taberî, Göktürklerin asker sayısını 300 bin olduğunu söylerken,²⁵¹ Dineveri ise bu sayının 400 bin aralığında zikreder.²⁵²

Neticede iki taraf arasında Herat'da yapıldığını düşündüğümüz savaşın kazananı Behram Çubin olmuştur. Tardu'nun oğlu Çulu Baga Tarkan'ı esir alan Behram Çubin, yakaladığı esirin başı ile elde ettiği ganimetleri Sâsâni Şahı'na göndermiştir.²⁵³ Sâsâniler, ordularında istifade edebilecekleri birçok sayıda Türk esirine sahip olmanın yanı sıra Göktürklerden vergi de talep etmişlerdir. Kaynaklarda 40 bin altın olarak geçen bu vergi miktarını Sâsâniler, savaştan önce Göktürlere ödemekteydiler. Behram elde ettiği bu galibiyetle de yetinmemiş, Göktürk tehlikesinin devam ettiğini anlaması üzerine Bermude sorunuyla meşgul olmuştur. Emrinde 100 bin askeri bulunan Bermude'yi de mağlup eden Behram, Göktürkler üzerine sefere çıkmadan önce sıradan bir komutanken, çıktığı bu sefer sonucunda büyük ün kazanmış ve Sâsâni Devleti için önem sahibi olmuştur.²⁵⁴

Behram Çubin'in bu galibiyetinde Türk askerlerinin payı da şüphesiz çok büyüktür.²⁵⁵ Bu galibiyetin akabinde Sâsâni tahtına oturan Behram Çubin, Tarihi kaynaklarda VI. Behram olarak kayda geçmektedir. Adına sikke dahi bastıran

²⁴⁷ Taberî, *age. C.III*, s. 18-19; Ali Hüseyin Toğay, "Behram Çubin'in Göktürkler Üzerine Seferi Hakkında Bir Değerlendirme", *MUTAD C.10 S.1*, İstanbul 2023, s. 292.

²⁴⁸ Taberî, *age. C.III*, s. 18-20.

²⁴⁹ Dineveri, *Ahbâr'üt-Tival*, Çev. Mahmud Damgâni, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1992, s. 59.

²⁵⁰ Toğay, *Behram Çubin'in Göktürkler Üzerine Seferi Hakkında Bir Değerlendirme*, s. 296-297.

²⁵¹ Taberî, *age., C.III*, s. 19.

²⁵² Dineveri, *age.*, s. 59.

²⁵³ Cihan, *agm.*, s. 101.

²⁵⁴ Toğay, *Behram Çubin'in Göktürkler Üzerine Seferi Hakkında Bir Değerlendirme*, s. 301.

²⁵⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 148.

Behram Çubin, Perviz'in yanına aldığı Sâsâni askerleri tarafından Azerbaycan'da mağlup edilir.²⁵⁶

Nitekim Sâsâni tahtında çıkan anlaşmazlıkları lehine çevirmeyi başaran Behram Çubin, kısa süre de olsa tahta oturmuştur. Hürmüz'ün oğlu Perviz'e karşı verdiği mücadelede mağlup olan Behram Çubin, Tardu Kağan'a sığınmıştır.²⁵⁷ Onun misafirliğini kabul eden ve hürmetle karşılayan Tardu Han ile Sâsâniler arasında görüşmeler başlamıştır. Sâsâniler Behram Çubin'in Göktürkler tarafından kendilerine teslim edilmesini istemişler, Batı Göktürk Kağanı ise bu teklifi reddetmiştir. Çünkü Kağan, Behram Çubin'i Sâsânilere karşı koz olarak kullanmayı amaçlamaktadır. Ancak Kağan'ın bu amacı hedefine ulaşmadan Behram Çubin, Sâsâniler tarafından planlanan bir suikast sonucunda öldürülür.²⁵⁸ Bu sıralarda Sâsânilerin hakimiyetindeki Toharistan, Kunduz ve Belh gibi bölgeler de Göktürklerin hakimiyetine girmiş, Tardu'nun oğullarından olan bir tegin bu bölgelere sorumlu olarak gönderilmiştir.²⁵⁹

619 yılında T'ung Yabgu idaresinde ki Batı Göktürk orduları, Sâsânileri mağlup ederek Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirmişlerdir. 623 yılında da Bizans, Hazarlar ve Batı Göktürkler arasında yapılan ittifak ile Sâsâni orduları ağır bir mağlubiyete daha maruz kaldı. Onların bu galibiyetleri ve Sâsânilerin aldığı ağır mağlubiyet İslâm fetihlerinde etkili olmuştur. Neticede zayıflayan Sâsâni İmparatorluğu, ileriki zamanda İslâm ordularının hedefi olmuştur.²⁶⁰

Perviz'in ölümünden sonra Sâsâni tahtına, Horasan'ın Müslümanlar tarafından fethinden önce ki son Sâsâni hanedan üyesi III. Yezdgird geçmiştir.²⁶¹ Yezdgird döneminde Göktürk-Sâsâni ilişkilerinin tamamen farklı bir boyutta seyrettiğini görmekteyiz. Sâsânilerin çöküş döneminde taht sahibi olan bu bahtsız hükümdar, özellikle Halife Ömer döneminde şiddeti artan İslâm fetihlerine karşı ülkesini Türklerden aldığı askeri destekler ile korumayı amaçlamıştır. Lakin bu destek onun ve devletinin ömrünü uzatması için yeterli olmamıştır. Nitekim İslâm

²⁵⁶ Toğay, *agm.*, s. 302-303.

²⁵⁷ Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, s. 138.

²⁵⁸ Toğay, *agm.*, s. 305.

²⁵⁹ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 149.

²⁶⁰ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 151-152.

²⁶¹ Taberi, *age. C.III*, s. 43.

orduları; Horasan, Maverâünnehir ve Toharistan bölgelerinde Türkler ile karşılaşmış ve uzun müddet onlarla mücadele etmişlerdir. Bu karşılaşmaların akabinde yaşanan Kadisiye zaferi ile birlikte İslâm ordusu Sâsânilerin başkenti Medain'e, ardından Hulvan'a girmiştir. Bu fetihler karşısında başarısız olan Sâsâni Şahı III. Yazdegird de Hulvan'ı terk etmiştir. İslâm ordusunun 642 yılında kazandığı Nihavend zaferinden sonra ise Sâsâni topraklarının fethi hızlanmıştır. İslâm orduları karşısında ise çaresiz kalan III. Yazdegird, Ceyhun Nehri'nin doğusuna geçerek burada ki Türklerle sığınmıştır. Hz. Ömer, Yazdegird'in bölgeden elde edeceği yardımcı birliklerle yeniden güçlenmesine fırsat vermemek için 643 yılında Ahnef. b. Kays komutasında bir askeri birliği bölgeye göndermiştir. İslâm orduları ile baş edemeyeceğini anlayan Yazdegird, Batı Göktürk kağanı Tulu'dan askeri yardım talep etmiştir.²⁶²

Batı Göktürkler, Sâsâni Devleti'nin coğrafya üzerinde uzun yıllar süren hakimiyetinin çok kısa zamanda yok olması ve İslâm fetihlerinin de kendileri yönünde ilerliyor olmasından dolayı endişeye kapılmıştır. Bu nedenle Yazdegird'in ittifak teklifine olumlu baktılar. Neticede istediği ittifaka ulaşan Yazdegird, Göktürklerden aldığı destek ile 644 de Ceyhun Nehri'ni geçerek Belh yönünde ilerlemiştir.²⁶³ Kısa zamanda Araplar ile karşılaşsa da İslâm ordusu komutanı Ahnef b. Kays'ın savaş yanlısı olmayan tutumu, Göktürklerin de İslâm orduları ile yapılacak savaşın uzun süreceğini düşünmeleri ve geri dönmeleri, kendisinin de karşısındaki ordu ile yalnız savaşamayacağını anlaması üzerine geri dönmüş, önce Belh'e, oradan da Fergana'ya gitmiştir.²⁶⁴

Yezdigird, bu mağlubiyetin akabinde Çin hükümdarına yardım talebinde bulunmak amacıyla elçi göndermiştir. Ancak Çin hükümdarı, Yezdigird'in bu talebini olumlu karşılamamıştır. Yezdigird ise Türk hakanına söz verip onunla anlaşma yaparak hanedan üyeleri ile birlikte Türklerin hakimiyeti altında olan Fergana'da ikamet etmiştir.²⁶⁵ Yezdigird'den sonra Batı Göktürklerinin Sâsâniler ile son teması, Yezdigird'in oğlu Firuz döneminde olmuştur. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra başlayan kargaşa Horasan'da ki fetihler üzerinde de etkili olmuştur. Batı

²⁶² Cihan, *agm.*, s. 103-104.

²⁶³ İbnü'l Esir, *İbnü'l-Esir El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi C.III*, Çev. Abdulkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1991, s. 39-40.

²⁶⁴ İbnü'l Esir, *age. C.III*, s. 40-41; Taberi, *age. C.III*, s. 497-503.

²⁶⁵ İbnü'l Esir, *age. C.III*, s. 43.

Göktürklerin Toharistan Yabgusu bu durumdan istifade ederek İslâm orduları tarafından fethedilen topraklarının büyük bir kısmını geri almış, Müslüman Arapları da Horasan'dan çıkartmıştır. Bütün bu faaliyetlerinin yanı sıra, daha önce kendisine sığınan III. Yezdgird'in oğlu Firuz'u da Sâsâni Şahı ilan etmiştir.²⁶⁶ Böylece Horasan'ın Perslerden geriye kalan son hanedanı Sâsâniler'in Göktürkler ile ilişkileri son bulmuştur.²⁶⁷

1.5. Sâsânilerden Büyük Selçuklulara Kadar Horasan'ın Durumu

Sâsâni Devleti'nin Müslümanlar tarafından ortadan kaldırılması, Horasan'da ciddi bir siyasi boşluğun meydana gelmesine vesile olmuştur. Bu siyasi boşluktan faydalanmasını bilen bazı yerel hanedanlar da bağımsızlıklarını ilan edip uzun bir süre İslâm'ın Horasan'da yayılmasına karşı mücadeleci tavır sergilemişlerdir. Ancak bu durum İslâm fetihlerinin bölgedeki süratinde herhangi bir yavaşlamaya neden olmamıştır. Horasan'ın fethedilmesi ve Müslümanların bölgeye hâkim olmaları, Horasan'da üzerinde daha önceki sosyo-ekonomik yapıya nazaran radikal değişikliklerin yaşanmadığını söyleyebiliriz. Müslümanlar bu coğrafya üzerinde Sâsânilerden kalan vergi sistemlerini değiştirmeden devam ettirmişlerdir. Ayrıca Sâsânilerin mimari üsluplarını, sanatsal tarzlarını, daire şeklindeki şehir plan sistemlerini de devam ettirmişler ve yarım kalan sulama kanallarını tamamlamışlardır. Bunların yanı sıra Araplar coğrafyanın tesiriyle takvim ve astronomide de Sâsâni sistemini benimsemişlerdir. 861 yılından sonra Halife Mütevekkil tarafından vergi tarihlerinin belirlenmesi dahi Hicri takvime göre değil de Sâsânilerin Güneş takvimlerinde göre yapılmıştır. Arapların Sâsâniler'den etkilenmelerinin yanı sıra İslâm fetihlerinin de Horasan coğrafyası üzerinde köklü değişikliklere vesile olduğunu söyleyebiliriz.²⁶⁸

²⁶⁶ Cihan, *agm.*, s. 104.

²⁶⁷ Mehmet Usluer, "İslâm Orduları Karşısında Tutunamayan Bir Hükümdar: Son Sâsâni Kısrası III. Yezdicerd", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.9 S.2*, Lefkoşa 2023, s. 302.

²⁶⁸ Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti'nin Çöküşü", *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic C.10 S.9*, Ankara 2015, s. 389-428.

Bütün bunların yanı sıra Sâsâniler'in peşinden Horasan'da Tahiri, Safari, Samani ve Büveyhi gibi bir takım yerel idareler ortaya çıkmıştır. Bunların dışında da X-XII. yüzyıllar da Horasan tarihinde pek çok küçük mahalli hanedan göze çarpmaktadır. Taberîstan ve Gilan'da Bavendiler, Deylem ve Azerbaycan'da Müsafiriler (Sellariler ve Kengeriler), Azerbaycan'da Revvadiler, Taberîstan ve Cürcan'da Ziyariler, Arran ve çevresinde Şeddadiler gibi yerel hanedanlar varlıklarını devam ettirmişlerdir.²⁶⁹ Bu hanedanlıkların dönemlerinde İslâmlaşma faaliyetleri de ziyadesiyle artmıştır. Fakat zaman sonra bu faaliyetleri sadece İslâm'ı yayma hareketi olarak zikretmemiz mümkün değildir. Horasan coğrafyasındaki bu faaliyetler aynı zamanda Emevî Devleti'ne, coğrafya üzerinden zengin gelir kaynakları sağlamak için yapılan fetih politikasıdır.²⁷⁰

Emevîler'in bu politikaları sayesinde, kendi zamanlarında Horasan; iktisadi, içtimai ve dini şartların tesiriyle bu hanedana karşı muhalefet merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Çünkü Horasan halklarının çoğu Hz. Ali ve Muaviye mücadelesinde Hz. Ali'nin tarafında yer almıştır. Muaviye'ye karşı ayaklananların çoğunluğunu Horasanlı köylüler meydana getirmekteydiler. Köylülerin yanı sıra dihkanlar, Emevîler'den hoşnut olmayan Arap kabilelerinin bazıları ve Türkler de bu isyanlara katılıyorlardı.²⁷¹ Horasanlıların da etkisiyle 749 yılında Küfe'de Abbasiler'den Ebü'l-Abbas es-Seffah adına hutbe okutulmuştur. Son Emevî halifesi Mervan ise Mısır'a kaçmış ve 750 yılında orada öldürülmüştür. Böylece Emevî hilafeti sona ermiş, Abbasiler dönemi başlamıştır.²⁷² İslâm dünyasında da Emevîler'in yerine Abbasiler'in iktidarı ele geçirmeleri idari, askeri, siyasi ve ilmi sahalarda çok büyük değişikliklere vesile olmuş, Abbasiler'in iktidara geldikleri 750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Bunların yanı sıra Abbasiler döneminde hilafet merkezi Suriye yerine Irak olarak tercih edilmiştir.²⁷³

Abbasiler döneminin sonlarında da yerel isimlerin yerini Horasan ve Maverâünnehir'in şehir ve köylerinde oturan Fars unsurlara verilen “*Tacik*” adı

²⁶⁹ Özgüdenli, *İran: Fetihden Safeviler'e Kadar*, s. 395-400.

²⁷⁰ Muhammed Ali Furugi, *İran Tarihi*, Çev. Sadettin Yağmur Gömeç, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 1-2.

²⁷¹ *age.*, s. 2.

²⁷² Özgüdenli, *İran: Fetihden Safeviler'e Kadar*, s. 395-400.

²⁷³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *TDVİA C.I*, TDV Yay., İstanbul 1988, s. 31-48.

almaya başlamıştır. Tacik adını yaygınlaşmasına vesile olan veya bu adı verenlerin Türk olduklarını söylememiz mümkündür. Çünkü Türkler bu dönemde dillerini anlamadıkları ve kendilerinden farklı olduğunun düşündükleri kavimlere “tat” veya “tacik” adını yakıştırdılar. Ayrıca bu gruplara Araplar tarafından “Acem” denilmekte olup, bu kelime de Arapçada “kaba” anlamına gelmekteydi.²⁷⁴

Sâsânilerin siyasi varlıklarının son bulmasıyla Horasan’da birçok etnik grup oluşsa da, bu etnik gruplarından hiçbirinde Fars kimliğini taşıyan en ufak bir belirti görülmemektedir. İslâmiyet’in Horasan’a nüfuzu ile bölge Araplaşma sürecine girmiştir.²⁷⁵ Abbasilerin hilafetleri döneminde, halifenin desteğiyle eski Sâsânî topraklarında Horasan menşeli Samani devri başlarken,²⁷⁶ X. yüzyıl ile birlikte bu coğrafyada artık Türklerin ağırlığı hissedilmeye başlamıştır. Samanilere bağlı Sebuk Tegin tarafından kurulan Gazneli Devleti, Horasan’ın büyük bir bölümüne hâkim olmuştur.²⁷⁷ Gazneli Devleti’nin yönetim zafiyetinden faydalanan Oğuz tayfaları ise bir müddet sonra Horasan’a girmeye başlamışlardır.²⁷⁸

1.6. Selçukluların Horasan’a Göçü ve Bölgedeki Devletlerle Olan İlişkileri

1.6.1. Selçuklu Ailesinin Cend’e Göçü

Selçukluların ataları hususunda döneme ait tarihi kaynaklarda tam manalı bir açıklama bulunmamaktadır.²⁷⁹ Buna rağmen kaynakların verdiği bilgilere göre Selçukluların bilinen ilk atası Selçuk’un babası Dukak/Tutak’tır.²⁸⁰ Dukak, X. yüzyılda Seyhun Nehri’nin Aral Gölü’ne döküldüğü bölgeye yakın Yenikent’de hakimiyetini sürdüren Oğuz Yabgu Devleti bünyesinde Sübaşı görevinde

²⁷⁴ Aygün Attar, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü”, *Erdem* C.52, Ankara 2008, s. 4.

²⁷⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *TDVİA C.1*, TDV Yay., İstanbul 1988, s. 31-48.

²⁷⁶ Aydın Usta, “Samaniler”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 64-68.

²⁷⁷ Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *TDVİA C.13*, TDV Yay., İstanbul 1996, s. 480-484.

²⁷⁸ Furugi, *age.*, s. 2.

²⁷⁹ Osman Gazi Özgüdenli, “*Selçuklular C.1 Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*”, İSAM Yay., İstanbul 2022”, s. 62-63.

²⁸⁰ Ebu’l-Ferec, *Ebu’l-Ferec Tarihi C.1*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1987, s. 293. İbnü’l Esir, *age.*, s. 361; Erkan Göksu, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazî Çocukları*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 16; *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, Selenge Yay., İstanbul 2020, s. 11.

bulunmaktaydı.²⁸¹ Oğuzlar bu dönemde 12'si Üçok, 12'si Bozok olmak üzere 24 Oğuz boyundan oluşmaktaydılar.²⁸² Selçukluların cediti Dukak'ta, Oğuzların Üçok kolunun Kınık boyuna mensuptu.²⁸³ Kınık Boyu da Oğuzlar arasında Sır-Derya'nın ağzına yakın bir yerde oturuyordu.²⁸⁴

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı sübaşı görevini ifa eden Dukak, öyle bir güç ve kudrete sahipti ki, Oğuz Yabgusu ona danışmadan, onunla meşveret yapmadan ve onun desteğini almadan hiçbir iş yapmazdı.²⁸⁵ Kuvvetli, ileri görüşlü ve tedbirli oluşu nedeniyle de Oğuzlar arasında kendisine Temür Yalığ (Demir Yaylı) lakabı verilen Dukak'ın,²⁸⁶ Oğuz Yabgu Devleti dışında Hazarlara da bağlı olduğunu bildiren görüşler söz konusudur.²⁸⁷

Kaynaklarda geçen bilgilere göre Oğuz Yabgusu ile Dukak'ın araları başlangıçta çok iyidir. Ancak 875-885 yılları arasında Oğuz Yabgusu'nun bir Türk zümresinin, bazı kaynaklara göre de Müslüman bir taifenin üzerine nedensiz sefere çıkmak isteği Dukak'ı öfkelenendirir.²⁸⁸ Bu seferi engellemek isteyen Dukak ve Oğuz Yabgusu arasındaki tartışma kavgaya dönüşür.²⁸⁹ Bu kavgadan sonra Oğuz beylerinin araya girmeleriyle düzenlenen bir şölen sırasında Yabgu ile Dukak barıştırılır. Bu hadiseden sonra da Dukak'ın, Oğuzlar arasındaki ünü daha da artar.²⁹⁰

Devlete adını vermesine rağmen devletin kurucusu olmayan Selçuk ise babası Dukak ve Yabgu arasında gerçekleşen münakaşadan sonra dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında kesin bilgiye vakıf olmadığımız Selçuk'un, X. yüzyılın başlarında

²⁸¹ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular: Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.15.

²⁸² Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Çamlıca Yay., İstanbul 2014, s. 1.

²⁸³ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 15.

²⁸⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2019, s. 61; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 1.

²⁸⁵ İbnü'l Esir, *age.* C.IX, s. 361; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 1: Kuruluş Devri*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 7; Göksu, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazî Çocukları*, s. 16.

²⁸⁶ İbnü'l Esir, *age.* C.9, s. 361; Ebu'l-Ferec, *age.*, s.293; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. C.1*, s. 6; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.1; Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 32.

²⁸⁷ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 15.

²⁸⁸ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 2.

²⁸⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. C.1*, s. 7-8; Göksu, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazî Çocukları*, s. 17-18.

²⁹⁰ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 2.

doğduğu düşünülmektedir.²⁹¹ Dukak ona Selçuk ismini koyuyor ve kendisini son derece iyi yetiştiriyor. Selçuk büyüdükçe yiğitliği ve iş bilirliliği ile bütün dikkatleri üstünde topluyor.²⁹² Henüz 17-18 yaşındayken babası ölen Selçuk, Kınık boyuna bey oluyor.²⁹³ Selçuk, bazı kaynaklara göre genç yaşta Yabgu tarafından babasının yerine Sübaşı olarak atanmıştır. Bazı kaynaklara göre de Oğuz Yabgusu onun biraz genç olmasından dolayı hemen bu göreve getirmemiş, bir süre beklemiştir.²⁹⁴ Sarayda büyüyen Selçuk, yaşı ilerledikçe kumandanlık vasıfları ile Yabgu'nun dikkatini çekmiş ve Sübaşı görevine tevdi edilmiştir.²⁹⁵

İyi ahlakı ve saf inancıyla anımsanan Selçuk, Yabgu Devleti'nde kısa sürede ün sahibi olmuştur.²⁹⁶ Gün geçtikçe Yabgu'nun, Selçuk'a karşı teveccühü artmaktadır.²⁹⁷ Henüz daha yaşı oldukça genç olan Selçuk'a gösterilen ilgi ve alaka, diğer devlet erkanının Selçuk'a karşı haset beslemesine vesile olmaktadır.²⁹⁸ Bir gün Selçuk'un, Yabgu tarafından düzenlenen bir meşverete katılması, Yabgu'nun eşi ve çocuklarına nazaran daha yüksekte ve Yabgu'ya mesafe olarak daha yakında oturması Hatun ve diğer devlet erkanının dikkatini çekmiştir. Bu durumdan duyduğu rahatsızlığı kısa zamanda Yabgu'ya bildiren Hatun, Selçuk'un zaman sonra daha da güçleneceğini ve devlet için tehlike arz edebileceğini belirtmiştir. Halkın da Selçuk ve daha öncesinde babası Dukak'a olan sevgisini anımsayan Yabgu, Hatunun sözlerinin tesirinde kalarak Selçuk'u ortadan kaldırma kararı almıştır.²⁹⁹ Yabgu'nun bu kararından haberdar olan Selçuk, öldürülme korkusuyla aile bireyleri ve kendisiyle birlikte gelmek isteyen Kınık boyuna mensup Oğuz kitlesini yanına alıp

²⁹¹ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 16.

²⁹² Göksu, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazî Çocukları*, s. 19.

²⁹³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C.1*, s. 8; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 2.

²⁹⁴ Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 292; İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 361; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 16-17.

²⁹⁵ Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 292; İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 361; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C.1*, s. 11.

²⁹⁶ İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 361; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000, s. 6; Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî *Selçuklular: Câmiu't-Tevârih*, Çev. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 54.

²⁹⁷ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 2.

²⁹⁸ Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 292; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. 1*, s. 12.

²⁹⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. 1*, s. 14; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 17; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.2; Göksu, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazî Çocukları*, s. 19.

Yenikent'ten ayrılarak, İslâm şehirleri ve Türk sınırlarının birleştiği bir uç şehri olan Cend'e göçmüştür.³⁰⁰

Cend, 1308 yılına kadar siyasi faaliyetlerine devam edecek Selçukluların Horasan'daki ilk hakimiyet bölgeleri olmuştur. Ancak Selçuk ve kavminin Cend'e gelmesi, onların Oğuz Yabgu Devleti ile bağlarının kopmasından ziyade kuzeyde kendilerine bu devletin düşman olmasına vesile oldu. Bir yandan kuzey de Oğuz Yabgu Devleti ile münasebet içerisinde bulunan Selçuk, bir yandan da Müslümanlar ile komşu olmuştur. İki düşman arasında kalmaktan çeken Selçuk, kendisi ve kavminin akıbeti için önemli kararlar almak zorunda kalmıştır. Kuzeyden gelen Yabgu tehlikesine karşı güneyde Müslümanlar ile iyi geçinebilmek adına İslâm'a girmeye karar veren Selçuk, bunun için Harezm'de bulunan Zandak valisine heyet göndererek kendilerine İslâm'ı öğretecek din adamları gönderilmesini istemiştir.³⁰¹ İslâmiyet ile müşerref olan Selçuk, daha sonra Oğuz Yabgu Devleti'nden vergi almak için gelen memurlara “*Biz Müslümanız. Müslümanlar, kafirlere vergi vermez*” diyerek geri göndermiştir. Selçuk tarafından alınan ve uygulanan bu karar, onun ve kavminin otoritesini sağlamlaştırırken, onların Orta Doğu'da başlatacakları değişimin temelini de oluşturmaktadır.³⁰²

1.6.2. Selçuklu-Samani, Karahanlı ve Gazneli İlişkileri

Selçuk ve kavminin Cend havalisine geldiği ve İslâmiyet'i kabul ettikleri dönemde, bu bölge Maverâünnehir'e bağlı uç bölgeden birisi olma özelliği taşımaktadır. Maverâünnehir ise bu dönemde yarı Karahanlı yarı Samani hakimiyetinde, İslâmi cihatların en yoğun yapıldığı, Müslümanlığı daha geniş coğrafyalara yaymak adına faaliyetlerin yürütüldüğü merkezi konum olma özelliğine sahipti.³⁰³ Bölge genelinde verilen mücadeleler yalnızca Türk ve Müslüman olmayanlara yönelik olmaktan ziyade gayrimüslim Türklere yönelikte verilmektedir. Yürütülen bu faaliyetlerin etkisi uç bölgelerde de hissedilmekteydi. Nitekim bu uç

³⁰⁰ Abdulkirim Özeydın, “Cend”, *TDVİA C.7*, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 359-360; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 2; İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 361-362; Selçuk'un mahiyeti ile birlikte yaptığı bu göçü Ebu'l-Ferec eserinde “*Türk diyarından Horasan diyarına çobanlık etmek bahanesiyle geçtiler*” olarak zikretmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 292.

³⁰¹ Ebu'l-Ferec, *age.*, s.293; İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 361.

³⁰² Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 17-18.

³⁰³ İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 361-362.

bölgelerden birisi ise Selçuk ve kavminin yaşadığı Cend'di. Selçuk'un Müslüman olduktan sonra Oğuz Yabgusu'nun gönderdiği elçiye verdiği cevabın, bulunduğu coğrafyanın siyasi durumundan etkilenilerek verilen bir cevap olduğunu düşünebiliriz.³⁰⁴

Selçuk'un Cend'e geldiği ve buraya yerleştiği dönemde, 963 yılında Alp Tegin tarafından Gazne şehrinde Gazneliler Devleti'nin temelleri atılmıştır.³⁰⁵ Aynı dönemde, Horasan'da siyasi gücü oldukça zayıflayan ve hakimiyet sahası Doğu Türkistan merkezli olup Maverâünnehir'in de bir kısmına hükmeden Karahanlılar ile mücadele içerisinde bulunan Samaniler oldukça zor durumdadır.³⁰⁶ Karahanlılar karşısında düştükleri bu zorluktan kurtulmak isteyen Samaniler ittifak arayışındadırlar. İttifak için Selçuk Bey ile iletişime geçmişlerdir. Selçuk, oğlu Arslan Yabgu'yu Samaniler'e destek için Maverâünnehir'e göndermiştir. Selçuk tarafından gönderilen bu destek ile Samaniler, Karahanlılar ile mücadelelerinde başarı elde etmişlerdir. Bu destekten sonra Selçuk ve oğulları da Buhara ve Semerkant arasında bulunan Nur kasabasına yerleşmişlerdir.³⁰⁷ Selçuk döneminde oğlu Arslan Yabgu'nun Nur kasabasına gitmesi, kavminin ikiye bölünmesine vesile olmuştur. Böylece, Selçuk ve oğullarının Oğuz Yabgusu ile Yenikent'te başlayan var olma mücadeleleri, Maverâünnehir topraklarına yerleşmeleriyle çok daha farklı bir boyuta ulaşmıştır.

Selçuklular, sayısız mal ve mülkleri olan, ordusu ve teçhizatı tam, ordu ve nizamı muntazam, çok kalabalık ve büyük bir kabiledir.³⁰⁸ Çokluklarından ve otlaklarının darlığından Türkistan'dan, Horasan'a geldiler.³⁰⁹ Kışları ilk yerleştikleri mıntika olan Nur ve Buhara, yazları Soğd-i Semerkant da hayatlarını devam ettiren Selçuk oğullarının nimet ve servetleri günden güne artmaktaydı.³¹⁰ İşini iyi bilen ve nam salmış insanların varlığı Selçuk kavminde oldukça artmakta, zengin askeri

³⁰⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C.1*, s. 18.

³⁰⁵ Erdoğan Merçil, "Alp Tegin", *TDVİA C.13*, TDV Yay., İstanbul 1989, s.525; Merçil, *Gazneliler*, s. 480-484.

³⁰⁶ Usta, *Sâmâniler*, s. 64-68.

³⁰⁷ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 18.

³⁰⁸ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 54.

³⁰⁹ Bakır, *Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafya*, s. 30.

³¹⁰ Ebu'l-Ferec, *age.*, s.29; İbnü'l Esir, *age.* C.9, s. 361-362.

teçhizatları bünyesinde barındırmaktaydı.³¹¹ Müslüman olan Selçuklular, kısa zamanda itibar, mal ve mülk sahibi olup refah seviyelerini yükseltmişler, halkını zenginlik içerisinde yaşatmışlar hızla çoğalmış ve güçlenmişlerdir.³¹²

Selçukluların bu yükselişlerinin akabinde ise Gazne hükümdarı Mahmud Sebuk Tegin ve Karahanlı hakanı İlig Han arasında Ceyhun Nehri kenarında, birbirlerinin devletlerinin sınırlarını tanıyacak şekilde anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma esnasında, Karahanlı hakanı İlig Tegin, Selçuklular hususunda Sultan Mahmud’u uyarmıştır.³¹³ Böylece Selçuklulara karşı Horasan topraklarındaki ilk ittifakta yapılmıştır.

Sultan Mahmud, İlig Han ile yaptığı bu görüşmeden sonra Selçuk oğullarına elçi göndermiş, “Biz, Hint ülkelerine gaza düzenlediğimiz zaman İslâm beldelerinden seçkin yiğitler, kendi istek ve iradeleriyle gaza ve cihada destek çıkmaktadırlar. Böyle bir mutluluk ve şöhrete erişmek için Selçuk oğullarının bir defa dahi kafirlerin beldelerine yürümemiş olmaları şaşılacak bir durumdur. Aramızdaki mesafe kısaldığına göre büyükleriniz ve önde gelenleriniz huzura gelsinler de yapılması gereken işler kendilerine anlatılsın. Sonrada padişah hilatine ve övgüsüne kavuşarak geri dönsünler” demiştir. Elçinin getirdiği bu haberden oldukça memnun olan Selçuk oğullarının önderi Arslan Yabgu, Sultan Mahmud’un davetine icabet etmek için hazırlanmıştır.³¹⁴

Nitekim Arslan Yabgu, yanına oğlu Kutalmış ve 300 asker alarak sultan ile görüşmek için hareket eder.³¹⁵ Sultanın huzuruna gelen Arslan Yabgu, kendisinin şerefine hazırlanan bir şölen ve Sultan’ın Selçuklular hakkında bilgi almak için başvurduğu sorular ile karşılaşır. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu ile yaptığı bu meşveret de Selçuklular hakkında birçok bilgiyi, Arslan Yabgu’ya sorduğu sorulara aldığı cevaplardan edinir.³¹⁶ Daha sonra da, “*Bir yay ve üç ok ile maaşsız ve ücretsiz bu kadar ordu toplayan bu adama karşı tedbir alınması gerek*” diye düşünen Sultan

³¹¹ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî , *age.*, s. 54.

³¹² Ebu’l-Ferec, *age.*, s. 29.

³¹³ Abdullah Bakır, *Yazıcızade Ali’nin Selçuk-name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği*, T.C. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2008, s.31; Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 55.

³¹⁴ Aksarâyî, *age.*, s. 7.

³¹⁵ Göksu, *Büyük Selçuklular*, s. 48.

³¹⁶ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 56; Aksarâyî, *age.*, s. 8.

Mahmud, Yabgu ve mahiyetindeki askerlerini tutuklatarak Multan sınırındaki Kalincar Kalesi'ne hapsedtirmiştir.³¹⁷ Henüz Arslan Yabgu hayattayken ve Sultan Mahmud tarafından esir alındıktan iki sene sonra, onun kardeşleri sultana bir elçi göndererek “*bizim adamımız ve hayvanımız çoğaldı, yaylak ve kışlak alanlarımız daraldı. Horasan bölgesine geçmemize izin verin. Vergileri, diğer eşya ve malları kararlaştırılanın iki katı olarak saltanatınızın naiplerine gönderelim*” dediler. Devlet erkânı ise Selçuklular tarafından yapılan bu teklifin kesinlikle reddedilmesini düşünürken, Sultan onlardan gelecek desteği ve hazinenin kazancını düşündü. Selçuk oğullarının Ceyhun'u geçerek Nesa ve Baverd taraflarına yerleşmelerine izin verdi.³¹⁸ Cami'ü't-Tevarih'e göre Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra, hayatta olduğu sürece Gaznelilere karşı hiçbir faaliyette bulunmayan, muhalefet ve aksi işleri olmayan Selçuklulara karşı hareket etmemiştir.³¹⁹ Selçuklular ise 1030 yılında sultanın vefatının akabinde iki oğlu Mes'ud ve Muhammed'in saltanat kavgalarından yararlanıp yağma, talan ve yol kesip Horasan'ı birbirine katmışlardır.³²⁰ Ayrıca Tuğrul ve Çağrı Beyler 1032 yılında Amcaları Arslan Yabgu'nun öldürülmesini üstlenen Alp Kara üzerine yürümüş ve onu öldürmüşlerdir.³²¹

Arslan Yabgu'nun vefatı, Selçukluların sonu olmaktan ziyade, Tuğrul ve Çağrı beylerin kavimlerinin liderliğini üstlenmeleriyle Türkmenlerin Ceyhun'un karşısında, Horasan da gün geçtikçe güçlendikleri dönemin başlangıcıdır.³²² Ancak Karahanlı Ali Tekin'in saldırılarına maruz kalan Selçuklular Harezm'e göç etmek zorunda kalmışlardır. Gazneli valisi Altuntaş'ın kendilerine yurt olarak verdiği Şurahan ve Darhan yörelerine yerleşmişlerdir.³²³

Mayıs-Haziran 1035 senesinde Gaznelilerden de izin almadan Ceyhun'u geçip, Merv, Serahs ve Ferave bölgelerinde konaklayan Selçuk oğulları, daha önce buraya gelmiş olan Türkmen gruplardan bazılarının da kendilerine katılmasıyla hayli

³¹⁷ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 55-56; Göksu, *Büyük Selçuklular*, s. 49.

³¹⁸ Aksarâyî, *age.*, s. 8-9.

³¹⁹ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 60.

³²⁰ Aksarâyî, *age.*, s. 9.

³²¹ İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 364.

³²² Göksu, *Büyük Selçuklular*, s. 49.

³²³ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara 2020, s. 27.

büyümüştür.³²⁴ Bu durum Gazneliler ve Selçuklular arasında Horasan'da vuku bulacak Nesa savaşının asıl nedenidir.³²⁵ Nitekim Sultan Mesud, Selçukluların Horasan'da ikamet etmelerini kabul etmediği gibi yaptıklarının da saygısızlık olduğunu belirtmiş ve cezalandırılmalarına karar vermiştir.³²⁶ Kimi kaynaklara göre on yedi bin kişi olduğu kaydedilen bu orduda, Beyhaki'nin anlatımına göre bütün dünyayı fethetmeye yetecek iki bin tane saray kölesi vardı. Daha sonra kölelerin reisi olan Beytoğdu, Sultan Mesud tarafından Gazneli ordusuna kumandan tayin edildi. 19 Haziran 1035 yılına tesadüf eden Perşembe günü de beraberinde ki filler ile Gazneli ordusu Nesa istikametinde yola çıktı.³²⁷

Gazneliler, Selçuklular ile 29 Haziran 1035 de Nesa yöresinde karşılaştılar.³²⁸ Beyhaki'ye göre ilk karşılaşma da Selçukların öncü birlikleri ile Gazneli ordusu arasında bir savaş yaşanmış ve Gazneliler, Selçuklulara karşı üstün konuma geçmişlerdir. Lakin Gazneli ordusu, komutanları olan Beytoğdu'nun emir ve talimatlarını harfîyen yerine getirmemiştir.³²⁹ Komutanlarının emrine itaat etmeyen Gazne ordusu, kısa zamanda savaş düzenini bozmuş ve yağmaya düşmüştür.³³⁰ Gerdizi'ye göre de Gazneli ordu kumandanı Beytoğdu, savaşı kaybedeceğini anlayınca savaş alanından kaçmayı planlamıştır.³³¹ Neticede Selçukluların savaşmak için uygun buldukları Nur ve Şehristan vilayetlerinin arasındaki Hisar-ı Tak bölgesine kadar ilerleyen Gazne ordusu, Selçuklu ordusuyla karşı karşıya gelmiştir.³³² Savaşı uzatan ve ellerinden gelen gayreti gösteren Selçuklular, havanın sıcaklığı ve Gazne askerlerinin bu durumdan etkilenmesini fırsata çevirerek onların su kaynaklarından istifade etmelerine engel olmuştur. Su ihtiyacını karşılayamayan Gazne ordusu dağılmış, bu durumdan istifade eden Selçuklular saldırıya geçmiş ve

³²⁴ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 67.

³²⁵ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 10.

³²⁶ Göksu, *Büyük Selçuklular*, s. 56.

³²⁷ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 2019, s. 448.

³²⁸ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 10.

³²⁹ Beyhakî, *age.*, s. 449-450: Muhammed b. Havendaş b. Mahmud Mirhand, *Ravzatu's-Safa (Tabaka-i Selçukiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2018, s. 42.

³³⁰ Beyhakî, *age.*, s. 448-449.

³³¹ Öznur Alkan, *Zeynü'l Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi*, T.C. Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2014, s. 158-160.

³³² Reşidüddin Fazlulah-ı Hemedânî, *age.*, s. 62.

Gaznelileri ciddi bir hezimete uğratmışlardır.³³³ Gaznelilerin bu hezimetlerinden sonra Selçuklu saldırıları artmış, Sistan'a kadar ulaşmıştır.³³⁴

İşleri ziyadesiyle iyiye giden Selçukluların ikballerinde istiklal güneşi giderek parlamakta, padişahlık emarelerine sahip olmaktaydılar. Hükmettikleri ve varlıklarını hissettirdikleri coğrafya onların hakimiyet güneşi ile aydınlanmaktaydı. Hindistan'da olan Sultan Mesud ise 1038 yılında Gazne şehrine tekrar dönmüştü.³³⁵ Selçukluların durumundan haberdar olan Sultan, dönüşünün hemen akabinde hiç zaman kaybetmeden Selçuklular ile savaşıma karar verir. Amacı Selçukluları tamamen Horasan'dan çıkarmak olan Sultan Mesud, Horasan'da bulunan Emir-i Horasan (Hacib-i Bozorg Sübaşı)'a onların Horasan'da ki varlıklarına son vermesi için haber gönderir. Emir-i Horasan, emre itaat etmekten çekinmiş ve Selçuklular ile savaşmıştır. Onun savaşa başlamasıyla yenilmesinin bir olmasını fırsata çeviren Selçuklular da Horasan'a dağılmışlardır.³³⁶

Bu durum üzerine Sultan Mesud, hacibi Sübaşı kumandasındaki 30 bin kişilik orduyu Selçuklular üzerine sevk etmiştir.³³⁷ Subaşı, Gazne şehrinde yola çıkıp Horasan'a vardığında, Selçukluların uğramadığı ve ele geçirmediği bölgeleri bizzat kendisi tahrip etmiş, bölge ahalisine fazla yük olmuştur. Bir sene boyunca Selçukluları takip eden Subaşı, savaşımdan çekindiği için onlarla karşı karşıya gelmiyordu. Sübaşı ve ordusunun kendilerine yönelik ilerlediğini haber alan Selçuklular, Gazne ordusuyla 1 Haziran 1038 günü ilk buluşmalarında savaşmışlardır. Yapılan savaş kesin Selçuklu hakimiyetiyle sonuçlanırken Subaşı, taşınabilir hafif eşyalarını alarak savaş alanından kaçmıştır. Azimi'ye göre tarih sahnesine ilk defa bu tarihten itibaren çıkan Tuğrul Bey, "*Selçuklu Devleti'ni kurma yönündeki faaliyetlerine hız vermiş ve bu savaş sonucunda Selçuklular bağımsızlık kazanmışlardır.*"³³⁸ Savaşın hemen akabinde Nişâbur'da sultan sarayına giden Tuğrul

³³³ Beyhaki, *age.*, s. 449.

³³⁴ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 11.

³³⁵ Alkan, *agt.*, s. 160.

³³⁶ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age.* s. 65.

³³⁷ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 73.

³³⁸ Azimi, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 1988, s. 3.

Bey, Sultan Mesud'un tahtına oturdu. Selçuklular bu galibiyetten sonra Horasan vilayetinde Belh şehri hariç bütün bölgelere hâkim olmuşlardır.³³⁹

Nesa ve akabinde Serahs bölgelerindeki mağlubiyetinden dolayı Gazneli ordusunun siyasi ve askeri durumu oldukça sarsılmıştır. Sultan Mahmud kendisi ve devleti için büyük bir tehlike olan Selçukluların Horasan'da ki varlıklarına son vermek için 70 bin süvari ve 30 bin piyadeden oluşan Horasan'ın gördüğü en büyük ordu ile Selçuklular üzerine yürümeye karar vermiştir. İlk hususta 6 Nisan 1039 yılında Ulyaabad mevkiinde mağlup edilen Selçuklular, 27 Haziran 1039 yılında Serahs çölünde yapılan muharebede ikinci kez mağlup edilmişlerdir. Bu mağlubiyet ile Gazneli ordusu karşısında tutunamayacağını anlayan Selçuklular yakın civarlardaki çöllere çekilmişlerdir.³⁴⁰ Bu çöllerden gönderdikleri atlı birlikler ile Gazneli ordusunu yıpratmayı amaçlamışlardır. Bu yıpratma hareketlerinin akabinde ise Gazneli ordusunun yararlanma ihtimali olan su kaynakları ve ordunun güç kaynaklarını kesmişlerdir. Sultan Mesud ise geri çekilip ordusunun toparlanması düşüncesiyle Selçuklulara barış teklif etmiş ve iki taraf arasında barış yapılmıştır. Anlaşmaya göre Nesa, Baverd ve Ferave şehirlerini alan Selçuklular; Nişâbur, Merv ve Serahs şehirlerini boşaltacaklardır.³⁴¹

Selçuklular anlaşma gereğince geri vermeleri gereken şehirleri vermedikleri gibi Gazne topraklarına da saldırılarına devam etmişlerdir. Halife el-Kaim Biemrillah'da Sultan Mesud'dan Selçuklular tarafından çıkarılan bu olayların bir an önce durdurulmasını isteyince, Sultan Selçuklu meselesini tamamen sonlandırmak adına 1040 yılında Nişâbur'dan ayrılmıştır.³⁴² Sultan Mesud'un üzerlerine geldiğini haber alan Selçuklular tekrar çöle çekildiler. Gazneli ordusunun geleceği ve ikamet edeceği bölgelerdeki su kanallarını tahrip eden Selçuklular, daha sonra kendilerini takip ederek çöle giren ve karargâh kuran Sultan Mesut ile ordusunun bu kaynaklardan istifade etmelerine engel olmuşlar ve Gazneli ordusuna zarar vermek

³³⁹ Sevim, *Sbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l Ayan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler*, s. 40; İbnü'l Esir, *age.*, C.IX s. 349-350; Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 361, Azimi, *age.*, s. 3.

³⁴⁰ Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 296.

³⁴¹ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 13.

³⁴² Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 61.

için kamışlıkları yakmışlardır.³⁴³ Yaklaşık üç senedir Sübaşı ve Sultan Mesud'un himayesinde savaşa giden askerler ise bu durumdan çok sıkılmışlar, susuzluk ve çöl havasının da etkisiyle birbirleri arasında anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Çağrı Bey ise Gazneli karargahının hemen karşısında karargahını hazır etmiş bir vaziyette beklerken, Gazneli ordusu içindeki ihtilafı görmüş ve bu durumdan istifade ederek askerlerine saldırı emri vermiştir. Gazneli kuvvetlerinin kısa zamanda bozguna uğraması ve savaş meydanını terk etmesi üzerine Sultan Mesud, zikrettiğimiz meydana yalnızca yüz süvarisi ile kalmıştır. Savaşın kaybedileceğini anlayan Sultan, savaş alanını terk edip kaçarken bir Selçuklu süvarisi tarafından öldürülmüştür.³⁴⁴

Böylece Selçuklu Devleti'nin kurulması için bütün şartlar oluşmuş ve galibiyetin hemen akabinde, savaş meydanında kurulan kurultayda Selçuklular Tuğrul Bey'i sultan olarak ilan etmişlerdir. Çağrı Bey'e Merv merkezli Horasan'ın doğusu bırakılırken, Musa Yabgu'ya da Herat merkezli Günay Horasan ve Sistan bırakılmıştır. Bu üç beyde kendi içlerinde bağımsız olacak, kendi adlarına hutbe okutup, para bastırabileceklerdi.³⁴⁵

1.7. Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)

1040 yılında kurulan ve 1157 yılına kadar siyasi varlığını devam ettiren Büyük Selçuklu Devleti'nin, Türk tarihi ve İslâm medeniyetindeki rollünü yalnızca 117 sene ile sınırlandırmamız tamamıyla yanlıştır. Zira Selçuklular, 961 yılındaki göçlerinden, Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışı olan 1308 yılına kadar geçen zaman diliminde Türk-İslâm medeniyetini Orta Doğu'ya naksetmişlerdir. Henüz daha kurulduğu yıllarda İslâm medeniyetinin ve Abbasi hilafetinin muhafızlığını üstlenmişler ve İslâm dininin dünya üzerindeki yayılışını hızlandırmışlardır. 1015-1021 yıllarında Çağrı Bey liderliğinde Anadolu'ya keşif hareketleri düzenlemişler,³⁴⁶ Sultan Tuğrul'un halefi olan Alparslan döneminde ise batı istikametinde yurt tutmak

³⁴³ Beyhaki, *age.*, s. 583; Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 85.

³⁴⁴ İbnü'l Esir, *age.* C.9, s. 368.

³⁴⁵ Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi C.3 S.5*, Ordu 2012, s. 26.

³⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı*, TTK Yay., İstanbul 2010, s. 259-274.

amaçlı fetih hareketlerine başlamışlardır.³⁴⁷ Zikrettiğimiz fetih hareketlerinin akabinde 26 Ağustos 1071 tarihinde vuku bulan Malazgirt Meydan Muharebesi,³⁴⁸ bu muharebede Selçuklulara esir düşen imparator Romen Diojen ve onunla yapılan anlaşmaya Bizans'ın riayet etmemesi,³⁴⁹ Anadolu'nun kapılarını Türklere açmıştır.³⁵⁰

Yaşanan bu hadiseler, Sultan Alparslan tarafından Horasan'da bulunan Selçuklu komutanlarının ve Türkmenlerin ileri gelenlerinin Anadolu'ya fetih amaçlı gönderilmesine neden olmuştur. Bu durum Türk ve dünya tarihi açısından bir geçiş noktası olma özelliği taşımaktadır. Zira İslâm dini ve Orta Asya'dan süregelen Türk kültür ve medeniyetinin Anadolu'ya taşınması bu dönemde gerçekleşmiştir. Türklerin de Anadolu'da yaptıkları faaliyetler, bölgenin “*Diyar-ı Rum*” olarak anılan isminin “*Türkiye*” olarak değişmesine neden olmuştur.³⁵¹ Türklerin topluluklar halinde Anadolu'ya ilerlemeleri ve Anadolu'nun içinde bulunduğu durum nedeniyle Haçlı seferlerinin başlaması, Türklerin Anadolu'da ki tesirleri kadar Bizans'ın siyasi durumu ve Avrupa'da ki feodal yapı üzerinde de etkili olmuştur.³⁵² Ayrıca Anadolu topraklarına yapılacak Orta Asya kökenli göçler ve Moğol saldırıları için hazırlanan zeminin temelini de Selçuklular tarafından atıldığını söylememiz mümkündür. Bazı tarihçiler, “Ön Asya'nın kapılarını Orta Asyalı kavimlere Selçuklular açmıştır” tezini

³⁴⁷ Abdullah Kaya, “Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *EKEV Akademi Dergisi S.59*, 2014, s. 220; İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *TDVİA C.2*, TDV Yay., İstanbul 1989, s. 526-530.

³⁴⁸ Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, *TDVİA C.27*, TDV Yay., Ankara 2003, s. 481-483; Ali Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Târihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler II- Sultan Alparslan Dönemi”, *Belgeler: Türk Tarihi Belgeleri Dergisi C.19 S.23*, Ankara 1998, s. 40; Ali Sevim, “İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H.436-500=1044/1045-1106/7)”, *Belgeler Dergisi C.29 S.33*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 8; Hasan Aydın, *İbn Kalânisi, Hayatı ve Eserleri “Zeylû Tarih-i Dımaşk” Tercümesi (s.142-549)*, T.C. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 24-25; İbnü'l Esir, *age. C.10*, s. 71-72; Kafesoğlu, *Alparslan*, s. 526-530.

³⁴⁹ Erdoğan Merçil, “Türkçe Selçuknâme'ye Göre Malazgirt Savaşı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi S.2*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1971, s. 36-38; Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Târihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler II- Sultan Alparslan Dönemi”, s. 42-43; İbnü'l Esir, *age. C.10*, s. 72-73.

³⁵⁰ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 158-159.

³⁵¹ Salim Koca, “Diyâr-ı Rûm'un (Roma Ülkesi=Anadolu) Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.23*, İstanbul 2008, s. 7.

³⁵² Mehmet Şimşir, “Ortaçağlarda Düzenlenen Haçlı Seferlerinin Gerçek Nedenleri Üzerine Bir Çalışma”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi S. 45*, 2018, s. 105-106.

savunmaktadırlar. Bu duruma, Moğolların Ön Asya topraklarına Selçuklular tarafından açılan kapıdan girdiklerini savunarak ulaşmaktadırlar.³⁵³

Selçuklular tarafından Anadolu'ya gerçekleştirilen göçler ve fetih hareketlerinin tesirlerini yalnızca Selçukluların hakimiyetinde olan 10 milyon km²'lik saha ile sınırlandırmanın mümkün olmadığını söyleyebiliriz.³⁵⁴ Zikrettiğimiz sahada var olan Selçuklu hakimiyeti, Horasan ve akabinde Anadolu coğrafyasında oluşturduğu siyasi, askeri, sosyal, kültürel ve ekonomik düzenin yanı sıra, Ortaçağ Avrupası'nda da büyük değişikliklere vesile olmuştur.³⁵⁵ Selçukluların bu tesirlerini anlamak Türk, İslâm ve Anadolu tarihini anlamak açısından büyük önem arz etmektedir.³⁵⁶

Selçuklular, tarih sahnesinde var oldukları dönem boyunca gerek İslâm medeniyetine ve gerekse de Türk kültürüne önemi küçümsenmeyecek katkılarda bulunmuşlardır. Onların bu katkılarının farkında olan Ortaçağ müellifleri de, eserlerinde Selçukluların önemlerini vurgulayacak şekilde anlatımlarda bulunmuşlardır. İbnü'l-Esir, Selçuklu sultanlarından övgüyle bahsederken, bazı Arap müellifler tarafından da Selçuklu hanedanı "*hânedân-ı mübârek*" olarak zikredilmiş ve "*kocamış dünyanın Selçuklu bayraklarının gölgesinde gençlik tazeliğine kavuştuğu ve onların idaresinde dünyanın mâmur olduğu*" yazılmıştır.³⁵⁷

³⁵³ Faruk Sümer, "Selçuklular", *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 365-371.

³⁵⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 2.

³⁵⁵ Şimşir, *agm.*, s. 104-108.

³⁵⁶ Göksu, *Büyük Selçuklular*, s. 10.

³⁵⁷ Sümer, *Selçuklular*, s. 365-371.

İKİNCİ BÖLÜM

2. BÜYÜK SELÇUKLULARIN FARS KÜLTÜRÜNE OLAN ETKİLERİ

2.1. Büyük Selçukluların Horasan Üzerindeki Etkileri

2.1.1. Sosyo-Kültürel Etkiler

Türk tarihinin en önemli devletlerinden birisi, hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir. X. yüzyılın ilk yarısında Maverâünnehir merkezli kurulan Büyük Selçuklu Devleti, 1157 yılında son sultan Sencer'in ölümüne kadar geçen zaman diliminde Türk-İslâm tarihindeki en önemli rolleri üstlenmiştir.³⁵⁸ Büyük Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu sosyal yapı ise belli bir düzen ve disiplin içerisindedir. Kısa zamanda elde edilen başarının asıl kaynağı hiç şüphesiz Selçukluların sahip oldukları bu düzen ve disiplindir. Yaklaşık 120 yıllık siyasi varlığı döneminde Horasan'daki sosyal ve kültürel faaliyetlerin oldukça hacimli olması, Anadolu coğrafyasının Türkler tarafından fethedilmeye başlanması, İslâm dininin hamiliğinin üstlenilmesi, çeşitli ilmi ve askeri faaliyetlerin nizam içerisinde uygulanması, Selçuklu mirası olan sosyal ve kültürel ananelerimizin kökleşmesine ve günümüze kadar ulaşmasına neden olmuştur.

Türk ve İslâm menşeinden gelen unsur ve müesseselerin bir araya gelmesiyle kurulan Büyük Selçuklu Devleti, Göktürkler ve Karahanlılar'da bütün belirtileriyle ortaya çıkan eski Türk feodal yapısını kendi bünyesinde devam ettirmiştir.³⁵⁹ Bu durum onların İslâmi hükümet kurmalarına rağmen Türk örf, adet ve ananelerine bağlı kaldıkları anlamına gelmektedir. Fars dilini devlet dili olarak seçmelerine rağmen resmi yazılarda sultanın tuğrası, para ve hakimiyet alameti olan sultanların

³⁵⁸ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 88-89; Ahmet Ocak, "Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi", *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2012, s. 2193-2208.

³⁵⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2019, s. 305.

başının üstündeki çetr³⁶⁰ olarak bilinen şemsiyeler de ok ve yay resmi bulundurmaları ve Tuğrul Bey'in Serahs galibiyetinin hemen akabinde başının üzerinde kırmızı renkli ipek kumaştan yapılmış çetr bulundurması Selçukluların sosyal hayatında eski Türk ananelerinin devam ettirdiğini bizlere göstermektedir.³⁶¹ Ordunun sağ ve sol bölümlere taksimatı, hanedana mensup olanların kanlarını akıtmamak, sultan tarafından toy vermek gibi birçok ananın Selçuklular tarafından devam ettirilmesi, Türk töre, örf ve hukukunun da devam ettirildiği anlamına gelmektedir.³⁶²

Selçuklularda devlet hazinesinden faydalanan zümreler dışında kalan ve üreten kesim olan bütün halk ise reaya olarak adlandırılmaktaydı.³⁶³ Reaya vergi ödemek, devlet otoritesine ve onu temsil edenlere itaat etmekle mükellef olup, mal ve aile güvenliğinden bizzat devlet sorumluydu.³⁶⁴ Devletçe resmen tanınmış mezhep ve tarikatlar dışındaki dini zümrelere katılması, farklı akideler benimsemesi, nizam ve asayiş bozması ağır suçtu. Buna karşılık hükümdarda reayanın can, mal ve namusunu korumakla mükellefti. Birçok resmî belgede, reayanın hükümdara Allah'ın bir emaneti olduğu vurgulanmış, bürokrat ve emirlerden onlara karşı adil davranmaları, kendilerinden haksız taleplerde bulunmamaları istenmiştir. Siyasi hukuk bakımından birbirinden farksız olan bu çok geniş kitle içerisinde ekonomik ve sosyal bakımdan farklı sınıflar mevcuttu. Bu sınıflar, Büyük Selçuklu Devletini oluşturan göçebeler, köylüler ve şehirlilerden oluşmaktadır.³⁶⁵

Bu sınıflardan birisi olan göçebeleri, kalabalık kitleler halinde Ceyhun nehrini geçerek Horasan coğrafyasına giren Oğuzlar oluşturmaktaydılar.³⁶⁶ Bu nedenle XIV. yüzyılda Anadolu'da oluşturulan anonim Oğuzca sözlükte Türk kelimesinin karşılığının “göçebe, kır insanı, çadırda yaşıyan kimse” ve Türklük kelimesinin de “kır hayatı, çadır hayatı” manasında kullanılmasının temeli, Büyük

³⁶⁰ Farsça da “şemsiye” anlamına gelen bu alamet Müslüman-Türk devletlerinde hükümdar alametlerinden birisi olarak kabul görülmektedir. Karahanlı, Gazneliler ve Selçukluların akabinde hükümdarların çetr kullanma geleneği Selçukluları ile birlikte Türkiye'ye de gelmiştir.

³⁶¹ Aydın Taneri, “Çetr”, *TDVİA C.8*, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 293-294.

³⁶² Heyet, *age.*, s. 118.

³⁶³ Mehmet Öz, “Reâyâ”, *TDVİA C.34*, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 490-493.

³⁶⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Kanar, Say Yay., İstanbul 2023, s. 92.

³⁶⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklular”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 371-375.

³⁶⁶ Faruk Sümer, Oğuzlar, *TDVİA C.33*, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 325-330.

Selçuklular zamanında halkın büyük bir bölümünü oluşturan bu kesimden almaktadır. Bu göçebe Türkler eski Sâsâni coğrafyasında kendi hayat tarzlarına en uygun olan Horasan'ın doğu ve kuzeyi ile, Elbruz dağlarının güney eteklerinde, Irak-ı Acem'in kuzeybatısı ve Azerbaycan'da toplanmışlardır. En önemli mal varlıkları koyun ve at sürüleri olan toplumun bu kesiminin hörgüçlü deve yetiştirdikleri de bilinmektedir. Başlıca üretimleri et ve süt olan göçebelerin keçe yünlü elbise ve halı gibi mamulleri yaptıkları da bilinmektedir. Ayrıca hayvancılığın yanı sıra avcılığında Selçuklu göçebe ekonomisinde önemi oldukça büyüktür. Tolumun bu kesiminin ziyadesiyle artması Selçuklu devletini oluşturan diğer iki unsur olan köylülerin ve şehirlilerin hayatlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Selçuklu devri şairi Am'ak-ı Buhari, Sultan Alparslan için kaleme aldığı bir methiyede, Horasan'ın göçebe Türkmenler tarafından harap edildiğine ve daha sonra Alparslan tarafından bayındır hale getiriliğine değinmiştir. Selçuklu sultanları da, Türkmenlerin nüfusunun fazla olması ve onlar tarafından verilen zararların hat safhaya indirilmesi için, onları Horasan'ın doğusunda tutmaya ve şehir kültürüne en az zarar verecekleri Azerbaycan ile Bizans yoluna yönlendirmeye çalışmışlardır. Ancak bu durum Türkmenlerin zamanla Selçuklu yönetimine karşı tutum almalarına vesile olmuş, Oğuzları Sultan Sencer zamanında isyan edip Horasan'ı tahribe kadar teşvik etmiştir.³⁶⁷ Ancak bu görüşlerin yanı sıra Vezir Nizamülmülk ise Türkmenlerin devletin kuruluşundaki rolleri hasebiyle hizmetlerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini ve bu hususta çektikleri çilelerin bilinip, içlerinde bulunan nefreti zamanla ortadan kaldırmak adına onlara şans verilmesine değinmiştir.³⁶⁸

Selçuklu toplumunu meydana getiren diğer bir unsur ise köylülerdir. Köylüler ve çiftçiler Selçuklu toplumunun en kalabalık kesimini ve üretim kaynağını teşkil etmekteydiler. Selçukluların Horasan ve Maverâünnehir'e yönelik olan göçleri ve akabinde Gazneliler ile olan savaşları bölgedeki ziraat ile meşgul olan köylüleri ziyadesinden fazla olumsuz etkilemiştir. Ancak köylülerin hayat şartlarının düzensizliği iktâ sisteminin kurulması ve ülkede siyasi istikrarın sağlanmasıyla

³⁶⁷ Mevlüt Günler, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası*, T.C. Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 130-135; Özgüdenli, Selçuklular, s. 371-375.

³⁶⁸ Nizamülmülk, *age.*, s.176; Abdulvahid Soofizadeh, "Selçuklu Devleti'nin Kurucusu Olan Türkmenler", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD) C.3 S.1*, Ankara 2019, s. 164.

önceki dönemlere nispeten düzelmiş ve köylü kesimi Selçuklu devletinin bir nevi tahıl ambarı halini almıştır.³⁶⁹ Köylülerin ve geçimi çiftçiliğe dayanan kişilerin hukuki ve iktisadi durumları coğrafi bölgelere göre önemli farklılıklar göstermiştir. Bunun yanı sıra Selçuklular döneminde köylü kesimin büyük çoğunluğunu topraktan mahrum gündelikçiler, ortakçılar veya küçük toprak sahipleri oluşturmaktaydı. Toprak ise Selçuklular döneminde harâci, öşri ve mihri gibi kısımlara ayrılmıştır.³⁷⁰ Hazineye ait olan ve büyük iktâlar halinde idare edilen miri arazi ise Nizamülmülk tarafından parçalanarak devletin denetimi ile süvari dirlikleri haline getirilmiştir. Bu toprakları işleyen reaya, toprağa ancak geçici tapu ve ekip biçme şartı ile sahip olmaktaydı. Bunların yanı sıra devlet teşviki ile ziraatta eski dönemlere nazaran gelişmiş sulama teknikleri uygulanmaya başlanılmıştır. Her akarsudan azami ölçüde faydalanılması amaçlanan bu sulama sistemine göre akarsular kanallar aracılığı ile tarım arazilerine ulaştırılıyordu.³⁷¹

Selçuklu toplumunu oluşturan unsurlardan üçüncüsü ise şehirlilerdir. Selçuklular, şehir kültürünün geliştiği Horasan bölgesinde devletlerini ancak yerleşik hayatı ve şehir kültürünü koruyucu bir tavır almaya karar verdikten sonra kurabilmişlerdir. Selçuklu devletinin ilk siyasi merkezi Horasan'ın en önemli şehri olan Nişâbur'du.³⁷² Nişâbur, Tuğrul Bey döneminde devletin batı yönündeki genişlemesi politikası gereğince yerini Rey şehrine bırakmış,³⁷³ Sultan Melikşah zamanında da payitaht Rey, İsfahan'a taşınmıştır. Bu dönemde İsfahan, Selçuklu devletinin ve Horasan coğrafyasının en büyük şehri haline gelmiştir. Bu üç şehrin dışında Herat, Belh, Kazvin, Hamedan, Yezd, Kum, Meraga, Bağdat, Ahvaz ve Musul Selçuklular döneminde başlıca yerleşim merkezleridir. Bu şehirlere Selçuklulara tabi devletlerin sınırları içerisinde yer alan Semerkant, Gazne, Dimaşk, Halep ve Urfa gibi önemli şehirleri de eklememiz mümkündür. Yukarıda

³⁶⁹ Sadi Süleyman Kucur, "İkta Sistemi", *Büyük Selçuklu Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2024, s. 185.

³⁷⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 358.

³⁷¹ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 371-375.

³⁷² Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *TDVİA C.33*, TDV Yay., İstanbul 2007, s.149-151; İbnü'l Esir, *age. C.9*, s.369; Sevim, *Sbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l Ayan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler*, s. 40-41

³⁷³ Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *TDVİA C.35*, TDV Yay., İstanbul 2008, s. 40-41; Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 93.

zikrettiğimiz Selçuklu şehirleri başlıca üç kısımdan oluşmaktaydı: iç kale, asıl şehir ve dış mahalleler.³⁷⁴

Pazarlar ve alışveriş merkezlerinin çoğu şehir merkezlerinden ziyade dış mahallelerde toplanmışlardı. Büyük şehirlerde ise her sokağın belli bir esnaf grubuna tahsis edildiği kapalı mekanlardan oluşan büyük pazarlar bulunmaktaydı. Vakıflar, Hastaneler ve Zaviyeler şehirlerde oldukça yaygındı. Bu dönemde büyük şehirlerin nüfusunu genellikle Selçuklular öncesi idari vazifeler ya da zenginliğin sağladığı imkanlarla büyük güç ve nüfus sahibi olan Fars yahut Arap asıllı olup Farslaşmış zengin aristokrat aileler oluşturmaktaydı. Olağanüstü durumlarda şehrin kaderini belirleyen unsur bu ailelerdi. Ayrıca bu aileler kasaba ve köylerde de birbirleriyle akrabalık ilişkileri kurarak Selçuklular döneminde de güçlerini korumuşlardır.³⁷⁵ Ayrıca bu ailelerin yanı sıra büyük şehirlerin birçoğunda da dış ülkeler ile büyük miktarda ticaret yapan zengin ve nüfuslu bir tacirler sınıfı da teşekkül etmişti. Bu tacirler sınıfı vasıtası ve devlet desteğinin sayesinde Selçuklular ticari mallarını Uzakdoğu, Hindistan, Doğu Avrupa ve Batı Asya gibi çok geniş coğrafyalara pazarlayabilmekteydi. Devlet ricali ve hanedan mensuplarından bazıları da paralarını işletmek için bu tacirlere vermektedir. Ancak bu kişilerin devlet protokolünde herhangi bir yerleri bulunmamaktadır. Bunların yanı sıra orta ve küçük ölçekte ticaret yapan tacirler, orta halli esnaf, küçük dükkân sahipleri ve kalabalık zanaat erbabı şehirlerde ayrı ayrı loncalar halinde teşkilatlanmıştı. Zanaatlar, şehrin ekonomik hayatı içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Bunların yanı sıra Selçuklu şehirlerinde fakirlerden, işsizlerden ve serserilerden oluşan kalabalık zümrelere de rastlanmaktaydı. Bu zümrelerin şehirlerin içerisindeki asayiş ve huzur ortamının bozulmasında etkili olduklarını söylememiz mümkündür. Ayrıca Selçuklu şehirleri din ve mezhep faaliyetleri açısından da oldukça canlıydı. Halk umumiyetle mensup olduğu dine, hatta bazen mezhebe göre farklı mahallelerde oturuyordu.³⁷⁶

³⁷⁴ Cihan Piyadeoğlu, “Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir”, *Büyük Selçuklular’da Şehircilik Faaliyetleri Hakkında Bir Değerlendirme*, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, İstanbul 2015, s. 381-382; Nevzat Keleş, “Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi C.3 S.20*, İstanbul 2019, s. 292-311.

³⁷⁵ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 371-375.

³⁷⁶ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 371-375.

Köymen ise Selçuklular zamanında toplumu meydana getiren unsurları iki sınıf olarak ele almaktadır. Bu unsurlar: Başta hanedan olmak üzere askeri ve mülki rical ile devlet teşkilatı dışında kalan bütün halktır. Toplumun teşkilatlanmasında ise yukarıdan aşağı doğru bakıldığında şu üç müessese görülmektedir. Bu müesseseler: Budun, Boy ve Aile müesseseleridir. Bu duruma göre toplumun en büyük birimi budun yani millet, en küçük birimi ise aile'dir. Selçuklu idaresinde birden fazla millet bulunmasına rağmen, burada bahsi olan millet, Türk milletidir.³⁷⁷

2.1.2. Siyasi Etkiler

Horasan coğrafyası tarihin muhtelif dönemlerinde farklı siyasi otoritelerin merkezi idaresine girmiştir. Bu idarelerden bazıları valiler tarafından icra edilirken bazıları da özerk yönetimlerden oluşmaktadır. Horasan'ın en uzun süre valiler aracılığıyla yönetildiği dönem, Sâsâniler dönemidir. Bu dönemde Horasan Dihkan ve Merzuban adı verilen idareciler tarafından yönetilmiş sınırları belli bir coğrafi konumdur.³⁷⁸ Bu durum İslâm fetihlerinden sonrada devam ettirilmiş ve bölge valiler aracılığıyla idare edilmiştir. Ancak Abbasiler döneminde bu durum devam etmemiş, bölge özerk yapıyla idare edilmeye başlanmıştır. Abbasiler döneminde başlayan özerk yönetimler kendilerine ait paralar bastırırken, coğrafya da sınırları belli olmayan ve sürekli genişleyen bir yapıya sahip olmuştur. X. ve XI. yüzyıla gelindiğinde ise Horasan coğrafyasında Dihkan unvanı verilen idarecilerin şeyh, pir ve reis unvanları ile coğrafyayı idare ettikleri görülmektedir.³⁷⁹

Selçukluların ve Oğuzların Horasan'a göçleri de talihi coğrafyanın selameti açısından Horasan'ın lehine değiştirmiştir. Bağımsız olduktan sonra hızla teşkilatlanan Selçuklular, sahip oldukları coğrafyayı kendi aralarında paylaşmışlar ve devlet politikalarını belirlemişlerdir. Selçuklu devletinin kuruluşu, Orta ve Yakın Doğu tarihinin en önemli tarihî olaylarından biri olup İran için yeni bir dönemin başlangıcı sayılır. Selçuklular kısa bir zamanda başta İran toprakları olmak üzere

³⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3: Alparslan ve Zamanı*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 394-395.

³⁷⁸ Ya'kubî, *age.*, s. 193.

³⁷⁹ Haşim Şahin-Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi C.8 S.3*, Sakarya 2013, s. 375-376; B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Çev. İsmail Kaynak, *Belleten C.19 S.76*, Ankara 1995, s. 491-527..

geniş topraklar üzerinde kurulmuş olan devletleri yönetimleri altına alarak siyasi birliği kurmuş ve yönetimleri altındaki insanlara yaşama ve düşünme hürriyeti sağlamışlardır. Böylece Sâsânilerden sonra Horasan'da siyasi birliği sağlayan ilk devlet olmuşlardır.³⁸⁰ Kendilerine çizmiş oldukları devlet politikaları doğrultusunda Horasan'ın tamamını ele geçiren Selçuklular, bölgenin her alanda gelişmesi içinde yoğun bir gayret ve uğraş göstermişlerdir. Böylece bölge de siyasi istikrarın sağlanmış ve kültürel canlanma yaşanmıştır. Selçukluların bu gayretlerinden en önemlisi eğitim alanında kurulan Nizamiye Medreseleri olmuştur. Nizamiye Medreselerinin eğitim faaliyetleri de Horasan coğrafyasına ilim merkezi olma özelliği kazandırmıştır. Ayrıca medreseler sayesinde dini eğitim yaygınlaşmış ve İslâm kültürü bölgeye hakim olmuştur. Eğitimin yanı sıra ticaretin, tarımın ve el sanatlarının da daha ileri seviyeye taşınması da emeği olan Selçuklular, Horasan'ın imar yönünden de gelişmesinin de büyük çaba göstermişlerdir.³⁸¹

Selçuklular dönemi Horasan'ında din ve devlet işlerini temsil eden siyasi otorite birbirlerinden farklı konumlarda olsalar da, bu alanlarda görev alanlar birbirlerine müdahale etmekten geri durmamışlardır. Bu durumun asıl nedeni de Selçukluların din ve devlet işlerindeki idarecileri İslâm dininin Hanefî mezhebinden tayin etmeleridir.³⁸² Ancak din ve devlet işlerinin birlikte idare edildiği Horasan coğrafyasının da Selçuklu sultanlarının destek ve teşvikleriyle huzur ortamı tesis edilmiştir. Mezhebi birkaç olumsuz örnek görülse de, devletin yönetim kademesi ve uygulamaları genellikle olumlu sonuçlanmıştır. Çünkü Selçuklular, bölge üzerindeki uygulamalarını halkın desteğini alarak hayata geçirebileceklerini biliyorlardı.³⁸³

Yönetim olarak gayet sade ve halkı ile iç içe olmayı tercih eden Selçuklular, Horasan halkıyla kaynaşmış ve idari kadro da tecrübe sahibi olan halk arasından kişilere yer vermişlerdir. Bu durum Selçuklulardan önce Horasan'da hüküm süren diğer Türk devletlerinden Selçuklulara kalan bir özelliktir. Selçuklular halk arasından

³⁸⁰ Bedî'ullâh Debîrî Nejâd, "Selçuklular Devrinde Kültürel Durum", Çev. Mürsel Öztürk, *Erdem C.3 S.8*, Ankara 1987, s. 487.

³⁸¹ İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi C.16 S.2*, Sivas 2012, s. 691.

³⁸² G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 139.

³⁸³ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 328.

olan bu kişileri seçerken, halkın içinden gelen, onların ihtiyaçlarını iyi bilen, sözlerinin ve aldıkları kararın halk nazarında itibarı olan, nüfuz ve servet sahibi kişilerden seçmişlerdir. Ayrıca Selçuklular dönemin de Türklerin bürokratik ve idari sistemleri, önceden Horasan'da var olan idari ve devlet yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Örneğin Selçuklular dönemin de vezirlik makamı güçlenmiş ve onların merkeziyetçi devlet yapıları sonraki Horasan devletlerine örnek olmuştur. Böylece Selçukluların Fars kültürüne empati olmaları hız kazanmış ve Fars kültürüne önemli katkıları olmuştur.³⁸⁴

Selçukluların yönetim de hoşgörü politikalarını tamamlayan bir diğer vasıfları da adaletle hükmetme özellikleridir. Nitekim Horasan'da bağımsızlığın elde edilmesi ve hakimiyetin tam anlamıyla sağlanması, Selçuklu sultanlarını adli alanda iyileştirmeler yapmaya sevk etmiştir. Bu durumun en belirgin örneklerinden bir tanesi Tuğrul Bey tarafından kurulan Mezâlim Dîvânı'dır. Nizamülmülk'e göre sultanın görevlerinin içinde "haftanın iki gününde bu divana iştirak edip, halkın talep ve şikayetlerini dinleyip, mazlumun hakkını zalimden alma" vardır.³⁸⁵

Selçuklular, kendilerinden önceki devletlerin siyasi organizasyonlarını benimseyip kendilerinden de önemli ilaveler yaparak hayata geçirdikleri siyasi yapıları Horasan halkını ziyadesiyle memnun etmiş ve bölgede huzur ortamı sağlanmıştır.³⁸⁶

Selçukluların Horasan'daki siyasi faaliyetlerinden bir diğeri ise Abbasi halifeleri ile kurdukları siyasi ilişkilerdir. Bir taraftan kendi hükümetlerinin istikbali ve meşruiyeti için halifeye ihtiyaç duyan Selçuklular, bir taraftan da hilafet makamını siyasi faaliyetlerinin önünde bir engel olarak görmekteydiler. Bu nedenle hilafetin gücünü kendi lehlerinde kullanmak istemiş ve halife ile akrabalık kurarak güç ve üstünlüğü elde etmeye çalışmışlardır. Onların bu çabaları sonucunda da Horasan coğrafyası İslâm dünyası için ayrı bir önem arz eder hal almıştır.³⁸⁷

³⁸⁴ Pırlanta, *Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam*, s. 714-716.

³⁸⁵ Nizamülmülk, *age.*, s. 71.

³⁸⁶ Pırlanta, *Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam*, s. 719.

³⁸⁷ Tagi Azad Armaki vd., "Selçuklular Devleti'nde İktidarın Yapısı ve Siyasi Meşruiyet", Çev. Hormoz Kazemighalinghie, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi C.13*, Konya 2020, s. 275.

Selçuklu sultanları da kendi soylarını eski Fars efsanelerinde bulunan Turan hükümdarlarının soylarına bağlayarak soyağacı düzenlemişlerdir. Yönetimde de Fars kökenli vezirler ile emirleri doğru şekilde değerlendirmesini bilen Selçuklular ülkede kendi siyasi kudretlerini sağlamlaştırmışlardır. Onların bu kudreti, İran İslâm tarihinde o zamana kadar eşsiz olan tefviz ve tenfiz yoluyla muhtelif kurumlar arasında kendi kudretini taksim edip meşruiyetin yeni bir türünü uygulamıştır. Bu meşruiyet Selçuklu İmparatorluğu'na kendi hâkimiyet sınırlarını iki yüz yıla kadar Mâverâünnehir'den Akdeniz'e kadar ulaşan İslâm'ın geniş toprakları üzerinde genişletmesine imkân vermiştir.³⁸⁸

2.1.3. İlmî Etkiler

İlim arayışı ve ilim sahibi olma gayesi, tarihte var olan birçok devletin ortak özelliklerindendir. Ortaçağ devletlerinden olan Büyük Selçuklu Devleti de ilim ve ilim adamlarına verdiği değer ile tarihte önemli bir yer edinmiştir. Büyük Selçuklular, Horasan coğrafyasına hâkim olduktan sonra hayata geçirdikleri ilmi faaliyetleri ile yalnızca Orta ve Yakın Doğu üzerinde yaşayan toplumlar için değil, bütün Türk-İslâm medeniyeti için faydalı işlere imza atmışlardır.

Bu işlerden en önemlisi de Selçuklular tarafından inşa edilen medreselerdir. Büyük Selçuklu Devleti döneminde, Türk devlet geleneğinde büyük değişiklikler ve yenilikler yapılmıştır. Henüz devletin kuruluşunun altıncı senesinde, Selçukluların medrese inşası için çalışmalar yapmaları, bu dönemde yaşanan değişiklikler, sosyo-kültürel alanın sınırlarını aşmakta ve ilim dünyasında zirveye hitap etmektedir.³⁸⁹ Selçuklular, ilme yön verme ve çağdaşları olan toplumlara nazaran yüksek öğretim ile eğitim müesseseleri alanında yeni çalışmalar yapmaları sonucunda Türk-İslâm tarihinde önemli bir konum edinmişlerdir. Nitekim söz konusu çalışmalar günümüz üniversitelerinin benzeri olan medreselerin kurulmasıyla başlamış, bu medreselerde verilen dersler ile geliştirilmiş ve medreselerin ilim dünyasına etkileriyle tamamlanmıştır.³⁹⁰

³⁸⁸ *agm.*, s. 263-286.

³⁸⁹ Burak Nazif Sarıcı, "Büyük Selçuklularda Devlet-Yönetim Anlayışı ve İtaat Kavramı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi S.19*, Ankara 2023, s. 13.

³⁹⁰ Ahmet Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrip ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Turkish Studies C.3 S.4*, Ankara 2009, s. 1622.

2.1.3.1. Nizamiye Medreselerinin Fars Kültürüne Etkileri

Medreselerin İslâm dünyasında ki ilk örneğini, Hz. Muhammed döneminde Medine’de bulunan bir evde Kur’an derslerinin verilmesiyle görmekteyiz. Darülkurra adı verilen bu evin medreselerin doğuşunda bir başlangıç olduğunu kabul edebiliriz. Ancak ilk inşa edildiği günden itibaren bir eğitim ve öğretim kurumu olarak da görev yapan Mesci-di Nebevi’yi ve orada bulunan Suffe’yi medresenin ilk modeli olarak kabul etmek daha doğrudur.³⁹¹

Kurulan ilk medreseleri “yüksek din okulları” olarak sınıflandıran Barthold, İslâm dünyasında faaliyetlerine başlayan bu kurumların başlangıçta İslâm aleminin doğu kısmında kurulduklarını tarih ve mekân belli etmeden iddia etmektedir.³⁹² Daha sonra ise mahalli, kaza dairesi, karargâh, elçi kabul mevki ve meşveret mahalli olarak da kullanılan bu müesseseler aynı zamanda birer eğitim kurumu görevi görmüşlerdir. Medreseler, en başından itibaren, Kur’an ilimleri, hadis, fıkıh, kelam, cedel gibi ilimlerin tahsil mekanları olduğu gibi VII. yüzyılın ilk yarısından sonrada matematik, tıp ve kimya gibi derslerin verildiği mekanlar olmuştur. Medrese görevi gören cami ve mescitlerin bu görevleri uzun yıllar devam etmiştir.³⁹³ Lakin bu mekanların tam mahiyeti ile medrese görevi üstlendiklerini söylememiz mümkün değildir. Çünkü bir mekânın medrese olabilmesi için, medrese binasının tamiri, ısıtma, aydınlanma gibi masraflarını, personelin maaşlarını, öğrencilerinin burslarını karşılayacak gelir kaynaklarının da olması gerekmektedir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz İslâm dönemi ders verilen mekanlarda bu olasılıkların sağlanıp sağlanmadı hakkında kaynaklar aydınlatıcı bilgileri sunmamaktadır. Çünkü medrese eğitimi İslâm’ın ilk yıllarında belli bir düzen ve disiplin çerçevesinde dizayn edilmemiştir.³⁹⁴

Tarihte medrese kavramının, Türklerin İslâmiyet’i kabul etmeleri ve bu alandaki çalışmalarıyla kurumsallaştığını görmekteyiz. Türkler bu kuruma ayrı bir ehemmiyet atfetmişlerdir. Medrese kurumunun Türkler tarafından önemini,

³⁹¹ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *TDVİA C.28*, TDV Yay., Ankara 2003, s. 323-327.

³⁹² Vasily Vilademiroyiç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 47.

³⁹³ Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s. 271.

³⁹⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 348.

Gazneliler ve Karahanlılar döneminde inşa edilen, Selçuklular devrinde de ziyadesiyle geliştirilip resmi bir devlet kurumu haline getirilen müesseselerin devlet nezdindeki önemlerinden, sayılarından ve devlet hazinesinden ayrılan bütçenin miktarından rahatlıkla anlayabiliriz.³⁹⁵

Selçuklulardan önce devlet ile münasebeti olmadan Türkistan'da ve Horasan'da mevcut bulunan medreseler ve zaviyelerin varlıkları bilinmektedir.³⁹⁶ Bu medrese ve zaviyelerin X. yüzyılda İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasında çok büyük katkıları olmuştur.³⁹⁷ Selçuklulardan önce kurulan bu medreseler, genellikle özel şahıslar tarafından kurulurken, Selçuklular zamanında bu müesseseler artık hükümdarlar ve devlet adamları tarafından kurulmaya başlamıştır. Böylece medreselerin son gelişmeleri Selçuklular zamanında tamamlamış ve yeni bir hüviyete sahip olmuştur.³⁹⁸

Selçuklu Devletin'de ilk medrese Sultan Tuğrul döneminde Nişâbur şehrinde kurulmuştur.³⁹⁹ Sultan şehri işgal ettiği dönemde Saraçlar Pazarı'nın yakınında bir medrese inşa edilmesi emrini vermiştir. Sultan Tuğrul'un akabinde ise Vezir Kündüri, Merv şehrinde bir diğer Selçuklu medresesini inşa ettirmiştir.⁴⁰⁰ Çağrı Bey'inde Merv'de medrese inşa ettirdiği bilinmektedir.⁴⁰¹ Sultan Tuğrul'un saltanatından sonra Selçuklu tahtına oturan Alparslan döneminde ise veziri Nizamülmülk'ün teşviki ve faaliyetleri sonucunda Nizamiye Medreselerinin inşasına başlanmıştır.⁴⁰² Nizamülmülk, bu eğitim kurumlarını bizzat Sultan Alparslan'ın emri ile ilmin gelişmesi için kurmuştur.⁴⁰³ Böylece Nizamülmülk dönemine kadar plan ve program

³⁹⁵ Kesik, *age.*, s.272; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 348.

³⁹⁶ Barthold, *age.*, s. 47.

³⁹⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 328.

³⁹⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 350; Özgüdenli, "Nişâbur", s. 149-151.

³⁹⁹ Ocak, *Ahmet*, "Dini, İlmi, Fikri ve Tasavvufî Hayat. Dini ve İlmi Hayat", s. 4.

⁴⁰⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.328; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 348.

⁴⁰¹ Sevim-Merçil, *age.*, s. 632.

⁴⁰² İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2023, s. 323-327; Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", *TDVİA C.33*, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 188-191.

⁴⁰³ Kesik, *age.*, s. 276-277.

haricinde işlevlerini yürüten bu kurumlar, onun çalışmaları eşliğinde belli bir plan ve sistem dahilinde branşlara ayrılarak ilim dünyasına hizmet etmişlerdir⁴⁰⁴

Nizamiye Medreselerinin inşası ve ihya ettiği faaliyetleri gerek Selçuklu Devleti ve gerekse Türk-İslâm medeniyeti üzerinde büyük öneme sahiptir. Zira 1067 yılında Bağdat'ta inşasına başlanan medresenin hemen akabinde bu müesseselerin süratle bütün İslâm ülkelerine yayıldıklarını söylememiz mümkündür. Artık sultanlar, vezirler, beyler ve hatunlar birbirlerini takip ederek medreselerin yayılmalarına hız kazandırmışlardır. Nizamülmülk zamanında Bağdat'tan sonra İsfahan, Rey, Nişâbur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul, Amul gibi büyük merkezlerde birçok medrese kurulmuştur.⁴⁰⁵

Fiziki yapı itibariyle mescit, avlu, eyvan, havuz, çeşme, yazlık-kışlık dershaneler ve öğrenci odalarından oluşan Selçuklu medreselerinin işlemini sağlayan en önemli faktör vakıflardır.⁴⁰⁶ Örneğin Bağdat'ta inşa edilen Nizamiye Medresesi'nin bakımı, inşası ve devamlılığına hizmet etmesi için bir tane vakıf kurulmuştur. Bu vakfın gelirleri hocaların ve öğrencilerin geçimlerini karşılamaktadır. Öğretim elemanları ve öğrenciler maaş, burs, elbise, yiyecek ve eşyalarını vakıf gelirlerinden almaktaydı. Zikrettiğimiz medresenin bu tür masraflarının senelik 15.000 dinara kadar ulaştığı tahmin edilmektedir.⁴⁰⁷ Vakıf gelirlerinin yanı sıra Büyük Selçuklu Devleti de her yıl devlet hazinesinden toplam 10 milyon 100 bin dinarı eğitim giderlerine ayırmaktaydı.⁴⁰⁸ Ülke genelindeki medreselerin genel masrafları da, Nizamülmülk'ün vezirliği döneminde yıllık toplam 600.000 dinar tutuyordu. Ayrıca vezir, kendine ait arazi gelirlerinin onda birini medreselerin eğitim giderleri için ayırıyordu.⁴⁰⁹

Bunların yanı sıra medreselere vakıf tahsis edilmesi için, medresenin bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Medreselerde aranan bu özelliklerden

⁴⁰⁴ Abdullah Kaya, "Selçuklular Dönemi Sivas'ta İlmi Hayat ve İlim Adamları", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi C.2 S.1*, İstanbul 2008, s. 219.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *age.*, s.70-72; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.328; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 358; Kesik, *age.*, s. 276; Bozkurt, "Medrese", s. 323-327.

⁴⁰⁶ Kesik, *age.*, s. 279.

⁴⁰⁷ *age.*, s. 483.

⁴⁰⁸ *age.*, s. 280.

⁴⁰⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 350.

bazıları ise şöyledir; medresenin Şâfiî mezhebi mensuplarına ait olması, medresenin inşası için vakfedilen emlak, arazi ve medresenin karşısında bulunan çarşı mensuplarının da Şâfiî mezhebine mensup olması, medreseye aynı mezhepten bir alim, bir vaiz, medrese kütüphanesine vakfedilen kitaplar için bir kütüphaneci tayin edilmesi, Kur'an okumayı öğretmek üzere bir öğretmen, Arap dilini öğretmek için bir alim, medrese üyelerine vakıf gelirlerinden belirli ölçüde tahsisat verilmesi ve nihayet medresenin yönetiminin Nizamülmülk ve evlatlarına ait olmasıdır.⁴¹⁰

Bir medresenin yükselmesi dört temel unsur üzerine mümkündü. Bunlar; hoca, öğrenci, dersler ve medrese mekanıdır. Bir medresenin yükselmesi için en önemli unsurlardan birisi, medresede ders verecek alimdir. Çünkü Nizamiye Medreselerinin hemen hepsi zamanın meşhur alimleri için yapılmıştır.⁴¹¹ Vezir Nizamülmülk bir şehirde bir alime rastladığı zaman onun için medrese kurduruyor ve kurduğunu medreseyi zengin bir kütüphane ile donatıyordu.⁴¹² Nizamülmülk'ün medrese inşa ettirdiği ilim adamları genellikle İslâm'ın Şâfiî tarikatına mensupturlar.⁴¹³ Medreselere tayin edilecek müderrisler ve diğer görevliler başlangıçta bir menşur ile tayin edilmekteydiler. Menşurlar genellikle bizzat vezir Nizamülmülk tarafından veriliyor ve onun imzasını taşıyordu. Ancak bazı zamanlar bizzat sultan fermanıyla tayini yapılan müderrislerde bulunmaktadır.⁴¹⁴

Selçuklu sultanları, melikleri, beyleri ve hatunlarının alimlere, din adamlarına, şair ve sanatkarlara gösterdikleri saygı, onlara kurdukları müesseseler ve yaptıkları ihsanlar hayrete şayan bir derecede ve kendi kudretleri ile mütenasip bir seviyede idi.⁴¹⁵ Tuğrul Bey ve Alparslan'ın alimler ve din adamları karşısındaki tevazuları ve saygıları hakkında tarihte birçok örneğin varlığı bilinmektedir. Tuğrul Bey'in fethettiği bütün şehirlere girdiğindeki ilk işi alimleri ve din adamlarını

⁴¹⁰ M. Metin Hülâgü (ed.), "Anadolu Selçuklularında Medreselerin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu 27-30 Eylül 2010, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırma Merkezi: Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler 1)*, Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, TTK Yay., Ankara 2014, s. 480; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 363.

⁴¹¹ Kesik, *age.*, s. 279.

⁴¹² Hülâgü, *age. C.1*, s. 478.

⁴¹³ İbnü'l-Adîm, *age.* s.71; Hülâgü, *age. C.1*, s. 483; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 364.

⁴¹⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 365.

⁴¹⁵ Nejâd, *agm.*, s. 488.

tevazuyla ziyaret ve kabul etmekte.⁴¹⁶ Sultan Alparslan ise Nişâbur şehrine geldiğinde, bir mescidin önünden geçerken üstleri ve esbapları perişan bir gurup görmüştür. Onların, sultana saygı göstermemeleri ve dua etmemeleri Alparslan'ın dikkatini çekince, sultan bu kişilerin kim olduğunu vezirine sorar. Vezir Nizamülmülk ise, bu kişilerin dünya nimetlerinde gönülleri olmayan ilim arayıcıları olduklarını ve insanların en asillerinin bu kişiler oldukları cevabını verdikten sonra, sultanın izni olursa bu kişiler için medreseler ve geçim kaynakları oluşturabileceğini söyler. Sultan ise bu duruma olumlu bakar ve vezire gerekeni yapması hususunda emir verir.⁴¹⁷

Zikrettiğimiz alimler tarafından medreselerde Kur'an-ı Kerim, Kur'an İlimleri, hadis ve hadis ilimleri, Şâfiî fikhî ile usul-i fikhî, Eşarî kelâmı, Arapça dil bilgisi ile dalları, adab ve kısımları, riyaziyat (matematik ilimleri) ile fer'iz (İslâm miras hukukunun matematiğe ilişkin dalı) gibi ilimlerin tahsili verilmekteydi.⁴¹⁸ Nizamiye Medreselerinde yukarıda saydığımız alanlarda ders veren bazı hocalar şunlardır; Belh Medresesi'nde Abdullah Temimi, Nişâbur Medresesi'nde İmamü'l Hameyn Cüveynî, Herat Medresesi'nde Ebûbekir Şaşı (ölm. 1902), İsfahan Medresesi'nde Sadrü'üd-din Hucendi (ölm. 1090), Mertv Medresesi'nde Muhammed Tamimi Mervezi (ölm. 1075/1076), Amül'de kurulan medresede Abdu'l-kerim Şalusî (ölm. 1072), Rey Medresesi'nde Mansur Mervebadi ve Fusenç Medresesi'nde Ebu Sa'd b. Ebu Yusuf gibi dönemin önemli alimleri ders vermişlerdir.⁴¹⁹

Nizamülmülk ve Sultan Melikşah'tan sonra da Sultan Sencer döneminde ilim ve medrese faaliyetlerinin zirvede olduğunu söylememiz mümkündür. Sultan Sencer'ın medeniyet tarihinde mevkiisi çok büyüktür. Altmış yıllık saltanatı esnasında zamanın alimlerini, ediplerini ve sanatkarlarını yetiştirmesi ve himaye etmesi Selçuklu sonrasında bile hissedilecek etkilere vesile olmuştur.⁴²⁰ Örneğin Sultan Sencer döneminde Selçukluların Harezm ve Horasan'da çok sayıda devlet ve

⁴¹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 324.

⁴¹⁷ İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam fi't-Tarihü'l Mülük ve'l Ümem*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2014, s. 90; İbn Kesir, *el-Bidaye ven-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000, s. 16; İbnü'l Esir, *age. C.9*, s. 58; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 353.

⁴¹⁸ Kesik, *age.*, s. 281.

⁴¹⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 364.

⁴²⁰ Kerimüddin Mahmud Aksarayı, *Müsameratü'l-Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2023, s. 107.

ilim adamlarını himaye ettikleri bilinmektedir. Selçukluların ilmi çalışmalarının, Türkistan'ın Karahitaylar tarafından işgalinden sonrasında bile etkilerini görmemiz mümkündür. Zira Karahitaylar, işgallerinden sonra bile bu memleketi Selçuklular tarafından yetiştirilen alimler tarafından idare etmek zorunda kalmışlardır.⁴²¹

Horasan'da Selçuklular tarafından kurulan medreselerin kuruluş amaçlarını şöyledir; ameli ihtiyaçlar, devlet menfaatleri ve Sünnî olmayan ideolojilere karşı savunma tedbirleri, eğitimde fırsat eşitliğini sağlayıp, okul giderlerine imkanı olmayan ve okumak isteyen öğrencilerinde okumalarını sağlamak, devlet mülkleri ve teşkilat kadrolarının ihtiyacı olan elemanların yetiştirilmesini sağlamak ve yukarıda zikrettiğimiz gibi Kündüri'nin faaliyetleri ile Selçuklu coğrafyasında bulunan alimlerin başka ülkelere gitmelerini engelleyip, tekrar geri dönmelerini sağlamaktır.⁴²² Osman Turan ise bu medreselerin kuruluş amaçlarının “bir mezhebi korumak için değil, ilmi yükseltmek ve himaye etmek olduğunu, Selçuklu sultanları ve devlet adamları tarafından mezhepler arası tefrik siyaseti güdülmediğini” zikretmektedir.⁴²³ Lakin yukarıda zikrettiğimiz gibi, medreselerde görev alacak kişilerin mezheplerinin Şâfiî olmasına dikkat edilmesi, medreselerden mezun olanların devlet görevlerine hemen alınmaları ve medreselerin Fâtımîlere karşı bir ilim cephesi olarak faaliyet göstermeleri, bu müesseselerin bir savaş cephesi oldukları gerçeğini kanıtlamaktadır.

Nitekim Nizamiye Medreselerinin Türk-İslâm medeniyetine ve Horasan coğrafyasına katkılarını şu şekilde zikredebiliriz; Selçuklu Devleti, medreselerden mezun olan ve ilim öğrenimini tamamlayan bilinçli elemanlar vesilesiyle devlet kadrolarını güçlendirmiştir. Güçlü kadroları ile coğrafya üzerinde tesis edilen siyasi, iktisadi ve sosyal ortamın güvenliği vesilesiyle Horasan'ı terk eden bilim adamlarının tekrar geri dönmeleri sağlanılmıştır. Bunun yanı sıra eğitimde eşitlik ilkesi gereğince okuma ve eğitim giderlerini karşılama imkânı olmayan öğrencilerin eğitimlerinin sağlanması ile ciddi bir okur-yazar kadrosu oluşturulmuştur. İlim adamlarının gitmesiyle oluşan boşluktan faydalanan ve oldukça güçlenen Şii Fâtımîlerin faaliyetleri, ilim adamlarının geri dönmeleri ve medreselerin okuma

⁴²¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 333-334.

⁴²² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 356.

⁴²³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 323.

yazma bilen eğitimli öğrencileri mezun etmeleriyle sekteye uğratılmıştır. İlim adamlarının himayesi için açılan medreseler ve medrese bünyesinde bulunan kütüphaneler aracılığıyla ülke nüfusunun ilimle uğraşan kesiminde gözle görülür artışlar sağlanmıştır. Ayrıca medreselerde çalıştırılan işçi nüfusu ile coğrafya üzerinde istihdam sağlandığını söylememiz mümkündür.⁴²⁴

Nizamülmülk'ün öncülüğü ve teşvikiyle açılan ve kısa zamanda Horasan şehirlerinin hemen hemen her tarafına yayılan bu müesseselerin aracılığıyla Fars edebiyatının da süratle geliştiğini söylememiz mümkündür. Samaniler, Karahanlılar ve Gazneliler devrinde meydana çıkan Fars yazı dili ve edebiyatının gelişmesinde Nizamiye Medreselerinin etkisi şüphesiz çok büyüktür. Medreseler aracılığıyla İslâm dünyasında yegâne ilim dili Arapçanın yanında Farsça da ilim dili seviyesine yükselmiş, Farsça ilmi eserler verilmeye başlanılmıştır.⁴²⁵

Medreselerin İslâm dünyasına olan katkıları da oldukça yüksektir. Nizamiye Medreseleri vesilesiyle İslâm dünyası Çin hudutlarından Akdeniz kıyılarına kadar ilim, kültür, içtimai yardım müesseseleri ve sanat abideleri ile dolmuştur. Selçuklular ile başlayan bu büyük hareket diğer Müslüman kavimlere de sirayet etmiştir.⁴²⁶ Anadolu'ya kadar sirayet eden bu müesseseleri, Anadolu Selçukluları döneminde de kullanılmaktadır. Anadolu'da inşa edilen medreselerin, Büyük Selçuklu medreselerinin devamı olduğunu söylememiz mümkündür. Öyle ki medreselerde görev alan öğretim üyeleri bile Nizamiye Medreselerinden mezun olan öğrencilerdir.⁴²⁷ Nitekim Büyük Selçuklular tarafından ortaya atılan ve geliştirilen medrese mimarisi bir bakıma gerçek yerini Anadolu'da bulmuş ve yaygın duruma gelmişti.⁴²⁸

⁴²⁴Cihan Piyadeoğlu, "Nizamiye Medreselerinin Kuruluş ve Önemi", *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi* C.8, Ankara 2018, s. 124-135.

⁴²⁵Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 338.

⁴²⁶*age.*, s. 329.

⁴²⁷Hülagu, *age.* C.1, s. 477.

⁴²⁸Sevim-Merçil, *age.*, s. 633.

2.1.3.2. Dil ve Edebiyat Alanındaki Etkiler

Türk dilinin ve bu dilin etrafında gelişen edebiyatın tarihi, çok eski zamanlara kadar dayanmaktadır.⁴²⁹ XI. yüzyıla kadar İslâm dini ile tanışmayan Türkler, bu döneme kadar kendi dil ve inançlarını muhteva eden bir edebiyat oluşturmuşlardır. Bu edebiyatın yazıya geçirilmiş en eski örnekleri Orta Moğolistan bölgesinde Koça Çaydan Gölü yakınlarında bulunan Orhun Yazıtları olarak kabul edilir.⁴³⁰ İslâmiyet öncesi dönemde Türkler, yaşadıkları coğrafyaların transit yollar üzerinde bulunmaları, İpek Yolu güzergahına hâkim olmaları, Çinli, Soğdlu, Hintli tüccarların ticaretine ev sahipliği yapmaları gibi çeşitli nedenlerden ötürü farklı din, dil ve kültürlerle aşina olmuşlardır.⁴³¹ Bu çok dinli, dilli ve kültürlü ortam ister istemez Türklerin edebi hayatlarına da yansımıştır. X. yüzyıl ise Türklerin kitleler halinde doğudan İran'a olan göçlerine başladıkları bir dönem olmuştur. Bu dönem dünya tarihini yakından etkilediği gibi Türklerin dil ve edebiyatları hususunda da kendini çok belirgin bir şekilde göstermiştir. Böylece “İslâm Etkisinde Gelişen Türk Edebiyatı” dediğimiz yeni dönem ortaya çıkmıştır.⁴³²

İslâmiyet'in kabulü ile birlikte batıya doğru hareket eden Türkler, IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Horasan ve çevresinde üç önemli devlet kurmuşlardır. Bu devletler Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Devletleri'dir. Türk dili ve edebiyatının İslâmiyet sonrası dönemdeki gelişimi de kurulan bu devletlerin himayesi altında gerçekleşmiştir. Ancak Büyük Selçuklu Dönemi Türk dili ve Edebiyatı, kendinden önceki dönemlere nazaran başlı başına değişikliklerin yaşandığı dönemdir. XII. Yüzyıldan sonra ise dil, Şiir, edebiyat ve edebi kitapların yazım, üslup ve geleneklerinde gözle görülür değişmelerin yaşandığı dönemdir.⁴³³ Böylesine büyük gelişmelerin yaşanmasının başlıca nedeni ise Selçukluların Horasan

⁴²⁹ Fevzi Karademir, “Türk Dilinin Tarihi Dönemlerini Adlandırma Sorunu”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* C.5 S.2, Ankara 2016, s. 545.

⁴³⁰ Mustafa Sinan Kaçalin, “Orhon Yazıtları”, *TDVİA* C.33, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 390-393.

⁴³¹ Hüsne Yücekaya, Onur Özcimbit, “İpeğin Serüveninde Türk Topluluklarının Belirginleşmemiş Rolü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* C.38 S.1, İzmir 2023, s. 329-332.

⁴³² Kesik, *age.*, s. 300-302.

⁴³³ Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *TDVİA* C.9, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 389.

coğrafyasına hâkim olmaları ve uzun bir dönem ana dili Farsça olan Pers kökenli kavimler ile burada yaşamalarıdır.⁴³⁴

Osman Turan'a göre; Selçuklular Müslüman olmadan önce, göçebe olmakla beraber Uygur yazısına da yabancı değillerdir. Selçukluların, Göktürk, Uygur ve Karahanlılar gibi mektup, ferman ve kitabelerde sadece Türk bey ve kumandanları hakkında *ulug*, *bilge*, *inanç*, *alp* ve *beg* unvanlarını, kuruluş devirlerinden, yıkılışlarına kadar kullanmaları bu eski Türk yazı ve diplomasi formüllerine ve tabiatıyla yazı kültürüne de sahip olduklarını göstermektedir.⁴³⁵ Bu yazı ve unvanların Selçukluların etkisiyle halife ve diğer Müslüman ülkeler tarafından Selçuklulara ithafen kullanılması, Selçukluların çağdaşları olan toplumlar üzerindeki tesirlerin etkisinin göstergesidir.

X. yüzyıldan sonra Türk-Fars etkileşimlerinin yaşandığı alanlardan biri de dil ve edebiyat alanında yaşanan etkileşimlerdir. Selçuklular döneminde yapılan ilmi faaliyetler vesilesiyle Fars edebiyatında ki gelişme sürati göze çarpar vaziyettedir.⁴³⁶ Tahiriler, Saffariler, Samaniler, Karahanlılar ve Gazneliler döneminde devam ettirilen Fars yazı dili ve edebiyatı Selçuklular döneminde daha etkili ve geniş coğrafyalara yayılmıştır.⁴³⁷ Müslüman Arap ordularının Horasan'a hâkim olmaları, Arapların bu coğrafyaya olan göçleri ve Sâsâni imparatorluğunu yıkmalarıyla Arap dilinin, Horasan'a sirayetine vesile olmuştur. Arapça özellikle Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinden Farsçadan sonra ikinci bir anadil olma özelliği kazanmıştır. Selçukluların tesiri ile Farsçanın ilim, edebiyat ve felsefe dili olmasına kadar geçen zaman diliminde de Arap dili, edebiyat dili olmuştur.⁴³⁸ Ancak Selçukluların açmış olduğu Nizamiye Medreseleri ve diğer ilmi faaliyetleri neticesinde İslâm dünyasında yegâne ilim dili Arapça yanında Farsça da ilim dili seviyesine çıkmaya ve ilmi eserler vermeye başlamıştır.⁴³⁹

⁴³⁴ Kesik, *age.*, s. 512.

⁴³⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 418-419.

⁴³⁶ Nejâd, *agm.*, s. 486-487.

⁴³⁷ Derya Örs, "Fars Edebiyatı. Üslup ve Tarihi Dönemler", *TDVİA C.39*, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 154-155.

⁴³⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Horasan'da Arap Dili", *Şarkiyat Mecmuası S.26*, 2016, s.238-239; Rümeyza Bakır Dayı, "Selçuklu Dönemi İran'ında Arapça Yazan Müellifler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi C.6 S.11*, Ankara 2024, s.30.

⁴³⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 338.

Selçuklular Horasan coğrafyasına geldiklerinde ve coğrafyanın hâkim gücü olduklarında yalnızca Farsça konuşan kavimlerle yaşamamış, aynı zamanda Farsça şiir söylenen coğrafya da karşılıklı olarak kültürel ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu kültür alışverişi ve birlikte aynı coğrafyada devam eden ortak yaşam uzun süre varlığını devam ettirmiştir. İslâmiyet'in kabulünü ve Horasan coğrafyasının da etkisiyle Selçukluların hakimiyet alanında kullanılan diller arasında üç farklı dil ön plana çıkmaktadır. Bu diller resmi ve edebi dil olarak Farsça, hukuk ve eğitim dili olarak Arapça ve saray dili olarak da Türkçedir. Ancak devletin resmi organlarında kullanılan dilin Farsça olması, Fars dilinin Selçuklular döneminde çok fazla gelişmesine neden olmuştur.⁴⁴⁰

Bu dönem içerisinde Türkçe ve Farsça arasındaki etkileşim vesilesiyle kelime alışverişleri devam etmiş, iki dilin Şiir ve edebiyat alanındaki etkileşimleri tarihi kaynaklarda işlenmiştir.⁴⁴¹ Türkçeden, Farsçaya kelimelerin geçmesinin başlıca nedenlerinden birisi, Selçukluların yazışma dilinin Farsça olmasına rağmen sarayda Türkçe'nin konuşulmasıdır.⁴⁴² Bunun yanı sıra Selçuklu ordusunun temelinin Türkmenler tarafından oluşturulması, ordu içerisinde konuşulan dilin Türkçe olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Selçuklu sultanları askerlerine hitap ederken Türkçe kelimeler ile hitap etmişlerdir.⁴⁴³ Ayrıca Selçuklular döneminde, hükümdar, sultan ve devlet erkanının Şiir ve edebiyat konularındaki himayeleri, onların saraylarını şairler ve edipler için birer cazibe merkezi haline getirmiş, saraylara Türkçe dışında Farsça ve Arapça Şiir yazan şairlerin gelmesi teşvik edilmiştir.⁴⁴⁴ Dolayısıyla iki dil arasında kelime alışverişi olmuştur. Hatta Fars edebiyatında da bu durum kendini göstermiştir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında sultanların saraylarında fermanlarını Türkçe yazmaları, Farsça-Türkçe arasında özellikle yönetim ve idare alanında kelimelerin geçmesine neden olmuştur.⁴⁴⁵ Türk dilinden

⁴⁴⁰ Kesik, *age.*, s. 302.

⁴⁴¹ Hülâgü, *age C.2*, s. 181.

⁴⁴² Aydın Usta, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s. 128.

⁴⁴³ Kesik, *age.*, s. 302.

⁴⁴⁴ Şehram Azadyan- Hamid Rıza Hekimi, "Selçuklular ve Fars Edebiyatını Himayesi", Çev. Çetin Kaska, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi C.7 S.2*, İstanbul 2020, s. 507-522

⁴⁴⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 419.

Farsçaya geçen 3.000 tane kelimenin varlığı bilinmektedir. Bu kelimelerin bazılarının günümüzde hala istifade edilirken, bazıları da unutulmuştur.⁴⁴⁶

Türkçeden Farsçaya geçen has isimler, unvanlar, soyut isimler, renk adları ve akrabalık adları gibi birçok isim bulunmaktadır. Bu kelimelerden bazıları ise şu şekildedir: آتاب atabey, آتابک atabek, آقا aga, آقینقر aksungur, آلاتاغ alatag-aladağ, آلمغا al tanga (padişah mührü), آبه oba, آتا ata, آتابک Atabey (lala-baş vezir), آتابکلی atabeylik, آتاق padişah çadırı-oda, آتالیق koruyucu-hami, آقچه akçe, آچہ gümüş para, اردو ordu, اردوپازار ordupazar-ordu pazarı, اردوکشی ordu intikali, اردوگاه ordugah, آلپر kurnaz, آونباشی onbaşı, اوماق oymak, آونباشی boyun eğme, آغ ulu, آکا ulke, آوغور uğur-bereket, آونباشی bahadır-yiğit, آابشلیق başlık-komutan, آیلچی elçi, آیلخان sultan, آیلخی at sürüsü-yılık, آاهر bahadır-yiğit, آابشلیق başlık-komutan, آولاک-koşmak, آامغا tamga-damga, آومان tuman (on bin), آادمباشی hadım başı (hizmet karların başında bulunan kişi), آانخانی han hanı (derebeylik), آانچاق kaçak, آاچاق yasak gibi birçok kelimenin Selçuklular döneminde Türkçeden Fars diline geçtiğini söylememiz mümkündür.⁴⁴⁷ Bu durum bize, Türklerin fethettikleri coğrafyadaki dillere doğal olarak kelime kazandırdıkları gerçeğini bir kez daha göstermektedir.

2.1.4. Dini Etkiler

Yukarıda zikrettiğimiz gibi; Selçuk, Oğuz Yabgusu ile arasında geçen hadislerden dolayı can korkusu ve kavminin de etkilenmemesini istediği için bir gün ansızın göçmeye karar vermiştir. Kendisine inanan akraba ve kavmine mensup insanlar ile göçen Selçuk, Cend havalisine gelmiştir.⁴⁴⁸ Burada kendileri için kuzeyden gelen Oğuz Yabgu Devleti'nin tehdit oluşturması, güneyde de kendilerine sınır olan Müslüman nüfuzunun yoğunluğu vesilesiyle iki cephe arasında kalmak istemeyen Selçuk, Müslümanlar ile iyi geçinebilmek adına kavmi ile birlikte Müslüman olmayı tercih etmiştir.⁴⁴⁹ Bu tercihinin akabinde Harezm bölgesinde ki “Zandak” şehrinin valisine elçi göndererek, ondan İslâm dinini öğretecek din

⁴⁴⁶ Halis Dursunoğlu, “Türkiye Türkçesindeki Farsça Sözcükler ve Kullanım Şekilleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi C.13 S.1*, Erzurum 2009, s. 132.

⁴⁴⁷ Hülagü, *age.*, s. 183-184.

⁴⁴⁸ İbnü'l Esir, *age.* C.9, s. 361-362; Ebu'l Ferec, *age.*, s.292-293; Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 48-49.

⁴⁴⁹ Mehmet Ersan-Mustafa Alican, *Sorularla Selçuklular Tarihi: Selçukluları Yeniden Keşfetmek: Büyük Selçuklular*, Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 212.

adamları istemiştir.⁴⁵⁰ İslâmlaşma döneminin hemen akabinde Sünnî İslâm'a mensup Samaniler Devleti ile olan ilişkileri de, Selçukluların İslâm'ı onlardan öğrenmelerine ve kendi aralarında Sünnî İslâm'ın yayılmasına vesile olmuştur. Bu dönemde Samani Devleti'nin ordusunu ve halkının bir kesimini Türkler oluşturmaktaydı. Samaniler içindeki bu Türk kitlesi de Sünnî İslâm'ı müdafaa etmekteydi.⁴⁵¹

Sosyal, siyasi, dini ve hatta ekonomik nedenleri olan bu din değiştirme süreci, biçimsel olarak hızlı bir dönüşme manzarası arz etse de, içerik olarak daha zorlu, sancılı ve uzun süren sosyolojik bir dönüşüm sürecine tekabül eder. Selçukluların Müslüman olmalarının yalnızca dinsel değil, aynı zamanda sosyal, siyasal ve ekonomik sonuçları da olmuştur. Bu sonuçlardan bir tanesi Fâtımîlerin ve Bâtınîlerin Ortadoğu'daki faaliyetlerinin sona ermesidir. Bu durum sonucunda Sünnî İslâm dini Müslümanlar arasında genel olarak kabul görülen ve Selçuklu coğrafyasında ki yaygın din olmuştur.⁴⁵²

Zamanla birlikte siyasi ve ekonomik olarak güçlenen Selçuklular, geldikleri Horasan'da İslâm dünyasının siyasi liderliğini de ele almışlardır.⁴⁵³ Onların Sünnî oluşları hem kendileri hem de İslâm dünyası açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Çünkü Türkler Horasan'a ulaştıklarında İslâm dünyası Sünnî ve Şîî merkezli iki siyasi güç tarafından idare olunmaktaydı. Sünnî Selçukluların ve Türkmenlerin Horasan'a gelmeleri Şîî propaganda ve saldırıları karşısında zayıflamış ve belki de yok olma tehlikesiyle yüz yüze gelen Sünnî aleminin kurtuluşunu sağlamıştır.⁴⁵⁴

Selçukluların hakimiyeti içinde bulunan coğrafyanın batı kanadı olan Irak ve Suriye kesimlerinde Sünnî mezheplerden Hanefî, Şâfiî ve Hanbeli mezheplerinin faaliyetleri daha yaygındır. Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde de ağırlıklı olarak Sünnî Müslümanlar olmasına rağmen, Kaşan, Ave, Save ve Rey şehirleri çoğunluk itibarıyla Şîîlerden oluşuyordu. Onların devrinde Şîî-Sünnî çatışmalarının son derece şiddetli geçmesinin yanı sıra, Sünnî mezhepler arasında da zaman zaman

⁴⁵⁰ Ebu'l Ferec, *age.*, s. 293.

⁴⁵¹ Kesik, *age.* s. 337-338.

⁴⁵² Ebu'l Ferec, *age.*, s. 293; Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 48-49; Ersan-Alican, *age.*, s. 216.

⁴⁵³ Ahmet Ocak, "Dini, İlmi, Fikri ve Tasavvufî Hayat. Dini ve İlmi Hayat", *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 375.

⁴⁵⁴ Kesik, *age.*, s. 338.

çelişkiler yaşanmaktaydı.⁴⁵⁵ Bu durum Selçuklular için, iç politikada Şîî Fâtımîler ve dış politikada Bizans ile mücadeleyi zorunlu kılmıştır. Şîî Fâtımîler'e karşı yürüttükleri Sünnî faaliyetleri ile Horasan'ın her yerinde Sünnîliği geliştiren Selçuklular' Sünnî mezheplerin birbirleri arasındaki çatışmalarına da dahil olmuşlardır.⁴⁵⁶

Selçuklular, hâkimi oldukları coğrafyada Sünnî olmayan faaliyetlere karşı Sünnî itikadını güçlendirmek için halka itikadi dersler vermeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla Selçuklu Devleti, sahip olduğu şehirlerde medreseler inşa etmiştir. İnşa edilen bu eğitim kurumlarına, bizzat Sünnî itikadın Hanefî yorumunun yayılması için Hanefî mezhebine mensup ilim adamları yerleştirilmiştir.⁴⁵⁷ İnşa edilen bu medreseler, Sultan Alparslan döneminde vezir olan Nizamülmülk'ün teşviki ile inşa edilmeye başlanılmıştır. Nizamülmülk'ün bu faaliyetlerinin, Fâtımîlerin açmış oldukları ve Şîî-Bâtîni itikadını yaymak için ders verdikleri Ezher Medresesi'nden yetişen dailerin çalışmalarına karşı yürütülmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla Selçuklular, Nizamiye Medreselerini inşa etmişlerdir. Bu medreselerde verilen dersler ve halkın bilinç sahibi olmasıyla Şîî propagandaların etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî- Ebû İshak-eş-Şîrâzî, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâî, İmam Gazâlî, İlkiyâ el-Herrâsî ve Muhammed b. Yahya en-Nişâburî gibi şahsiyetler bu medreselerde müderrislik yapmıştır. Endülüs'ten Maveraünnehir'e, Kafkaslar'dan Yemen'e kadar çeşitli bölgelerden gelen öğrenciler Bağdat, Nişâbur, Merv, Herat ve İsfahan gibi şehirlerde bulunan medreselerde okuduktan sonra memleketlerine dönmüş, Sünnîlik ekseninde ortak bir kültürün gelişmesine hizmet etmişlerdir.⁴⁵⁸

İslâm dininin akabinde Selçukluların geldikleri coğrafyada azımsanmayacak kadar Yahudiler ve Hristiyanlar da bulunmaktaydı. Ermeniler, Gürcüler, Abhazalar ve Süryanilerin yanı sıra Ortadoğu'nun diğer bölgelerinden gelen ve Hristiyanlığın Yakubiye, Nesturiyye ve Melkaiye mezhebine mensup Hristiyanların oluşturduğu nüfus, Müslümanlardan sonra gelen en kalabalık dini nüfusu oluşturmaktadır.

⁴⁵⁵ Cağfer Karadaş, "Selçuklular'ın Din Politikası", *İSTEM C.2*, İstanbul 2003, s. 99.

⁴⁵⁶ Ocak, *Dini, İlmi, Fikri ve Tasavvufî Hayat. Dini ve İlmi Hayat*, s. 375.

⁴⁵⁷ Kesik, *age.*, s. 341.

⁴⁵⁸ Ocak, *Dini, İlmi, Fikri ve Tasavvufî Hayat. Dini ve İlmi Hayat*, s. 375.

Hristiyan nüfusunun akabinde Yahudi nüfusu da Selçuklu coğrafyasında azımsanamayacak kadar fazlaydı. Devletin kuruluş merkezi olan Horasan, Yahudi nüfusu bakımından zengindi. Bu zenginlik vesilesiyle Horasan’da ki şehirlerden birisine “*Yahudiye*” adı verilmiştir. Sermaye ve Ticaret hususunda ülke ekonomisine katkısı bulunan Yahudi sermaye sahipleri, ülkenin birçok bölgesinde hem ticari hem de imar alanındaki faaliyetlerin öncüleriydi. Selçuklu döneminde İsfahan, Hamedan, Semerkant ve Rey gibi şehirlerde de Yahudi nüfusun bulunduğu düşünülmektedir.⁴⁵⁹

Yukarıda zikrettiğimiz bilgilerden yola çıkıldığında, Selçukluların hakimiyet alanı olan Horasan coğrafyasında Hristiyan ve Yahudiler gibi birçok gayrimüslime hoşgörü, adalet ve korumacı bir üslupla yaklaştıklarını söylememiz mümkündür. Sultan Alparslan’ın Hristiyan memleketleri fethetmesine rağmen adil ve merhametli bir hükümdar olarak tanınıp aleyhinde kötü bir şey söylenmemesi Selçuklu hoşgörüsünün kaynaklara ve tebaaya yansımalarıyla ilişkilendirilebilir. Alparslan’dan sonra Sultan Melikşah ise Hristiyan ve Yahudi tebaasına çok iyi davranmış, klişe, manastır ve rahipleri vergilerden muaf kılmıştır.⁴⁶⁰ Tebaası olan Hristiyanlar ve Yahudiler ise onun vefatından dolayı çok etkilenmişler ve üzölmüşlerdir. Urfalı Mateos, Sultan Melikşah’ın ölümünden duyduğu üzüntüyü “*herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü... Melikşah’ın ölümü bütün dünyayı bir matem içine düşürdü.*”⁴⁶¹ sözleriyle kaleme almıştır.

Selçuklu Devleti’nin Horasan’daki dini etkileri şüphesiz çok fazladır. Çünkü İslâm dini Selçuklular döneminde buhranlar içinde malum akıbetle doğru sürüklenmekteydi. Siyasi bakımdan birçok devletlere parçalanmış bulunan İslâm dünyası fikir ve mezhep mücadeleleri ile de dayandığı esasları kemiriyordu. Bilhassa da Abbasi halifeliğinin kuruluşundan itibaren varlıklarını duyuran ve İslâm dünyası üzerindeki olumsuz etkileriyle tarihe mal olan Zerdüşt ve Mazdek taraftarlarının

⁴⁵⁹ Ömer Menekşe, *Selçuklu İslâm Hukuku: Yükseliş Devri (1063-1093)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021, s. 51-52.

⁴⁶⁰ Kesik, *age.*, s. 343-344.

⁴⁶¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 178.

Bâtını ve aşırı Şia faaliyetleri İslâm esaslarına en büyük zararları veren unsurlar içerisinde bulunmaktaydı.⁴⁶²

Selçukluların, İslâm dinini tercih etmelerinin akabinde, İslâmiyet üzerinde en büyük etkisi olan milletlerden birisinin Türkler olduğunu söylememiz mümkündür. Zira Türkler ile Arapların İslâm dini üzerindeki tesirleri oldukça büyükken, Farsların bu din üzerindeki tesirleri zikrettiğimiz diğer iki kavme nazaran çok daha düşüktür. Türklerin İslâm dini üzerindeki etkileri, mimari üsluptan eğitime, sosyal yaşamdan iktisadi duruma kadar yansımıştır.⁴⁶³

Zira İslâmiyet'in Horasan coğrafyasına yayılmasıyla bölgede bulunan mahalli devletler Şîî İslâm inancını hâkim kılmak istemişlerdir.⁴⁶⁴ Ayrıca halifeye itaat ettiklerini var saymalarına, eylemlerinin sonuçlarının hilafetin ilerlemesi adına yapmalarına ve halifenin otoritesini güçlendirmek için hizmet etmelerine rağmen, pratikte kendi politikalarını Abbasi halifelerine empoze etmişlerdir.⁴⁶⁵ Devletin kurucuları olan Çağrı ve Tuğrul kardeşler döneminde Abbasi hilafeti ile siyasi ilişkileri oldukça yoğun olan Selçuklular, hilafet makamında belirleyici unsur olmalarının yanı sıra halife üzerinde de büyük etkiye sahiptirler. Bölgede yaşanan Sünnî-Şîî çatışmalarında Sünnî inancı yaymak isteyen Selçuklular, Sultan Alparslan döneminde vezir olan Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye Medreseleri aracılığı ile Sünnî inancın bölgede tesisini amaçlanmıştır. Nizamiye Medreseleri, dönemin dini ve ilmi kurumu olarak görev yapmıştır. Toplumun Sünnî itikadı ekseninde yetişmesi için önemli rol oynamıştır. Bu medreselerin en meşhur âlimi Gazâlî'nin Sünnî düşüncelerin yayılması hususundaki önemi büyüktür. Medreselerin ve Gazâlî gibi alimlerin faaliyetleri sonrası başta Horasan olmak üzere Selçuklu hakimiyet bölgelerinde Sünnî itikadı yerleşmiştir.⁴⁶⁶

Selçuklu misyonunun etkisiyle, Selçuklular devrinde büyük din adamları, fıkıh, kelam, tefsir, hadis ve felsefe bilginleri yetişmiş, sultanlar tarafından himaye

⁴⁶² Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012, s. 29-30.

⁴⁶³ *age.*, s. 32.

⁴⁶⁴ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 48-53.

⁴⁶⁵ Shahram Yūsufî'far, *Tarikh-i Tahavvulat-i Siyasi, İçtimai, İktisadi ve Ferhengi İran der Davrani Selcugiyān: Risaleti Tarihi*, Tahran: Danesgah-ı Payam-i Nur, 13, s. 213.

⁴⁶⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 372-373.

görmüşlerdir.⁴⁶⁷ Ayrıca bu devirdeki bilginlerin fıkıh ve İslâmi etkileri uzun süre devam etmiştir. Selçuklular devrinde bilinen Fars din adamlarından bazıları şöyledir: İmamül-Haramî olarak bilinen Ebul-Meali Cüveynî, Muhammed eş-Şehristani, İbnül-Cevzi, Zemaşşeri, Ebu İshak Şirazi, Ferid Gilani, Gazâlî ve Ali b. Zeyd Beyhaki'dir.⁴⁶⁸

İslâmiyet'ten başka Hristiyan ve Yahudi tebaaya hoşgörü ve adalet ile davranan Selçuklular, bölgede Hristiyan ve Musevilik gibi diğer semavi dinlerin nüfuzlarının varlıkları hususunda da büyük öneme sahiptirler. Zira zikrettiğimiz dinlere mensup insan kitleleri, Selçukluların hoşgörü ve adaletli yönetimleri sonucunda bölgede tutunmuşlardır. Bu gayrimüslim kitlenin Horasan'daki varlığı, yalnızca dini çeşitliliğin artması demek değil, bölge ticaretinin de zenginleşmesi demektir. Zira Horasan topraklarında bulunan Yahudiler, bölge ticareti hususunda büyük öneme sahiptirler. Selçuklular tarafından Horasan'da yapılan bu faaliyetler, ilerde Irak, Suriye ve Anadolu'ya yapılacak fetihlerle, zikrettiğimiz bölgelerde hoşgörü, adalet ve Sünnî İslâm itikadının yayılmasının temelini oluşturmaktadır.⁴⁶⁹

2.1.5. Sosyo-Ekonomik Etkiler

2.1.5.1. Demografik Etkiler

Bölgede siyasi birliğin kurulması ve akabinde emniyetin sağlanması ile devlet tarafından alınan mahalli gümrük ve ticaret vergileri sık sık iptal edilmiştir.⁴⁷⁰ Daha sonra ise Selçuklular çarpışmalar esnasında harap olan Horasan şehirlerini yeniden inşa etmişler ve buralar da ticari hayatın gelişmesi için çalışmışlardır. Tuğrul bey döneminde yeni fethedilen Horasan şehirlerinin birçoğu vergiden muaf edilmiştir.⁴⁷¹ Böylece iktisadi faaliyetlere büyük bir hız ve genişlik kazandırılmıştır. Horasan; Çin, Türkistan, Harezm, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'dan çıkan kervanların emniyetle yolculuk yapabildikleri bir ticaret merkezi haline gelmiştir.⁴⁷² Selçuklular tarafından ele geçirilmesinin hemen ardından İsfahan'a gelen Nâsır-ı Hüsrev, şehrin

⁴⁶⁷ Sümer, *Selçuklular*, s. 365-371.

⁴⁶⁸ Sevim-Merçil, *age.*, s. 638.

⁴⁶⁹ Karadaş, *agm.*, s. 96-97.

⁴⁷⁰ Kesik, *age.*, s. 557.

⁴⁷¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, Çev. Abdülvehap Tarzi, MEB Yay., İstanbul 1967, s. 104; Cengiz Tomar, "Pazar", *TDVİA C.34*, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 203.

⁴⁷² Kesik, *age.*, s. 557.

sarraflar çarşısında 200 sarraf gördüğünü ve Kû-Tirâz mahallesinde elli kervansaray ve bu kervansaraylar da pek çok tüccarın bulunduğunu söyler.⁴⁷³ Yukarıda zikrettiğimiz bilgilerden yola çıkacak olursak, Selçukluların Orta Çağ da Horasan'a en büyük katkılarının, bölgenin güvenilir ve gelişmiş bir ticaret merkezi olmasını sağlamaları diyebiliriz.

Ticari gelirler, eyaletler ve tabi devletlerden gelen vergilerin yanı sıra, Selçukluların yaşadıkları coğrafyanın üzerlerindeki etkisi ve coğrafya halkına sağladıkları avantajlardan dolayı dünya ticareti üzerindeki etkileri zannedilenden büyüktür. Bu durumun önemini, Bizans ve Mısır gibi dönemin güçlü ve köklü devletlerinin ticaret yapabilmek ve Selçuklu topraklarında bulunan ticari yollardan faydalanmak için onlara ödediği vergilerden anlayabiliriz. Elde edilen vergilerin büyük kısmı Horasan üzerinde mimari eserlerin yapımı, büyük vakıf ve hayır kurumlarının işlevi için kullanılmıştır.⁴⁷⁴ Zikrettiğimiz iktisadi koşulların sağlanmasıyla; geniş bir coğrafyada siyasi istikrarın sağlanması, yeni su kanalları inşa edilmesi, üretimin artırılması ve ticaretin gelişmesi ile parlak bir seviyeye ulaşılmıştır. Bu seviyeye ulaşılmasının en önemli nedeni ise üretilen ve hasadı yapılan ürünlerin ticaret yolları aracılığıyla pek çok yere kolayca pazarlanmasıdır.⁴⁷⁵

Nitekim Selçuklular devrinde iktisadi durumdan kaynaklı olarak Horasan şehirlerinin birçoğunda ciddi manada büyüme ve nüfuslarında gözle görülür artışlar yaşanmıştır. Şehirlerin hemen hepsi iktisadi nizamdan nasibini alarak surların dışına taşınmış, büyük ticaret ve sanayi merkezleri haline gelmiş, yüksek bir cemiyet ile kültür hayatı kurulmuş, her meslek ve sanat mensubu kendileri için düzenlenmiş çarşı ve mahallelerine yerleşmişlerdi. Oğuzların istilas ve bu nedenle Selçuklu devletinin sarsıntı geçirmesine, Moğolların da bu sarsıntılardan zaman sonra katliam yapmalarına rağmen Merv şehrinin 700.000 veya 1.300.000 nüfusa sahip olduğunu ve bu sayıda insan öldürüldüğünü gösteren kayıtlar, Sultan Sencer zamanı ve daha öncesinde bu şehrin büyüklüğü ile iktisadi düzenin şehir üzerindeki etkisi hakkında bilgi vermektedir.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Nâsir-ı Hüsrev, *age.*, s.104; Tomar, *Pazar.*, s. 203.

⁴⁷⁴ Menekşe, *age.*, s. 49.

⁴⁷⁵ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 373.

⁴⁷⁶ Kesik, *age.*, s. 558.

Selçuklular Horasan'da bulundukları süre zarfında, onların iktisadi politikalarından yalnızca Merv şehri nasibini almamıştır. Merv şehrinin yanı sıra Kirman, Ciruft ve Bem gibi şehirler, ürettikleri ticari malzemeler ve kendilerine has özellikleri sayesinde ticaret merkezleri haline gelmişlerdir.⁴⁷⁷ Ayrıca Nasr-ı Hüsrev, Tuğrul Bey döneminde İsfahan şehrine geldiğinde, bu zamana kadar İsfahan'dan daha güzel, kalabalık ve mamur bir şehir görmediğini zikretmiştir.⁴⁷⁸ Ekonominin kısa zamanda bölgede böylesine canlı ve düzenli bir şekilde işleyişi, bize Selçuklular tarafından bölgede yürütülen bütün faaliyetlerin temelinde ekonomik maksatların bulunduğunu ve bu faaliyetlerin maksatları doğrultusunda düzenli bir şekilde hayata geçirildiklerini göstermektedir. Zira onların ticarete verdikleri önemin bir diğer göstergesi de, dünya ticaretine kazandırdıkları bir çeşit devlet sigortası olan tüccarların zararlarının karşılanması yöntemidir.⁴⁷⁹ Ayrıca bu zararların ez az düzeye indirgenmesi için milletlerarası ticaret kervanlarının emniyeti ve dinlenmeleri göz önünde bulundurularak kervansaraylar inşa etmişlerdir.⁴⁸⁰ İnşa edilen kervansaraylarda tüccarların bütün ihtiyaçlarının düşünülmesi, konaklayacak tüccarlardan üç günlük ücret tahsis edilmemesi, gıda, yiyecek ve diğer ihtiyaçlara kolaylıkla ulaşılması, kervansarayların bünyesinde hastane, doktor, ilaç ve mescit gibi unsurların bulunması Selçuklular döneminde Horasan'ın cihan ticaretinin göz bebeği olduğunu bizlere göstermektedir.⁴⁸¹

Selçukluların güvenli ticaret alanları oluşturmaları Horasan'ın ekonomik olarak canlanmasının en önemli nedenidir. Selçuklular sayesinde İpek Yolu'nun ticaretteki önemi yerini korumuş ve Horasan gerek bölgesel ticaret ve gerekse de uluslararası ticaret de merkezi konuma gelmiştir. Horasan'da iktisadi düzenin verdiği rahatlık, birçok şehirde kutlamalara neden olurken halkında mağrur bir şekilde yaşamasının yolunu açmıştır. Selçuklu ve Türk kültüründe yeri olan bayramların yanı sıra, o zamanlarda Farslar tarafından büyük önem gören Nevruz ve Mihrican gibi

⁴⁷⁷ *age.*, s. 558.

⁴⁷⁸ Nâsır-ı Hüsrev, *age.*, s. 104

⁴⁷⁹ Kesik, *age.*, s. 560.

⁴⁸⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *age.*, s. 104.

⁴⁸¹ Kesik, *age.*, s. 560.

bayramların kutlanması da Selçukluların Fars kültür ve geleneklerini muhafaza edip halk arasında canlı kalmasını sağladıklarının göstergesidir.⁴⁸²

2.1.5.2. Ticari Etkiler

Cami'ü't-Tevarih'e göre Selçuklular Cend'e geldiklerinde “*sayısız mal ve mülkleri olan, sayı ve teçhizatı tam, ordu ve askeri muntazam, çok kalabalık ve büyük bir kabile idi. Her gün tabi'leri ve eşyaları artıp çoğalıyordu. Nimet ve servetleri mah-i nev (hilal) gibi kemale erişti ve tamamını kabul ettiler.*”⁴⁸³ Selçuk'un ölümünden sonra oğullarının kavmin yönetimi ile mesul olmaları, işlerini iyi yapan namdar yiğitlerin bu kavimde iş başında olması gibi nedenler Selçuklu ekonomisini oldukça ileri seviyeye taşımış, Selçukluların mal varlıkları ile adamlarının sayıları, insanların yaşam kalitesi üst seviyeye yükselmiştir.⁴⁸⁴

Nitekim Selçuklu kavminin Mayıs-Haziran 1035 senesinde Gaznelilerden de izin almadan Ceyhun'u geçip, Merv Serahs ve Ferave bölgelerine gelmelerinde ki asıl neden, onların mahiyetinde bulunan hayvanların otlak ihtiyacıdır. Ekonomik ve iktisadi gelirleri hayvancılık olan Selçuklular, zikrettiğimiz coğrafyada askeri mahiyetlerini kullanarak kervan korumacılığı yapsalar da, bu iş ile geçimlerini devam ettiremeyeceklerini anlamaları uzun sürmemiştir. 1035 Nesa ve 1038 Serahs savaşları sonucunda Gaznelilere karşı başarı elde eden Selçuklular, iktisadi hususta güç kazansalar da, Dandanakan savaşı öncesinde bir bütün halinde yaşayamamışlardır.⁴⁸⁵

Horasan'da bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllardan itibaren Türk hükümdarlarının izledikleri ekonomik politikalar sıkı bir şekil de uygulanmıştır. Din, dil, soy ve kültür farkı gözetmeksizin halkı refah içinde yaşatma gayesi amaçlanmıştır.⁴⁸⁶ Ayrıca Selçuklular, kendilerinden önceki Türk devleti olan Gaznelilerin devlet kurumlarından birçok alıntılar yapmış, coğrafyanın gerektirdiği biçimde bu unsurları kendi yapılarına göre uyarlamış ve kullanmaya devam etmişlerdir. Gaznelilerden, Selçuklulara kalan ve dönemin şartlarına göre uyarlanıp

⁴⁸² Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 372.

⁴⁸³ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 53-54.

⁴⁸⁴ Aksarâyî - Öztürk, *age.*, s. 6.

⁴⁸⁵ Ebu'l Ferec, *age.*, s.197; İbnü'l Esir, *age.* C.9, s. 369.

⁴⁸⁶ Salim Koca, “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *Erdem C.8 S.23*, Ankara 1996, s. 465.

kullanılan unsurlardan birisi de iktisat alanında yapılan yeniliklerdir. Gaznelilerden aldıkları iktisadi unsurları geliştirip kısa zamanda teşkilatlanan Selçuklular, askeri muhafızları kervanları korumak ile görevli kılmışlardır. Bunların yanı sıra kuruluşun hemen akabinde Gaznelilerden alınan gelenekleri geliştirerek kervanları zarar gören tüccarların zararlarını hazineden karşılamışlardır. Bu durumda tarihte mal ve mülk sigortalamanın temelini oluşturmuştur.⁴⁸⁷

Tarım ve Madencilik gibi iktisadi alternatiflerinde Selçuklu ekonomisine katkıları oldukça fazladır. X. yüzyılın ikinci yarısında Horasan’a gelen Selçuklular, iktisadi mahiyetlerinde bir miktar hayvan ve mal varlığı ile gelmişlerdir.⁴⁸⁸ Nitekim coğrafyanın da etkisiyle kısa zamanda mali olarak güçlenen bu kavmin hayvanlarının sayılarının artması yukarıda zikrettiğimiz gibi yeni otlak alanlarına duyulan ihtiyacın yanı sıra tarımsal ürünlerinde fazlasına ihtiyaç duyulmasına vesile olmuştur. Selçuklular bağımsızlıklarını kazanmaları ve bölgede huzuru sağlamalarının hemen akabinde güçlenen iktisadi unsurlarını kullanarak Horasan şehirlerinde imar faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Selçuklular tarafından söz konusu coğrafya üzerindeki şehirler için yapılan başlıca mimari eserleri tarımsal amaçla kullanılması amaçlanan su kanalları oluşturmaktadır. Zikrettiğimiz su kanalları, Horasan’daki tarımsal faaliyetlerin devamı ve teşviki amacıyla yapılmaktadır. Bunun yanı sıra nüfusu azalmakta olan ve göç veren bölgelerde de istihdamı sağlamak, verilen göçün önüne geçilip yerleşimin devamlılığını tesis etmek ve üretimin sürekliliği için de sulama kanallarının inşa faaliyetlerinin devamına önem verilmiştir. Böylece büyük Selçuklular döneminde tarımsal üretimin teşviki aynı zamanda tarımsal faaliyetlerin bir parçası olan hayvancılık sektörünün de canlanmasına vesile olmuştur. Selçuklu halkının uğraşları içerisinde yer alan hayvancılık, hemen hemen her hane tarafından icra edilir bir vaziyet almıştır. Her hanenin sahip olduğu bir ağıl bulunurken, bu ağıllarda yetiştirilen hayvanların ticareti de Selçuklu ekonomisinin vazgeçilmez bir unsuru halini almıştır.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Kesik, *age.*, s. 557.

⁴⁸⁸ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 53-54.

⁴⁸⁹ İsmail Pırlanta, “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan’da Tarım ve Hayvancılık”, *International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic C.9 S.4*, Ankara 2014, s. 987.

Yukarıda zikrettiğimiz sulama kanallarından Horasan'ın birçok şehir ve bölgesine yapımı hususunda Selçuklu çalışmalarından söz etmemiz mümkündür. Özellikle Sultan Melikşah ve Sultan Sencer zamanında yaygınlaşan sulama kanallarının inşası meselesi, Irak, Horasan ve Harezm merkezli birçok şehirde devam ettirilmiştir. Özellikle Sultan Sencer döneminde yürütülen faaliyetler sonucunda Murgab Kanalı'nın suladığı Merv ovaları şehir ve köylerle dolarak dönemin en önemli tarım ve yerleşim alanları haline gelmiştir.⁴⁹⁰ Murgab nehri üzerindeki sulama kanallarına Selçuklular döneminde yeni bentler de eklenmiştir. Özellikle Sultan Sencer döneminde en parlak dönemlerini gören Murgab kanalı güzergahındaki Merv şehri için⁴⁹¹ “Sultan Bendi” adında bir başka bend daha yaptırılmıştır.⁴⁹² Bu dönemlerde zikrettiğimiz coğrafyada bire yüz veren pamuk hasatları yapılmıştır. Bu kanallar sayesinde tarımda planlanan üretim çok artmış, imparatorluğa bağlı şehirler büyümüş, mamur ve zengin bir hale gelmiştir.⁴⁹³

İktisadi alanda yapılan çalışmalar ile döneminin en güçlü devletlerinden olan Selçukluların dinarları, hacimli, yüksek ayarlı ve halis olduğundan Bizans İmparatorluğu ve Mısır gibi ülkelerde büyük rağbet görmektedir.⁴⁹⁴ Zikrettiğimiz özellikte olan paraların yanı sıra XII. yüzyılda Sultan Sencer tarafından bastırılan paraların gümüş kaplama olduğu da arkeolojik çalışmalar tarafından doğrulanmıştır. Bu dönemde paraların gümüş kaplama veya gümüşe benzetilerek basılmasının nedeni ise Orta Doğu ülkelerinde gümüş madenlerinde çalışan işçilerin işlerini bırakmalarıyla gümüş krizinin yaşanmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹⁵

Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz faaliyetlerin yanı sıra Selçuklular tarafından ticaretin aksamaması ve Horasan'ın güvenli ticaret merkezi haline gelmesi için kervansaraylarda inşa edilmiştir. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk, su kanalları açmak, ırmaklara yataklar yapmak, köprü kurmak, medreseler, şehirler ve kaleler

⁴⁹⁰ Seda Yılmaz Vurgun, “Seyahatnamelerin Işığında Ondokuzuncu Yüzyılda Merv Şehri”, *History Studies C.3 S.5*, İstanbul 2013, s. 241-242; Ayrıca Merv şehrinin kuruluşu ve akabinde dünya üzerindeki tesirleri hakkında detaylı bilgi için bk. İlhan Erdem, “Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi C.35 S.60*, Ankara 2016, s. 62.

⁴⁹¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *TDVİA C.29*, TDV Yay., Ankara 2004, s. 221-223

⁴⁹² Zemzem Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, T.C. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 13-17;

⁴⁹³ Kesik, *age.*, s. 557.

⁴⁹⁴ *age.*, s. 566.

⁴⁹⁵ Ahmet Dinç (ed), *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, İstanbul 2012, s. 113.

inşa etmek gibi imar faaliyetleri yanında ana ve işlek yollarda konaklama yeri olan kervansarayların inşa edilmesini hükümdarların vazifeleri arasında zikretmiştir. Ayrıca kervansarayların yalnızca ticari meseleler için kullanılmadığını Nizamülmülk'ün kayıtlarından anlamamız mümkündür. Zira ona göre, sultan ordusu ile birlikte sefer için harekete geçtiğinde veya bir yerde konaklamak istediğinde halka zahmet vermemek için kervansarayların gerekli olduğunu zikretmiştir.⁴⁹⁶ Lakin bu gerekliliği de bünyesinde barındıran ve sultanların seferler sırasındaki ihtiyaçlarını da karşılayabilen kervansaraylar, Selçuklular zamanında genellikle askeri gayelerden ziyade iktisadi politikalar dikkate alınarak inşa edilmişlerdir.⁴⁹⁷ Kervansaraylara gelecek olan tüccar ve kabilelerin yol ve güzergahlarını kaybetmemeleri için önemli geçiş noktalarına yön gösteren tabelalar sabitlenmiştir. Selçukluların, tüccarların ticari seferlerini geliştirmek için uyguladıkları bu naif düşünce dünyada tabela kullanımının temelini oluşturmaktadır.⁴⁹⁸

Bütün bunların yanı sıra Selçuklu Devleti'nin gelirlerini; savaşlarda elde edilen ganimetler, halktan, tüccardan ve vasal devletlerden alınan vergiler, ülke içinde (Horasan merkezli olmak üzere) üretilen ticari malların ticari gelirlerinden elde edilen ticari gelirler, sultanın veya bazı devlet adamlarının bazen haklı veya haksız gerekçelerle varlıklı insanların ve kamu görevlilerinin mallarına el koyması anlamına gelen (bir tür cezalandırma sistemi) müsadereler, hükümdarlara ülke içinde ve ülke dışında takdim edilen değerli hediyeler ve devletin hakimiyet sahası içinde bulunan yeraltından ve mağaralardan çıkarılan madenler oluşturmaktadır.⁴⁹⁹

Selçukluların, hazineye her yıl yeterli miktarda para ve benzeri kıymetli maddelerin girmesi için çeşitli gelir kalemleri belirlenmişti. Bu işlerle günümüzde Maliye Bakanlığı'na denk gelen Divan-ı İstifa ilgileniyordu. Hazine, iç ve dış olmak üzere iki bölümden müteşekkildi. Sefer zamanında ihtiyaç duyulan bütçe dış hazineden temin ediliyordu.⁵⁰⁰ Nitekim zikrettiğimiz iktisadi nizamın etkisiyle Selçuklular sayesinde sağlanan ekonomik canlılık vesilesiyle Horasan'ın da refah

⁴⁹⁶ Nizamülmülk, *age.*, s. 172.

⁴⁹⁷ Selami Sönmez, "Ortaçağ Türk-İslâm Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar Ribatlar)", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi S.15*, Erzurum 2007, s. 280.

⁴⁹⁸ Kesik, *age.*, s. 584.

⁴⁹⁹ *age.*, s. 594-595.

⁵⁰⁰ Hasan Yenidoğan, "Büyük Selçuklular Zamanı Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi C.6 S.2*, Tokat 2023, s. 692.

artmış, sağlık, eğitim ve kültür faaliyetlerinde büyük gelişme kaydedilmiştir.⁵⁰¹ Bu durum yukarıda zikrettiğimiz gibi halkın refah seviyesinin üzerinde yaşamasına, Horasan şehirlerinin diğer Bizans İmparatorluğu ve Mısır gibi köklü devletlerin şehir ve kentlerine nazaran daha gelişmiş olmasına vesile olmuştur.

2.1.6. Sanat ve Mimari deki Etkiler

Büyük Selçuklu Devleti'nin sanat ve mimari alanda İslâm medeniyeti ve Horasan coğrafyası üzerindeki etkileri oldukça büyüktür. Kuruldukları coğrafi konum nedeniyle içinde bulundukları mücadele ortamı, İslâm dininin kabulü, tamamen yerleşik hayata geçilmesi ve Horasan'ın Selçuklu sanat ve mimarisine de etkisinden söz etmemiz göz ardı edilmeyecek kadar mühim konulardan birisidir. Selçuklu sanat ve mimarisindeki gelişmelerin yalnızca yukarıda zikrettiğimiz hususlar eşliğinde yaşandığını söylememiz, onların kültür kökenlerini kısa bir zaman dilimine sıkıştırmamızdan başka bir şey değildir. Zira Selçuklu kültürü Horasan'a yapılan göçün ve akabinde yaşanan İslâm'ın kabul edilme sürecinin çok daha öncesi dönemlere dayanmaktadır. Bu köklü kültür, onlar tarafından İslâmiyet'in kabulü ve Horasan'ın yurt tutulmasıyla ciddi bir değişime uğramıştır.

Hindistan ve Afganistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan birçok kültürü himayesinde barındıran Selçuklular, "*Selçuklu Sanatı*" terimini bütün bu coğrafya üzerinde hâkim kılmışlardır. Lakin bu terimin karşılığını yalnızca Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları tarafından yapılan çalışmalar olarak sınırlandırmamız da tamamen yanlıştır. Zira zikrettiğimiz coğrafi konum içerisinde Selçuklar dönemi, Selçuklu himayesinde bulunan Türk sülalelerinin de faaliyetlerin ile hayat bulan sanat eserleri vardır. Bu dönem de İslâm sanatı ve Türk sanatının dönüşmesi hususundaki en önemli faktör, Horasan merkezli kurulan Büyük Selçuklu Devleti olmuştur. Yaşadıkları coğrafyayı, kuruluşlarının hemen akabinde devam eden 100 yılı aşkın faaliyetleri ile önemli kültür merkezi haline getiren Selçuklular, Sultan Tuğrul'dan başlayarak son sultanları Sencer'e kadar geçen zaman diliminde imar ve sanat çalışmalarını kesintisiz devam ettirmişlerdir.

⁵⁰¹ Menekşe, *age.*, s. 50.

Onların bu çalışmaları XII. yüzyılda yaşanan yeni sanat akımlarının merkezinin Horasan olmasına vesile olmuştur. Sahip oldukları eski deneyimleri İslâmi gereklilikler ve yeni deneyimlerle geliştiren Selçuklular, Horasan sanat ve mimarisinde çığır açmışlardır. Devletleşmenin hemen akabinde yapılan yeni fetihler yeni etkileşimlere, yeni etkileşimlerde farklı kültürleri tanımaya vesile olmuştur. Etkileşimler sonucunda zenginleşen kültürel hafıza ise, zikrettiğimiz yüzyılın Fars sanat ve mimarisinde içerik ve üretim alanında büyük bir değişim yaşanmasına, bu dönemde Selçuklu yüzyılı olarak anılmasına vesile olmuştur. Bu durumda yeni bir sentez halini almıştır.⁵⁰²

Lakin zikrettiğimiz bu gelişimin temelinde coğrafyanın tesiri olsa da Selçuklu sanatının gelişmesinin yalnızca Fars menşeli olduğunu söylememiz tabi ki mümkün değildir. Bu gelişmeler Selçuklu Devleti'nin politik gücü sayesinde her türlü tekniği ve sanatsal biçimi ile Selçuklu hanedanının ve Türk sülalelerinin hakimiyet sahalarına geçmiştir. Bu vesileyle Horasan merkezli Orta Doğu'nun tamamında Selçuklu sanat eserlerini görebiliriz. Yapılan bu sanat eserlerinin tamamında İslâm kültürünün etkisinin, Orta Asya menşeli Türk kültürüne nazaran daha baskın olduğunu söylememiz mümkündür.⁵⁰³

Selçuklu sanatının zikrettiğimiz derecede gelişmesinin yanı sıra Selçuklu mimarisinin de çok gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Kendi şahsiyet ve zevklerini Horasan'ın tesiriyle geliştiren Selçuklular, İslâm medeniyetini de benimseyerek yeni bir sanat ve mimari üslup ortaya koymuşlardır. Bu üslup ile idareleri altında bulunan Çin sınırlarından İstanbul Boğazı, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarından Yemen, Mısır ve Hint sınırlarına kadar uzanan ülkelerde camii, türbe (kümbet), medrese, kervansaray, bimarhane (bimaristan=hastane) kale ve köprü gibi birçok mimari eser inşa etmişlerdir. Böylece eski yurtlarındaki yapı tiplerini geliştirip İslâm dünyasına yeni yapı tipleri kazandırmışlardır.⁵⁰⁴

⁵⁰² Damla Tezel, *Büyük Selçuklu Dönemi Minyatürlü Çini Tabaklarındaki Çift Figürlü Desenlerin Analizi (12. 13. Yüzyıl)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022, s. 26.

⁵⁰³ Ebru Elpe, "İran'daki Büyük Selçuklu Devri Yapılarının Süslemeleri İle Bursa'daki Osmanlı Devri Yapılarının Süslemeleri Arasındaki Benzerlik", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5.5, 2014, s. 387.

⁵⁰⁴ Sevim-Merçil, *age.*, s.642; Kesik, *age.*, s.685; Tezel, *agt.*, s. 28.

Selçuklular dönemi Horasan mimarisinde genellikle tuğla kullanılmıştır. Lakin yukarıda zikrettiğimiz Selçukluların idaresinde bulunan coğrafyanın tamamında bu malzemenin kullanılma imkânı bulunmadığından, yapılan mimari eserlerin imarında genel manada tuğla kullanıldığını söylememiz mümkün değildir. Örneğin Anadolu Selçuklusunda tuğlanın yerine taş kullanılmaktadır. Bu durum da Selçuklular dönemi Anadolu da taş yontma ve işlemeciliğinin hat safhaya ulaşmasına, Taş işleme sanatının Anadolu’ya özgü bir mimari unsur olmasına vesile olmuştur. Horasan’da başlayan Selçuklu mimarisinin gelişme serüveni, onlardan sonra yalnız Horasan’da değil, bütün Doğu İslâm dünyasında vazgeçilmez mimari formlar, süslemeler ve plan şamaları olarak devam etmiştir.⁵⁰⁵ Bunlar içinde en önemli yere sahip olan mimari unsurlar; camii, medrese, kervansaray ve türbelerdir.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, çalışmamızda coğrafyanın ve konunun kapsamının genişliği vesileyle Selçuklu hanedan üyeleri ve Türk sülalelerinin idaresinde bulunan bölgelerde yer alan sanat ve mimari eserlerini incelemekten ziyade, Horasan’da bulunan sanat ve mimari eserler ile Selçuklu üslubunu inceleyip, coğrafyanın bu üsluba katkılarına değineceğiz.

2.1.6.1. Selçukluların Fars Kültürüne Sanatsal Etkileri

Arapçada san (sun) “yapmak, etmek”, sana “işinde mahir olmak”, san’at ise “yapılan iş, meslek” anlamına gelmektedir. Bu kelime terim olarak “maddi veya manevi bir iş veya çabada izlenilen düzenli ve özel yol, yöntem” olarak tarif edilmiştir.⁵⁰⁶ Sanat eseri ise yaratıcılığın ve hayal gücünün meyvesi olarak ortaya koyulan yapıttır. Bu yapıtlar edebiyat, resim, müzik, mimari ve heykeldir. Selçuklu döneminde zikrettiğimiz bu yapıtlardan hemen hepsinin toplumda önemli bir yerinin olduğunu söylememiz mümkündür. Resim ve Heykel, Minyatür, Dokuma, Çinicilik, Kitap Süsleme ve Maden İşleme gibi faaliyetler Selçuklu Horasan’ının vazgeçilmez sanat dallarıdır. Büyük Selçukluların, zikrettiğimiz bu faaliyetleri ile İslâm dönemi Türk sanatının gelişmesi aşamasında çok önemli bir dönemi temsil ettiklerini söylememiz mümkündür.

⁵⁰⁵ Tezel, *agt.*, s. 28-29.

⁵⁰⁶ Turan Koç, “Sanat”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 90-93.

Horasan'a hâkim olan Selçuklular, Sanatta Uygur, Abbasi, Sâsânî ve Karahanlı dönemlerine ait gelenekleri geliştirerek çağdaş formlara ulaştırmışlardır. Karahanlı ve Gaznelilerin yaşadığı bölgelerde önem verilen sanat üslupları, Selçuklular döneminde daha geniş çaplı denemeler ile zenginleşmiş, ortak çizgilere sahip gerçek bir üslup olarak ortaya konmuştur. Gelişen bu üslup, Horasan Selçuklu sanatı olmasının yanı sıra Anadolu Selçuklu Sanatı için de mihenk taşı olma özelliğine sahiptir.⁵⁰⁷ Bu dönem Türk, İslâm ve Fars sanat tarihi açısından en önemli dönemlerden birisidir. Bu dönemde mimari, madencilik ve seramik işçiliği de zirveye ulaşmıştır. Büyük olasılıkla resim sanatının değişik türleri üzerindeki denemelerde bu dönemde yaşanmıştır.⁵⁰⁸

XI. yüzyıldan beri Orta Doğu ülkelerinde yerleşen ve İslâm dünyasının ortak malı olan bütün sanat yeniliklerinde Selçukluların tesirleri görülmüş ve bu daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir.⁵⁰⁹ Bunun en önemli nedeni, Selçuklu sultanlarının zanaatkarlara verdikleri önem ve onlara olan destekleridir. Örneğin Sultan Tuğrul döneminde Selçuklu sanatçıların rahat bir hayatı vardır. Her bir hattatın on yerde kendisine ait çalışma alanı bulunuyordu. Tuğrul döneminde verilen bu destek, ondan sonra gelen Selçuklu sultanları döneminde de aynı şekilde devam ettirilmiştir.⁵¹⁰

Selçuklular döneminde önem verilen ve devlet tarafından desteklenen sanat dallarından bir tanesi resim ve heykel sanatıdır. Resim ve Heykel sanatının İslâm dünyasında yayılmasında Selçukluların etkisi hiç şüphesiz çok büyüktür.⁵¹¹ Selçuklu döneminde İslâm sanatında daha önceki dönemlerde rastlanmayan gelişmeler yaşanmıştır. Selçuklu resim sanatı sadece Horasan'ı değil, aynı zamanda diğer İslâm ülkelerini de derinden etkilemiş ve İslâm sanatının ana çizgisi ile kalıcı örneklerin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bu durum Selçuklu sultanları ve devlet idaresindeki kişilerin teşvikleri ile sağlanmıştır. Zira Selçuklular döneminde yaşanan bu gelişmelerin temelinde sanatçılara verilen önem ve onlar için sağlanan koşulların

⁵⁰⁷ Kesik, *age.*, s. 633.

⁵⁰⁸ Bozkuş, *agm.*, s. 99.

⁵⁰⁹ Sevim- Merçil, *age.*, s. 645.

⁵¹⁰ Abdurrahman Deveci, "Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi C.5 S.9*, Edirne 2015, s. 98.

⁵¹¹ Kesik, *age.*, s. 633.

etkisi şüphesiz çok büyüktür. Bu teşvikler sayesinde büyük İslâm düşünürlerinin ve bilginlerinin yetiştiği bu dönemde resim alanındaki yorumlara da yeni bir boyut kazandırılmıştır. Zira Selçuklu sultanları, sanatın hükümdarlara ait ve dinin hizmetinde olduğunu düşünmüşlerdir. Selçuklu resim sanatının da Horasan’da icra edildiği şehirler, Horasan, Rey ve Kaşan’dır. Bu bölgelerde icra edilen resim sanatının Suriye, Irak ve Anadolu’nun bazı şehirlerinde icra edilen resim sanatları ile çoğunluğu benzer olmak üzere farklı özelliklere sahip olduklarını söylememiz mümkündür.⁵¹²

Selçuklular, resim ve heykel sanatlarına karşı herhangi bir olumsuz düşünce ya da taassup içinde değillerdi. Nitekim ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Halife Kaim-Biemrillâh’ın kızı ile evlenirken düğün hatırası olarak 1063’te Bağdat’ta bastırıldığı madalyonun üzerine kendi kabartma tasvirini yaptırmıştır. Daha sonraları gelişen Selçuklu dönemi figürlü plastik sanatında ise, Orta Asya numuneleri örnek alınmış, böylece Selçuklu süsleme üslubu oluşturulmuştur. Oluşturulan bu üslup; camiler, saraylar ve hatta varlıklı insanların evlerinde dahi kullanılmıştır. Bu dönem süsleme kompozisyonlarında av sahneleri ve saray hayatından çeşitli sahneler tasvir edilmiştir. Rey’de yapılan kazılarda, yıkılmış olan Selçuklu saraylarından çehreleri Türk hatları taşıyan boyanmış heykeller bulunmuştur.⁵¹³ Böylece Selçuklu dönemi Horasan’ında Orta Asya resim sanatı üslubunun etkilerine rastlanmıştır.⁵¹⁴ Çünkü Selçuklu resim sanatı, Türkistan’da gelişim yaşayarak Uygurlardan Selçuklulara devredilmiştir.⁵¹⁵ Resim sanatının gelişmesiyle resimli kitap sanatı da önemli ölçüde gelişmiştir. Resimli kitap sanatının batı Türkistan’daki gelişimi, Selçuklu emrinde çalışan Uygur yazıcılarının faaliyetleriyle Horasan’a girmiştir. Selçukluların eliyle de Bağdat’a kadar ilerleyen bu sanat üslubu, Avrupalıların “*Bağdat çığırı*” diye andıkları dönemin başlamasına vesile olmuştur.⁵¹⁶ Bu bakımdan Selçuklu resim sanatında Uygur etkisi, Fars etkisine nazaran daha fazladır.⁵¹⁷

⁵¹² Deveci, *agm.*, s. 93.

⁵¹³ Kesik, *age.*, s. 633.

⁵¹⁴ Sevim-Merçil, *age.*, s. 644.

⁵¹⁵ Kesik, *age.*, s. 642.

⁵¹⁶ Deveci, *agm.*, s. 95.

⁵¹⁷ Kesik, *age.*, s. 642.

Selçuklu dönemi resim sanatının önemli bir parçasını kumaşlar ve halılara çizilen çok sayıda farklı şekillerin oluşturmaktadır. Horasan'da bulunmuş ve XI. yüzyıla tarihlenen bir ipek kumaş üzerindeki rozet içinde bir hayat ağacı, ejder kuyruklu, kanatlı aslan ile kuş, rozetin kenarlarında ise kartal ve grifon görülmektedir.⁵¹⁸ Bu durum bize Selçuklular dönemi Horasan'da kumaş ve halılara işlenen tasvirlerin neler olduklarını göstermektedir.

Selçuklular dönemi resim sanatının işlendiği alanlardan biriside çini ve seramiklerdir.⁵¹⁹ Selçuklu seramik sanatının kökenleri kadim Türk sanatı ve Çin sanatına dayanmaktadır. Seramiğin yanı sıra Selçuklu sanatının en önemli parçalarından biriside çinilerdir. Çini sanatında ise Uygur sanatının etkileri görülmektedir.⁵²⁰ Sadece seramik ve çiniyi süslemek amacıyla yapılmayan bu resimler, aynı zamanda bir resmin sahip olması gereken bütün özelliklere sahiptir.⁵²¹ Ayrıca bu eserler gayet canlı ve renkli tasvirlerle de sahiptirler.⁵²² Bu dönemde seramik üzerine yapılan resimler yuvarlak yüzlü sade figürleri, kompozisyonu, tezyini, ağaçları ve çiçekleriyle kitap resimlerine o kadar benzerlik gösterirler ki, bunların hepsini aynı ressamın yaptığı düşünülebilir.⁵²³

Uygur sanatının etkisi ile gelişen Selçuklu resim sanatının geliştiği alan, genellikle modern Horasan'ın sınırları içerisinde kalan bölge olarak kabul edilmektedir. Çünkü Büyük Selçukluların güç merkezi olan alan burasıdır. Bazı Selçuklu hükümdarları, otorite kurdukları alanları batıya ve kuzeydoğuya doğru genişletmişlerse de, bu alanlar üzerindeki hakimiyetleri pek sağlam olmamıştır. Bu nedenle Horasan dışında bulunan Selçuklu topraklarında gelişen görsel sanatlarda yerel geleneklerin önemli rol oynadıklarını söylememiz mümkündür.⁵²⁴

Resim ve Heykel sanatının yanı sıra Selçuklular tarafından önem verilen sanat alanlarından birisi de Minyatür sanatıdır. Minyatür sanatı, metni açıklamak için altın-gümüş yaldızla yapılan, ışık ve gölge oyunları ile derinlik duygusu kazandırılan

⁵¹⁸ *age.*, s. 644.

⁵¹⁹ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989, s. 317; Deveci, *agm.*, s. 101.

⁵²⁰ Kesik, *age.*, s. 946.

⁵²¹ Deveci, *agm.*, s. 101.

⁵²² Kesik, *age.*, s. 646.

⁵²³ Deveci, *agm.*, s. 101.

⁵²⁴ *agm.*, s. 99.

küçük boyutlu resimdir.⁵²⁵ Başlarda Arapçaya çevrilen metinleri açıklamakla işe koyulan bu sanat kolu, daha sonra hikâye kitaplarında da kendini göstermiştir. Minyatür sanatı Batı Türkistan'da gelişmiş, Selçuklu hükümdar ve emirlerinin katipleri olan Uygurlar aracılığıyla Horasan'a girmiştir.⁵²⁶ Selçuklu minyatür sanatı genel olarak Horasan, Rey, Kaşan ve Dimaşk bölgelerin de birbirlerinden farklı özelliklere sahip şekillerde görülmektedir.⁵²⁷ İlk İslâm minyatür okulu Selçuklular döneminde Bağdat'ta faaliyet gösterirken, ilk İslâm minyatürleri Selçuklu döneminde Horasan'da görülmüştür.⁵²⁸ Selçuklu Türklerinin de Horasan'dan Suriye ve Anadolu'ya yayılmasıyla ilk Türk-İslâm minyatür üslubu doğmuştur.⁵²⁹

Horasan'da minyatür sanatı uygulanarak hazırlanan kitapların en önemlilerinden birisi Semek Ayyar'dır. Zikrettiğimiz bu yazma, Horasan Selçuklularının minyatürlerini tayin etmek konusunda isabetli bir ayırt etme imkânı sağlamaktadır. Çok renkli elbiseleri, uzun örgülü saçları (Orta Asya kültürüne göre) ve taca benzeyen başlıkları ile görülen kadınlar, doğrudan doğruya çiniler üzerindeki sima ve tasvirleri andırmaktadırlar.⁵³⁰

Selçuklular dönemi minyatür sanatının kitap üzerine gösterdiği gelişmeyi anlamak içinde Râvendî'nin Râhatü's-Südûr ve Ayet-üs-Sürûr adlı eseri önemli bir örnek oluşturmaktadır. Büyük Selçukluların tarihini içeren bu eserde 2.799 beyit yer almaktadır. Şairlerin Şiirlerini resimli kitap yapmak isteyen müellif, Nakkaş Cemâl İsfahânî'ye Şiirlerin üst kısmına şairlerin suretlerini çizdirmiştir. Bundan başka 1087-1090 yılları arasında Cürcan'da kaleme alınan Enderzname isimli eser, o dönemin en eski minyatür kitabıdır. Aynı şekilde Selçuklu Şehnamesi de, resimler ihtiva eden bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra Selçuklular seramik üzerine de minyatürler çizmişlerdir.⁵³¹ Genelde Selçuklu dönemi yazmaları ve minyatürleri,

⁵²⁵ Kesik, *age.*, s. 650.

⁵²⁶ Aslanapa, *age.*, s. 364; Sevim- Merçil, *age.*, s. 644.

⁵²⁷ Kesik, *age.*, s. 650.

⁵²⁸ Deveci, *agm.*, s. 96.

⁵²⁹ F. Banu Mahir, "Minyatür", *TDVİA C.30*, TDV Yay., Ankara 2020, s. 118-123.

⁵³⁰ Deveci, *agm.*, s. 96.

⁵³¹ Kesik, *age.*, s. 650 vd; Deveci, *agm.*, s. 100.

kırmızı renkli bir zemin üzerinde metinden ayrılmaktadır. Bu renkli zeminin kullanılması, Selçuklu minyatürlerinin özelliğini teşkil etmektedir.⁵³²

Keramiklerde ve sayıları pek az olan erken dönem Selçuklu çinilerinde, Büyük Selçuklu üslubundan bilgi ve fikirler veren birçok resim kalmıştır. Bunların en belirgin ortak özellikleri Selçukluların o dönemki hayatlarını, tiplerini, kıyafetlerini ve savaş sahnelerini canlandırmaktır.⁵³³

Selçuklular tarafından icra edilen bir diğer sanat dalı da dokuma sanatıdır. Halı dokuma sanatı da, dünya medeniyetine Türklerin bir hediyesi olmasının yanı sıra Türk sanatının da en orijinal yaratmalarından birisidir.⁵³⁴ Dokuma işçiliği ve halı sanatı XI. yüzyıldan itibaren Horasan Selçukluları tarafından Orta-Asya'dan batıya doğru yayılmıştır.⁵³⁵

Selçuklu dönemi Horasan'ında dokuma ve diğer el sanatları hususunda Kaşan şehri en önemli şehir olma özelliğine sahiptir. Burada dokumacılık endüstrisi de çok canlı ve diğer şehirlere nazaran ön planda idi. Horasan'da oldukça güçlü olan dokuma ve halıcılık XI. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklular ile birlikte Anadolu'da görülmeye başlanmıştır.⁵³⁶ Ancak Büyük Selçuklu dönemi halılarından zamanımıza hiçbir eser gelmemiştir.⁵³⁷ Bu nedenle Selçukluların halı üzerindeki işlemleri, kullandıkları motifleri ve halı dokuma üslupları hakkında ki bilgilerimiz oldukça azdır. Ancak halı dokumacılığının Selçuklular dönemi ticari bir unsur olduğunu söylememiz mümkündür. Zira Horasan'da dokunan Selçuklu halıları ticaret kervanları aracılığıyla Çin, Irak, Suriye ve Anadolu'ya kadar gönderilmekte, Pazar tezgahlarında büyük öneme sahip olmaktadır.⁵³⁸

Dokumacılığın yanı sıra Horasan Selçukluları döneminde kumaş sektöründe ve işlemeciliğinde de önemli gelişmeler olmuştur. Ancak bu kumaşların zamanla yıpranması, günümüze kadar ulaşmamalarına vesile olmuştur. Horasan şehirlerinde

⁵³² Deveci, *agm.*, s. 99.

⁵³³ Aslanapa, *age.*, s. 364.

⁵³⁴ *age.*, s. 342.

⁵³⁵ Sevim- Merçil, *age.*, s. 644.

⁵³⁶ Kesik, *age.*, s. 655.

⁵³⁷ Aslanapa, *age.*, s. 342;

⁵³⁸ Sevim- Merçil, *age.*, s. 644.

geliştirilen kumaş işleme sanatı, Büyük Selçuklulardan sonra Anadolu'ya kadar genişlemiştir.⁵³⁹

Selçuklular zanaatkarlarının meşgul olduğu ve zaman ayırdığı bir diğer sanat dalı da çini süsleme zanaatıdır. Türk çini sanatının tarihine baktığımızda da, bu sanat dalının İslâmiyet'ten önce Uygurlara kadar uzandığını görmekteyiz.⁵⁴⁰ Selçuklu öncesi dönemlerde var olan çini ve seramik teknikleri ve bezeme üslupları XII-XIII. yüzyıllar da daha da geliştirilmiştir.⁵⁴¹ Çini sanatının Horasan'da yaygın bir vaziyette kullanılması Selçuklular dönemine tekabül etmektedir. Selçuklular vasıtasıyla ilk önce Horasan coğrafyasında uygulanılmaya başlanan çini süslemeciliği, daha sonraları Anadolu'da gelişimine devam etmiştir.⁵⁴² Selçuklular tarafından mimaride çini süslemesinin uygulanması ve bu mimari süsleme tekniğinin geliştirilmesi, zaman sonra Türk-İslâm mimarisine Selçukluların bir armağanı olmuştur.⁵⁴³ Ortaya konulan mimari yapılardaki abidevi güzelliğin en cazip unsuru olan çini süslemelerinin, Horasan'daki XI. ve XII. yüzyıllara ait Selçuklu yapılarında kullanıldığını yazılı kaynaklar ve kalıntılardan öğrenmekteyiz.⁵⁴⁴

Selçuklular devrinde başta Rey olmak üzere Nişâbur, İsfahan, Merv ve Herat çevrelerinde kültür merkezleri oluşturulmuştur.⁵⁴⁵ XI. ve XII. yüzyıllarda seramik atölyeleri bu bölgelerde yoğunlaşmıştır. VII. yüzyıl çini ve seramik sanatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yeni sanat merkezleri Mısır'da Fâtımî hakimiyetinin Selçuklular tarafından kaldırılmasıyla başlamıştır.⁵⁴⁶ Böylece çini yanında seramik eserler de yapılmış, seramik merkezlerinin kurulup çok sayıda eserler verilmesi ve yeni teknikler bulunması sağlanmıştır.⁵⁴⁷

XII. yüzyıldan itibaren de çini sanatının geliştiği ve uygulandığı en önemli Fars şehri Kaşan olmuştur. Kaşan'da yapılan ürünlere “kaşi” deniliyor, genellikle firuze, gök mavisi, yeşil ve nadiren kırmızı, sarı renklerin hâkim olduğu duvar

⁵³⁹ Aslanapa, *age.*, s. 358.

⁵⁴⁰ Aslanapa, *age.*, s. 317.

⁵⁴¹ Tezel, *agt.*, s. 38.

⁵⁴² Kesik, *age.*, s. 655.

⁵⁴³ Aslanapa, *age.*, s. 317.

⁵⁴⁴ Şerare Yetkin, “Çini”, *TDVİA C.8*, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 329-335.

⁵⁴⁵ Sevim- Merçil, *age.*, s. 644.

⁵⁴⁶ Tezel, *agt.*, s. 38.

⁵⁴⁷ Sevim- Merçil, *age.*, s. 644.

çinileriyle daha çok yeşil renkteki çeşitli şekillerde kaplardan oluşan seramikler kervanlarla dünya pazarlarına taşınyordu.⁵⁴⁸ Yine aynı dönemde ünlü Selçuklu merkezlerinden biri olan Rey kenti de bir çini ve seramik üretim merkezidir. Bugün müzeleri ve özel koleksiyonları dolduran yüzlerce çini ve seramik örneği Rey harabelerinde çıkmıştır.⁵⁴⁹

Selçuklular tarafından cami, saray ve türbe gibi mimari yapılara süsleme amacı ile uygulanan çini sanatı, Selçuklu hanedanının egemenliği altındaki birçok şehir ve coğrafi bölgede uygulanmıştır.⁵⁵⁰ Bu bölgelerdeki mimari eserler, bol figürlü, zengin renkli, Selçuklu yaşamından sahneler içermektedir.⁵⁵¹

Kitap süsleme ve yazı sanatları da, Selçuklu süsleme sanatının en önemli alanlarından birisini oluşturmaktadır. Selçuklular, inandıkları dinin, sahip oldukları kültürün izin verdiği miktarda ve ellerindeki imkanlar ölçüsünde tezhip ve cilt süslemeciliği yapmışlardır. Köklü bir geçmişe dayanan bu süsleme üslubu ile çok sayıda eser verilmiş ve bu eserlerden çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Doğu'da kökeni İslâm öncesine Batı'da ise Antik çağdaki dönemlere kadar uzanan el yazması ressamlığı, orta çağ boyunca yaygın bir sanat dalı olmuştur. İslâm dünyasında hat sanatıyla birlikte gelişen bu sanat, XIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Selçuklu topraklarında egemenliğini korumuştur.⁵⁵²

Horasan'a gelen ve burada yerleşik hayatı benimseyen Selçuklular da maden işleme zanaatı de önemli bir yere sahiptir. Orta Asya maden işçiliğini bilen Selçuklular, geldikleri coğrafyada maden işlemenin önemli bir unsur olması vesilesiyle maden işleme alanında zorlanmamışlardır. Orta Asya maden işleme geleneklerini yeni geldikleri coğrafyada da uygulayan Selçuklular, XI. ve XII. yüzyıllar da maden işleme sanatında büyük öneme sahip olmuşlardır.⁵⁵³ Selçuklular, Horasan'da Sâsânilerden tamamıyla farklı ve yeni çalışmaları ile maden sanatını farklı bir boyuta taşımışlardır.⁵⁵⁴ Yaşadıkları coğrafyaya, eski dönemlere nazaran

⁵⁴⁸ Kesik, *age.*, s. 655-656.

⁵⁴⁹ Tezel, *agt.*, s. 38.

⁵⁵⁰ Kesik, *age.*, s. 656.

⁵⁵¹ Tezel, *agt.*, s. 39.

⁵⁵² *agt.*, s. 34.

⁵⁵³ Sevim- Merçil, *age.*, s. 645.

⁵⁵⁴ Aslanapa, *age.*, s. 333.

değişik formlar, malzemeler ve malzeme üzerlerine uygulanan yeni bezemeler kazandırmışlardır. Madenden yapılmış eşyalar, aynı zamanda saray hayatını ve doğayı aksettiren, kabartma tasvirler ile süslenmiştir. Bu bakımdan Büyük Selçuklular dönemi Horasan’da gelişmiş bir maden işleme sanatının varlığından söz etmemiz mümkündür.⁵⁵⁵

Selçukluların maden işlemeciliğinde genellikle tunç ve pirinci tercih etmeleri, bu iki madenin yanı sıra altın, gümüş ve teçhizat yapımında yaygın olarak kullanılan çelik ile demir madenlerinin de ustalıkla işlendiğini, üzerlerindeki nakışlar ve süslemelerde adeta bir sanat eserine dönüştürüldüklerini söylememiz mümkündür. Ancak bu sanat eserlerinden günümüze kadar ulaşan örnekleri oldukça azdır. Lakin Selçuklu Anadolu’sunda ustalıkla uygulanan maden işleme sanatının Orta Asya ve daha sonra Horasan’da gelişen maden işleme sanatının devamı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü zikrettiğimiz dönemde Anadolu’da ele alınan sanat eserleri ile daha öncesinde Horasan’da Selçuklular tarafından yapılan sanat eserleri üzerindeki bezemeler hemen hemen birbirlerinin benzerleridirler.⁵⁵⁶

Selçuklular döneminde en önemli maden işleme alanları şu şekildedir: şamdanlar, aynalar, kandiller, maşrapalar, lamba kaideleri, tepsiler, kemer tokaları, kilit parçaları, kilit apliği, tabak, dirhem, şakul, musluk, gönye, usturlap, anahtar, mangal, kâse, davul vb. günlük eşyalardır. Selçuklular dönemi en önemli maden kaynaklarının Horasan bölgesinde bulunması vesilesiyle, Selçuklu maden sanatının merkezi Horasan bölgesi olmuştur.⁵⁵⁷

Selçukluların da hakimiyet sahalarını Orta Asya’dan yola çıkarak Horasan’a taşımaları, güzel sanatların önemli bir kolu olan müzik alanında da canlılık ve çeşitliliklerin yaşanmasına vesile olmuştur.⁵⁵⁸ Selçuklular dönemi müzik sanatının en gelişmiş alanlarından birisi ise askeri müziktir. Lakin askeri müziğin ön planda tutulması, müziğin o dönemde yalnızca askeri alanda gelişmeler gösterdiği anlamına gelmemektedir. Zira Divânu Lüğati’t Türk’te şarkı anlamına gelen “yır”, aşk

⁵⁵⁵ Sevim- Merçil, *age.*, s. 645.

⁵⁵⁶ Aslanapa, *age.*, s. 333-339.

⁵⁵⁷ Sevim- Merçil, *age.*, s. 645.

⁵⁵⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 391.

şarkıları anlamına gelen “*yir*”⁵⁵⁹ ve şarkıcı anlamına gelen “*yıragu*”⁵⁶⁰ kelimeleri halk müziğinin varlığının göstergesi olmanın yanı sıra müziğin askeri alandan ziyade birçok alanda da var olduğunu bizlere göstermektedir.⁵⁶¹

Selçuklu sultanları seferlerine daima nöbet-hane takımı ile birlikte çıkmışlardır. Bu takımın mahiyetinde yüz kişiden oluşan atlarına binmiş güzel elbiseli saz takımı, saz takımının hemen önünde boyunlarına davul asılı on süvari ile ellerinde gayta (zurna) olan beş süvari bulunur. Görevi ise şu şekildedir; süvariler bu davul ve gaytaları çalarak durunca saz takımından on kişi şarkı söylemeye başlar. Bunlar nöbeti yaparken yine davul ve zurna çalınarak duraklanır ve saz takımından on kişi teganniye başlar. Bu suretle on nöbet tamamlanıncaya kadar devam olunur ve kafil konar. Selçuklu da sultanların yanı sıra her emir ve melikinde sancağı ve davulu bulunur. Çünkü müzik bir hakimiyet alameti olma özelliğine sahiptir. Seferlerde Türklerin cesaretini artıran bu ritüel, düşmanın maneviyatını kırarak özelliğe sahiptir.⁵⁶²

Seferler sırasında hükümdar ile birlikte giden nöbet-hane takımının yanı sıra sarayda görevli olan Nevbet takımı da bulunmaktadır. Nevbet, Köymen’e göre hükümdarı hükümdar yapan maddi unsurlardan ve hükümdarın hakimiyet alametlerinden birisidir. Müstakil hükümdarlar için beş namaz vaktinde çalındığı halde, vasal hükümdarlar saraylarının kapısında günde en fazla üç defa nevbet çaldırabilirlerdi.⁵⁶³

Selçuklu saraylarında, askeri müzik dışında ve günlük eğlencelerden başka, bayram ve düğün şenliklerinde, culüs ve zafer merasimlerinde, misafir hükümdarların ve elçilerin kabullerinde çeşitli oyunlar ve rakslar (dans) ile birlikte musiki büyük bir rol oynuyordu. Örneğin Bağdat’ta Tuğrul Bey’in düğününde zikrettiğimiz bu unsurların hemen hemen tamamı uygulanmıştır. Başta Tuğrul Bey olmak üzere, bütün Türk beyleri birlikte Türkçe şarkılar söylemiş, raks etmiş ve dizlerini yere vurarak kalkıp sıçrayarak oyun oynamışlardır. Kayıtlara geçen müzik

⁵⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age.* C.3, s. 3.

⁵⁶⁰ *age.*, C.3, s. 36.

⁵⁶¹ Kesik, *age.*, s. 658.

⁵⁶² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 391.

⁵⁶³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 88.

eşliğindeki ilk Selçuklu dansı da Tuğrul Bey'in düğünündeki Türk beyleri ve sultanın dansıdır.⁵⁶⁴

Selçuklu dönemi Horasan'ında var olan musiki türlerinden bir diğeri ise Ninnilerdir. Ninni, bebekleri ve çocukları uyutmak için söylenen türkülerdir. Ninnilerin niceliği ise nesilden nesile aktarıldığı için sayısız olarak ifade edilmektedir. Büyük Selçukluların, ninnilerin devamlılığını sağlayan bu kuşaktan çıkarılması mümkün değildir.⁵⁶⁵ Dolayısıyla Selçuklular zamanında ninni de bir musiki formu olarak Horasan müziğinin bir parçası olma özelliğine sahiptir.

Ninnilerin yanı sıra vefat eden kişilerin ardından insanların duygu ve düşüncelerini anlattıkları “ağıt” merasimleri ve bu merasimlerde dile getirilen sözlerde Selçuklu dönemi musiki türlerinden birisidir. Türk tarihinde sagular ve yuğların okunmasıyla uygulanan bu geleneğin geçmişi oldukça köklüdür.⁵⁶⁶ Büyük Selçuklular döneminde uygulanan bu merasimlerden birisi, Sultan Alparslan'ın ölümü üzerinde Bağdat'ta gerçekleştirilmiştir. Bu matem merasimi esnasında bütün Bağdat pazarları kapatılmış, merasim bizzat halifenin hatunu tarafından yerine getirilmiştir. Bu merasimde cariyeler saçlarını yolmuşlar, üzüntülerini matem sözleri ile dile getirmişlerdir.⁵⁶⁷

Selçuklu sultanlarının tasavvufa önem vermeleri, tasavvufun yayılması ile birlikte musikinin bu alanda gelişmesine vesile olmuştur. Tasavvufun yanı sıra güreş ve spor merasimlerinde pehlivan havalalarının, nevruz gibi önemli bayram ve özel günlerde çeşitli şarkıların söylendiği de kaynaklarda geçmektedir.⁵⁶⁸

2.1.6.2 Selçukluların Fars Kültürüne Mimari Etkileri

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile birlikte Selçuklu Türkleri göçebe kültürden yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. Onların kısa zamanda yeni düzene adapte olmaları, imar faaliyetlerinin başlamasının başlıca nedenlerindendir.⁵⁶⁹ İmar faaliyetlerinin başlaması ve İslâm dininin etkisiyle de Selçuklu mimarisi,

⁵⁶⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 393.

⁵⁶⁵ Kesik, *age.*, s. 667-668.

⁵⁶⁶ *age.*, s. 668.

⁵⁶⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 153.

⁵⁶⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 394.

⁵⁶⁹ Kesik, *age.*, s. 685.

Horasan İslâm dönemi ve hatta dünya sanat ve mimari tarihinde en parlak döneminin yaşandığı devrelerden birisi olmuştur.⁵⁷⁰ Onlar İslâm medeniyetine uymakla kalmamışlar, kendi şahsiyet ve zevklerinden bu medeniyete büyük ölçüde katkıda bulunarak, kendi mimari görüşlerini de ortaya koymuşlardı.⁵⁷¹ Böylece Selçuklular tarafından ortaya konan mimari üslupta göçebe kültürden de izler yer edinmiştir.⁵⁷² Selçuklular, kendi devirlerinde Horasan'da mimari görüşlerini uygulamış ve akabinde hamisi oldukları coğrafyaya kazandırılan mimari eserlere abidevi bir özellik kazandırmışlardır.⁵⁷³

Sanat gelişimi açısından özellikle mimari sanatlar Selçuklu dönemi Horasan'ında büyük gelişim göstermiştir. Selçuklu dönemi mimarisinin kendine has istihkamı ve güzelliği bulunmaktadır. Bu dönem mimarının özgün bir biçimde gelişmesinin en belirgin sebebi Horasan'da Selçuklular tarafından sağlanan huzur ve sükûnet ortamıdır. Zira zikrettiğimiz huzur ortamı ve devletin güçlü istikrarı, mimar ve sanatçıların hünelerini daha verimli sergilemelerine sebep olmuştur. Ayrıca bu dönemde Nizamülmülk gibi bilgili vezirlerin de devlet yönetiminde olmaları, mimari ve sanat alanındaki gelişmelerin belirgin nedenlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Nizamülmülk sayesinde kurulan medreselerde verilen dersler sonucunda Selçuklu döneminde önemli sanatçılar ve mimarlar Horasan'da yetişmiştir.⁵⁷⁴ Medreselerde verilen dersler ve devletin çeşitli teşvikleri sayesinde yetişen sanatçılar, Horasan'da medreseler, mescitler, kervansaraylar, türbeler, hastaneler ve çeşmeler yapmışlardır. Yapılan sanat eserleri ve mimari yapılar için gerekli olan maddi ihtiyaç devletin hazinesinden, hükümdarların şahsi mal varlıkları ve hazinelerinden, hanedan üyelerinin desteklerinden, devlet adamlarının verdiği teşvik ve desteklerden ve vakıflar aracılığıyla elde edilen fonlardan karşılanmaktadır.⁵⁷⁵

Selçuklular tarafından Horasan'da inşa edilen ve yapımına ehemmiyet verilen mimari eserlerin başında cami gelmektedir. Türk cami mimarisi de Horasan'da

⁵⁷⁰ Heyet, *age.*, s.116.

⁵⁷¹ Sevim-Merçil, *age.*, s. 642.

⁵⁷² Kesik, *age.*, s. 685.

⁵⁷³ Sevim - Merçil, *age.*, s. 642.

⁵⁷⁴ Muhammed Yusuf Keyani, *İslâm Dönemi İran Mimarisi*, İraniyat Yay., Ankara 2018, s. 39-40.

⁵⁷⁵ Heyet, *age.*, s. 115; Kesik, *age.*, s. 685.

Büyük Selçuklular ile başlamaktadır. Selçuklular bu coğrafya da Türk mimarisinde daha önce başlayan gelişmeleri toplayıp değerlendirerek, büyük ölçüde abidevi bir cami mimarisi yaratmışlardır.⁵⁷⁶ Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin hakimiyet sahasında birçok cami, mescit ve minare mevcuttur. Ancak bu cami, mescit ve minarelerin tamamı onlar tarafından inşa edilmemiştir. Kimisi Selçuklulardan önce ve kimisi de Selçuklular tarafından yapılan mimari yapılardır. Selçuklu dönemi Horasan'ın da, Selçuklular bir yandan yeni camiler inşa ederken bir yandan da kendilerinden önce inşa edilen camileri onarmış ve eklemeler yapmışlardır.⁵⁷⁷ Onların bu faaliyetleri sonucunda İslâm dünyasındaki camiler ve mescitlere, Selçuklular tarafından abidevi bir manzara kazandırılmıştır.⁵⁷⁸

Selçuklulardan zamanımıza kadar örnek olarak, İsfahan'da Mescid-i Cuma, Gülpayegan Camii, Kazvin'deki Mescid-i Cuma, Barsiyan'daki Mescid, Zavvare'deki Mescid-i Cuma, Mescid-i Haydariye, Kaşan Cuma Cami, Meşhed-i Mısriyyan Cami, Kuhpaya Cuma Cami, Bazan Mescidi, Abyane Mescid-i Cuması, Burucird Mescid-i Cuması, ve Ardisyan'daki (Erdistan) Mescid-i Cuma gibi camiler kalmıştır.⁵⁷⁹ Bu cami ve mescitler temeli dört satırlı kare plan üzerine kurulmuştur.⁵⁸⁰ Yuvarlak kümbetlerinde de Türklerin çadırlarından ilham alınmıştır.⁵⁸¹ Bu yapılar Türk çadırlarını (otağlarını) andıran tuğladan yapılmış ve adına Kümbet denilen yapılardır.⁵⁸² Bu üslup İslâm dünyasına Selçuklular tarafından kazandırılmıştır.⁵⁸³

Mimari denemeleri ve yenilikleri tek bir yapıda birleştiren Zevvare'deki Mescid-i Cuma Camiî, Selçuklu döneminde Horasan'da yapılan en önemli camilerden birisidir. XII. yüzyılda yapılan, küçük ölçüde ki Selçuklu camisi yüzyıllar boyu Asya camilerinin tasarımına öncülük etmiştir. Dört eyvanlı, tuğla minerali ve yandan girişli yapı yerini almıştır. Gazneli ve Karahanlı mimarisinde geniş ölçüde uygulanmış olan dört eyvanlı avlu planlı ilk kez cami mimarisinde eyvana bitleştirilen mihrap önu

⁵⁷⁶ Aslanapa, *age.*, s. 59.

⁵⁷⁷ Kesik, *age.*, s. 685.

⁵⁷⁸ Sevim - Merçil, *age.*, s. 642.

⁵⁷⁹ Sevim-Merçil, *age.*, s. 642; Kesik, *age.*, s. 686-687; Keyani, *age.*, s. 43-50.

⁵⁸⁰ Heyet, *age.*, s. 116.

⁵⁸¹ Kesik, *age.*, s. 685.

⁵⁸² Sevim- Merçil, *age.*, s. 642.

⁵⁸³ Aslanapa, *age.*, s. 59; Kesik, *age.*, s. 685.

kubbesiyle birlikte bir bütünlük içinde ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁴ Nitekim Zevvare Camii'nin plan ve şeması bu coğrafyadaki cami mimarisinin geleneksel planı olarak devam etmiştir. Bu yüzden Zevvare Camii, Selçuklu mimarisinde önemli bir yer tutmaktadır.⁵⁸⁵

Selçuklu dönemi mimarisinin büyüklüğü, güzelliği ve eşsizliğinin göstergesi olan, dünyanın en şaşalı camilerinden birisi İsfahan Cuma Camii (İsfahan Mescid-i Cuma)'dır. 15 asırlık İslâm dönemi mimarisinin yaratıcılığını bünyesinde toplayan caminin en orijinal ve mimari sanat açısından en güzel bölümleri şüphesiz Selçuklular dönemine aittir.⁵⁸⁶ Selçuklu mimarisinin en belirgin özelliğini taşıyan bu bölümler, bilhassa Sultan Melikşah devrinde eklenmiştir. Dört eyvan şeklinde inşa edilen bu camideki söz konusu ilaveler, büyük mihrap kubbesi ve küçük kubbeli bir mekandır.⁵⁸⁷ 1072 senesinden 1121 yılına kadar geçen zaman diliminde yapılan eklemelerle İsfahan Cuma Camii, Selçuklu mimarisinin bir şaheseri olarak kabul edilmektedir.⁵⁸⁸

Selçuklular tarafından cami mimarisine ilave olarak inşa edilen minare mimarisinin ilk örneklerinin de Karahanlılar tarafından başlatılan minareler olduğunu görmekteyiz.⁵⁸⁹ Gelişimi Selçuklular ile devam eden bu minareler, Selçuklu dönemi Horasan'ında ince, yüksek ve silindir şeklini almışlardır.⁵⁹⁰ Minare mimarisinde uygulanan bu üslup Selçukluların İslâm dünyasına bir hediyesi olmuştur.⁵⁹¹ Pişmiş kerpiç ve çininin minarelerde kullanılma üslubu da Selçukluların, Türk-İslâm mimarisi ile Horasan mimarisine yadigarıdır.⁵⁹²

Büyük Selçuklular tarafından inşa edilen minareler şunlardır: Mescid-i Sorh (Kırmızı Mescit) Minaresi, Zevvare Pamnar Mescid-i Minaresi, Damgan/Damegan Cuma Cami Minaresi, Kaşan Cuma Cami Minaresi, Çihil/Çehel Duhteran Minaresi

⁵⁸⁴ Ayşe Denknalbant, Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Selçuklular-Mimari", *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 392-397; Tezel, *agt.*, s. 29.

⁵⁸⁵ Kesik, *age.*, s. 687.

⁵⁸⁶ Keyani, *age.*, s. 43.

⁵⁸⁷ Aslanapa, *age.*, s. 59; Denknalbant-Çobanoğlu, *agm.*, s. 392-397..

⁵⁸⁸ Kesik, *age.*, s. 686.

⁵⁸⁹ *age.*, s. 689.

⁵⁹⁰ Aslanapa, *age.*, s. 69; Tezel, *agt.*, s. 29; Denknalbant-Çobanoğlu, *age.*, s. 392-397.

⁵⁹¹ Sevim-Merçil, *age.*, s. 642.

⁵⁹² Heyet, *age.*, s. 116.

(Kırk Kızlar), Penç-i Şah Minaresi, Zeynüddin Minaresi, Sin Minaresi, Çar Minaresi ve Bersiyan Cuma Cami Minaresidir.⁵⁹³

En eski Selçuklu minaresi, Damgan Mescidi Cuma'sında Tuğrul Bey döneminde yaptırılan 1058 tarihli minaredir.⁵⁹⁴ En eski ikinci Selçuklu minaresi ise Sultan Alparslan zamanında 1069 yılında yapılan Zevvare Pamnar Mescid-i Minaresidir. Damgan/Damegan Cuma Cami Minaresi ise yapımı Abbasiler dönemine ait olan Damgan Cuma Camisine eklenmiştir. Minare Selçuklular devrinin en güzel minare örneklerinden birisi olmasının yanı sıra Horasan'da yuvarlak gövdeli inşa edilen ilk çinili Selçuklu eseri olma özelliği taşımaktadır. Nitekim söz konusu bu minare mavi, firuze sırlı kare şeklinde taşlarla kaplanmış, kufi yazıyla süslenmiştir.⁵⁹⁵

Yukarıda zikrettiğimiz cami ve minarelerden başka kitabelerinde tarih bulunmayan fakat mimari özelliklerine bakılarak Selçuklulara atfedilen camiler ve minareler vardır. Örneğin bunlar: Gez Mescidi, İmam Hasan Mescidi (Sin Cami), Zavvare Pamnar Mescidi, Ali Mescid-i Minaresi (Sultan Sencer Mescid-i Minaresi), Rahrevan Minaresi, Sarban Minaresi ve Ziyar Minaresidir. Zikrettiğimiz bu cami ve minarelerin mimari üslup ve tarzları incelendiğinde, arkeolojik çalışmalarında desteğiyle Selçuklular dönemine ait oldukları düşünülmektedir.⁵⁹⁶

Selçuklular dönemi Horasan mimarisinin en belirgin örneklerinden bir tanesi de medrese mimarisidir. Genellikle devlet yöneticileri veya zenginlerin teşvikiyle alimlerin ders vermesi için inşa edilen medreseler, Türklerin egemen olduğu Horasan, Suriye, Mısır, Türkistan ve Anadolu'da gelişen en önemli yapı tipi olma özelliğine sahiptir.⁵⁹⁷ Çünkü bu binalar, Türklerin yeni ele geçirdikleri büyük ülkelerde kurdukları politik egemenliği destekleyen güç merkezleriydi.⁵⁹⁸ Bu nedenle Selçuklular devlet memuru ve ilim adamları yetiştirmek için medreselere ayrı bir önem vermişlerdir.⁵⁹⁹

⁵⁹³ Kesik, *age.*, s. 689-690.

⁵⁹⁴ Aslanapa, *age.*, s. 69.

⁵⁹⁵ Kesik, *age.*, s. 689-690; Denknalban-Çobanoğlu, *age.*, s. 392-397.

⁵⁹⁶ Kesik, *age.*, s. 686-687.

⁵⁹⁷ Aslanapa, *age.*, s. 86.

⁵⁹⁸ Tezel, *agt.*, s. 29.

⁵⁹⁹ Bozkurt, *Medrese*, s. 324.

Selçukluların eğitime ve medrese imarına verdikleri önem, devletin yeni kurulduğu Tuğrul Bey'in döneminde dahi görülmektedir. Zira hayatını askeri seferler ve siyasi işlere adanmış Sultan Tuğrul, bu işlerin yanı sıra ilim ve öğretime de önem vermektedir. Dandanakan savaşından sonra Nişâbur'a gelen sultanın Gazne sarayını yıktırıp kendisi ve hanedanı için yeni bir saray inşa ettirmesinin yanı sıra Selçukluların ilk medreselerinin de bu şehirde inşası için verdiği emirden eğitime verdiği önemi anlayabiliriz.⁶⁰⁰ Köymen, Tuğrul Bey tarafından Nişâbur'da bir medrese imarı için emir verilmesini şu şekilde değerlendirmektedir: “*Selçuklulardan önceki devletlerde medreseleri genelde özel şahıslar kurdukları halde, Selçuklular zamanında artık medreseler hükümdar ve devlet adamları tarafından kurulmaktadır. Böylece medreseler yeni hüviyetlerini Selçuklular zamanında tesis etmişlerdir.*”⁶⁰¹

Dönemin önemli seyyahlarından Nasır-ı Hüsrev, Mayıs 1046 tarihinde Nişâbur'a geldiğinde Saracan/Saraçlar çarsının yakınlarında Tuğrul Bey tarafından inşa ettirilen bu medresenin inşasının devam ettiğinden bahsetmektedir.⁶⁰² Seyyahın Nişâbur ziyaretinde Türkler tarafından yapılan diğer inşalardan bahsetmeyip de yalnızca bu medresenin inşasında bahsetmesi, medresenin önemini göstermektedir.⁶⁰³ Tuğrul Bey'den sonra, onun döneminde Selçuklu veziri Kündüri'de, Merv'de bir medrese inşa ettirmiştir. Köymen'e göre, Alparslan zamanında İmparatorluğun belli-başlı bölgelerinde medreseler kurulmadan önce gerek daha önceki Türk devletlerin de, gerekse ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında medrese kurma geleneği bilinmektedir.⁶⁰⁴

Selçuklular döneminde medrese denilince akıllara daha çok, Alparslan ve oğlu Melikşah dönemlerinde vezirlik yapan Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye Medreseleri gelmektedir.⁶⁰⁵ Bu medreseler, Kudüs'ten başlayarak Suriye, Diyarbakır, Irak, Horasan ve Semerkant'a kadar bütün ülkelere yayılmıştır. Nizamülmülk bütün bu yapılar ve yapıların işlevlerinin devamı için sultan hazinesinden her yıl 600.000

⁶⁰⁰ Nadir Baştürk, *Orta Çağ Türk İslâm Şehirleri-II*, Ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023, s. 50.

⁶⁰¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 349.

⁶⁰² Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, Çev. Abdulvahap Tarzi, MEB Yay., İstanbul 1967, s. 26; Aslanapa, *age.*, s. 86; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 348.

⁶⁰³ Baştürk, *age.*, s. 50.

⁶⁰⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 349.

⁶⁰⁵ Bozkurt, *Medrese*, s. 325.

dinar harcamaktaydı.⁶⁰⁶ Bu harcamalar sonucunda da Selçuklular dönemi Horasan’da Nişâbur, Merv, Herat, Belh, İsfahan, Cürcan, Hamedan, Yezd, Şiraz, Kaşan ve Rey gibi şehirlerde medreseler inşa ettirilmiştir. Bu medreselerin mimarisinde kullanılan en önemli unsur, hoca ve öğrencilerin barınacağı odaların medreselerin bünyesinde inşa edilmesidir.⁶⁰⁷

Selçuklular dönemi medrese kalıntılarından, medreselerin avlulu ve dört eyvan şemasına bağlı yapılar olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁸ Tuğrul Bey zamanından beri Selçuklu medreselerinin gelişmeye başladığı kaynaklardan bellidir. Selçuklular “dört eyvanlı avlu” şemasını önce medreselerde daha sonra da anıtsal cami yapılarında kullanmışlardır.⁶⁰⁹ Medrese fikri ve şeması Büyük Selçuklular ve Atabekleri aracılığıyla Irak, Suriye, Mısır ve gelişmesini tamamladığı Anadolu’ya getirilmiştir.⁶¹⁰

Medrese binalarının içerisinde bulunan ve Orta Çağ Türk mimarisinin önemli bir unsuru olan Kütüphaneler de Selçuklu dönemi Horasan’ında büyük öneme sahiptir. Zira İsfahan, Nişâbur, Serahs, Merv, Hamedan, Herat, Save, Rey ve Belh gibi Horasan kentlerinde inşa edilen medreselerin iç kısımlarında kütüphaneler bulunmakta ve medresenin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Tarihi kaynaklara göre Selçuklu sultanı Sencer’in vefatından 20 yıl sonra Rum asıllı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Yakut el-Hamevi, bir köle olarak Bağdat’ta bir tüccara satılmıştır. Ancak efendisinin ölümü üzerine ondan kalan ticareti devam ettiren Yakut, kitap ticaretiyle meşgul olmuş ve 1199-1200’lü yıllarda Kiş ve Dimaşk gibi Horasan şehirlerine gitmiştir. Daha sonra ise (1216) Nişâbur, Belh, Herat, Nesa gibi Horasan şehirlerine giden Yakut, bu şehirlerde kitap tüccarları, alimler ve kitap meraklıları ile tanışmış, gittiği yerlerde birçok kütüphaneyi görme imkânı bulmuştur.⁶¹¹ Yakut kendi zamanında sadece Merv’de on kütüphane bulunduğundan

⁶⁰⁶ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 350.

⁶⁰⁷ Bozkurt, *Medrese*, s. 325-326.

⁶⁰⁸ Denknbant-Çobanoğlu, *agm.*, s. 392-397.

⁶⁰⁹ Aslanapa, *age.*, s. 86.

⁶¹⁰ Tezel, *agt.*, s. 30.

⁶¹¹ Casim Avcı, “Yakut el-Hamevi”, *TDVİA.43*, TDV Yay., İstanbul 2013, s. 288-291.

bahseder. Yakut'un bahsettiği bu kütüphanelerden çoğu Selçuklular devrinde kurulmuştur.⁶¹²

Selçuklu dönemi Horasan mimarisini zenginleştiren yapılardan bir diğeri de saraylardır. Selçuklular kendi hakimiyet sahaları olan Horasan'da, saray ve köşklere imar ettirmişlerdir. Onlar; Nişâbur, Rey, İsfahan ve Merv gibi Horasan şehirlerinde saray ve köşkler yapmışlardır. Ancak bu şehirlerde inşa edilen saraylardan günümüze bir şey kalmamıştır. Fakat Selçuklu dönemi Horasan'da imar edilen saray ve köşk sayısı diğer yapılara nazaran daha azdır. Lakin Tuğrul Bey'in Nişâbur'a geldiğinde Gazne sarayını yıktırıp kendisine bir saray inşa ettirdiğini bilmekteyiz. Bunun yanı sıra yine Nişâbur'da Sultan Alparslan oğlu Melikşah ve gelini Terken Hatun için Şadyan (Şadiyan) denilen sarayı inşa ettirmiştir. Ayrıca Selçuklularda sultanlar tarafından kullanılan saray ve köşklere yanı sıra devlet erkanı tarafından kullanılan saray ve köşklere varlığından da söz etmemiz mümkündür.⁶¹³

Köymen'e göre; Sultan Alparslan döneminde büyük hükümdarın, büyük saraylar yaptırması gerektiği düşünülmektedir. Alparslan'ın bu düşünceye binayen büyük saraylar yaptırdığı, geniş bahçe ve havuzları olan bu saraylarda ihtişam ve debdebe içinde yaşadığı söylenebilir.⁶¹⁴ Sultan Alparslan'ın yanı sıra Selçuklular döneminde en ihtişamlı saraylardan birisini Sultan Sencer, Merv şehrinde inşa ettirmiştir. Bu sarayın elli odadan oluşması ve gösterişli bir yapısının olması da, Selçukluların Horasan'da saray mimarisine verdikleri önemi göstermektedir.⁶¹⁵

Selçuklularda, devlet yönetimindeki kişiler devlet nezdindeki önem ve statülerine göre saraylarda ikamet etmekteydiler. Sarayların bünyesinde bahçe, havuz, hamam, kütüphane, devlet ricali için inşa edilen odalar, mutfak, tabip odaları ve zindanlar bulunmaktaydı.⁶¹⁶

Bir diğer Selçuklu mimari yapıları da han, hankah, ribat ve kervansaraylardır. Kervansaraylar kendi kitabeleri ve tarihi kaynaklarda han ve ribat olarak da isimlendirilmişlerdir. Han kelimesi, günümüzde şehir içinde konaklama ve ticari

⁶¹² Kesik, *age.*, s. 695.

⁶¹³ Kesik, *age.*, s. 690-691.

⁶¹⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3*, s. 89.

⁶¹⁵ Aslanapa, *age.*, s. 89.

⁶¹⁶ *age.*, s. 89.

amaçla inşa edilen yapı görevini görmektedir. Kervansaraylar da şehirler arası güzergahlarda yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılamak amacıyla inşa edilen yapılardır. Kervanlar burada geçici olarak konaklar, beraberlerindeki getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı. Ribatlar da sınır boylarında ve stratejik yerlerde ordu birlikleriyle binek hayvanlarının konakladığı, ileri hareketlerin düzenlenmesi için askeri maksatta kullanılmak üzere inşa edilen yapılardır. Bu yapılar, XI. yüzyıldan itibaren Horasan'da kervansaray ile aynı manada kullanılmaya başlanmıştır.⁶¹⁷ Hankah kelimesinin ise aslı Farsça olup, Hanegah veya Hanigah olarak Arapçaya geçmiştir. Bu kelime Müslüman sofilerin toplandıkları yer anlamına gelmektedir. Bu sebeple Hankahlar, Müslüman sofilerin yollarda konaklamaları için imar edilen yapı tipleridir. Alimlerin konaklaması için yapılan Hankahlar, söz konusu özelliklerinden dolayı kervansaraylardan ayrılmaktadırlar.⁶¹⁸

Ticari maksatla inşa edilen ve mimarlık tarihinde önemli bir yeri bulunan Kervansaraylar, merkezleri birbirine bağlayan kervan yolları üzerinde bulunmaktadır. Ticaretin gelişmesinde büyük bir ekonomik rol oynayan, Selçuklu sultanları ve emirleri tarafından vakıf olarak yaptırılan hanlar, Ortaçağın ticari amaçla yapılan en önemli yapılarıdır. Karahanlıların ribât adını verdikleri kervansaraylar, Gazneliler ve Selçuklularla gelişmiş, Anadolu'da ise son halini almıştır.⁶¹⁹

Karahanlı ve Gaznelilerin geliştirdikleri kervansaray mimarisini, Büyük Selçuklular kuvvetle ele alarak abidevi eserler meydana getirmişlerdir.⁶²⁰ Dolayısıyla Büyük Selçuklulara ait olan kervansaraylar, yapıları bakımından Karahanlı ve Gazneli kervansaray mimarisinin devamı niteliğindedir. Örneğin Büyük Selçuklu mimarisi olan Ribat-ı Enuşirvan, Karahanlı ve Gazneli devrinde olduğu gibi dört eyvanlı, revaklı, avlusunun üç köşesinde beyitler yer almaktadır.⁶²¹ Kervansaraylar genellikle iki tarafı revaklarla çevrili, kare planlı, dört eyvanlı, avlulu, kapalı, büyük

⁶¹⁷ Şebnem Akalın Eryavuz, "Kervansaray", *TDVİA C.25*, TDV Yay., Ankara 2022, s. 299.

⁶¹⁸ Kesik, *age.*, s. 695-696.

⁶¹⁹ Tezel, *agt.*, s. 30.

⁶²⁰ Aslanapa, *age.*, s. 86.

⁶²¹ Eryavuz, *agm.*, s. 300.

alanlardan oluşmaktadır.⁶²² Kervansarayların kapalı kısmında yolcular yatarlar, açık avluya ise develer konulurdu. Büyük kervansaraylarda avluya açılan hamamlar ve özel daireler vardı. Kervansarayın giriş kısmında, idarecilerin kaldıkları odalar bulunmaktadır. Büyük kervansaraylarda küçük bir mescitte inşa edilmiştir. Kervansarayların sadece kapalı olanları da vardır. Bunlar genelde, inşaatları tamamlanmamış yapılardır. Çünkü bir kervansaray yapılırken önce kapalı kısımlar inşa edilir daha sonra avlu eklenir.⁶²³ Büyük Selçuklular tarafından Horasan'da inşa edilen kervansaray ve hanlar şu şekildedir: Ribat-ı Enuşirvan (Simnan-Damgan yolu), Ribat-ı Za'ferani (Nişâbur-Sebavar yolu) ve Ribat-ı Şerif (Meşhed-Serahs yolu)tir.⁶²⁴

Hankah yapıları ise mimari özellikleri bakımından dört eyvanlıdır. Özellikle Horasan ve yakın çevresine mahsus olan Hankah terimi, Selçukluların desteğiyle batıya yayılmıştır. Vezir Nizamülmülk, bu binaların önemi vesilesiyle Selçuklu idaresinde bulunan Horasan üzerinde çok sayıda hankah yaptırmıştır.⁶²⁵ Ayrıca Selçukluların bilge veziri Nizamülmülk, ana ve işlek yollarda konaklar (kervansaraylar) inşa edilmesini hükümdarların vazifeleri arasında zikretmiştir. Kervansarayların yalnızca ticari meseleler için kullanılmadığını Nizamülmülk'ün kayıtlarından anlamamız mümkündür. Zira ona göre, sultan ordusu ile birlikte sefer için harekete geçtiğinde veya bir yerde konaklamak istediğinde halka zahmet vermemek için kervansarayların gerekli olduğunu zikretmiştir.⁶²⁶

Kervansarayların yanı sıra Türbe ve kümbetlerde Selçuklu mimarisinin önemli parçalarıdır. Türbe, İslâm coğrafyasında tanınmış kişilerin mezar anıtı için inşa edilen yapılara verilen isimdir. Türbe isminin yanı sıra "kümbet, makam, meşhed, buk'a, darih, kubbe, medfen, merkad ve ravza" gibi isimlerle de zikredilen yapı ait olduğu kişinin makam ve mevki, mensup olduğu sosyal, dini ve siyasi zümre ve bölgenin mimari özelliklerini yansıtan mimari unsurlardan birisidir.⁶²⁷

⁶²² Denkinalbant-Çobanoğlu, *age.*, s. 392-397.

⁶²³ Tezel, *agt.*, s. 30.

⁶²⁴ Akalın-Eryavuz, *agm.*, s. 300.

⁶²⁵ Kesik, *age.*, s. 696.

⁶²⁶ *age.*, s. 584.

⁶²⁷ İsmail Orman, "Türbe", *TDVİA C.41*, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 464; Ahmet Ali Bayhan, "Türk Türbe Mimarisinin Gelişiminde İran'daki Büyük Selçuklu Örneklerinin Katkısı", *II. Uluslararası*

Türbe ve Kümbet yapılarını her ikisinin de mezar anıtı olması hasebiyle ortak yapı modelleri olarak ele almamız mümkündür. Fakat ikisi arasında yapı ve şekil itibariyle mimari farklılıklar bulunmaktadır. Türbe ölünün doğrudan toprağa verildiği, çoğunlukla kare veya çokgen gövdeli, üzeri daha çok kubbe ile örtülü anıttır. Kümbet ise cenazelik olarak anılan bodrum katı üzerine içten kubbe, dıştan konik ya da piramidal bir çatı ile örtülmektedir. Zikrettiğimiz bu yapı Türk çadırını andırmakta olup, İslâm dünyasına Selçuklular tarafından kazandırılmıştır.⁶²⁸

Selçuklular zamanında uygulanan türbe ve kümbet yapılarındaki mimari üslubun temelini, Karahanlı ve Gazneli devletlerinin mimari üslupları oluşturmaktadır.⁶²⁹ Bu yapılar genel olarak dört köşeli, çok köşeli veya yuvarlak olarak üçe ayrılmaktadır.⁶³⁰ Yapıların görünüşünün Türk çadırına benzemesi, Selçukluların kültürlerini sanata uyarladıklarının bir göstergesidir. Bunu yanı sıra çadır ile ahiret hayatının ilişkilendirilmiş olması ve kümbetlerin bu nedenle Türk çadırına benzetilmesi de olasılıklardan birisidir.⁶³¹

Türbe, genel tanımı ile kare ve çokgen gövde yapısının bir kubbe ile örtüldüğü tipe verilen isimdir. Bazen bir giriş bölümü bunlara eklenebilir. Mumyalık adı verilen bir alt yapı üzerine yükselen, genellikle çokgen gövdeye (ziyaret-mescit) sahip olduğu ve kubbenin de konik veya piramit biçiminde bir çatıyla örtülen şekline ise kümbet adı verilmektedir. Her iki tipte de bazen önde bir hazırlık mekanına rastlanırken veya Anadolu’da olduğu gibi “eyvan tipi” türbelerle karşılaşmak da mümkündür.⁶³²

Selçuklular dönemi Horasan’daki saraylara nazara birçok türbe ve kümbet günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁶³³ Selçuklu dönemi yapılan Türbeler; Afganistan Yahya b. Zeyd Ziyareti, Aslan Baba Alembardar Türbesi, Horasan Türbeleri, Merv Hüdayi Nazar Evliya Türbesi, Merv Muhammed ibn Zeyd Türbesi, Merv Sultan Sencer Türbesi, Mihne Ebu Said Türbesi, Serahs Ebu Fazl Türbesi, Tüs İmam Gazâlî

Selçuklu Tarihi Coğrafyası İran Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı I, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yay., Konya 2024, s. 4.

⁶²⁸ Sevim- Merçil, *age.*, s. 642.

⁶²⁹ Aslanapa, *age.*, s. 69; Bayhan, *agm.*, s. 6.

⁶³⁰ Kesik, *age.*, s. 692.

⁶³¹ Sevim- Merçil, *age.*, s. 642.

⁶³² Sema Doğan, “Kümbet”, *TDVİA C.26*, TDV Yay., İstanbul 2002, s. 547-550.

⁶³³ Kesik, *age.*, s. 692.

Türbesi. Selçuklu döneminde yapılan Kümbetler; Rey Tuğrul Bey Kümbeti, Afganistan İmam Kalan Kümbeti, Berde Kümbet, Damgan Çihil Duhteran Kümbeti, Dehistan Kümbetleri, Demavend Kümbeti, Doğu Radkan Kümbeti, Eberküh Kümbet-i Ali, Hemedan Kümbet-i Aleviyan, Karagan I. Kümbeti, Karagan II. Kümbeti, Kişmar Kümbet, Meraga Anonim Kümbet, Meraga Kümbet-i Kâbud, Meraga Kümbeti, Kırmız, Nahcivan Cuga Köyü Kümbeti, Nahcivan Karabağlar Kümbeti, Nahcivan Mümine Hatun Kümbeti, Nahcivan Yusuf b. Kuseyr Kümbeti, Rey Anonim Kümbeti, Serahs Cukendar Baba Kümbeti, Serahs yakını Yartı Kümbet, Urmiye Se Kümbet, Vekil Bazar Abdullah ibn Büreyda Cahartak.⁶³⁴

Selçuklu döneminde yapılan kümbet ve türbelerin yanı sıra Necef'te Hz. Ali'nin makberi ve Ebu Hanife'nin Bağdat'taki kabri Melikşah tarafından, İmam Rıza'nın kabri Meşhed'de ve Hz. Ali'ye isnat edilen Mezar-ı Şerif Belh de Sencer tarafından yaptırılmıştır. Yukarıda isimlerinden zikrettiğimiz Tuğrul Bey'in kabri (Rey) ve Sultan Sencer'in kabri Horasan'daki en ünlü kabirlerdendir.⁶³⁵

Selçuklu mimarisinin önemli bir bölümünü de sulama kanalları oluşturmaktadır. Sulama kanalları, Horasan'da toplumun büyük bir kesimini oluşturan köylülerin ihtiyaçlarını karşılamak, geçimlerini azami seviyeye çıkarmak için inşa edilen mimari yapılardan bir tanesidir. Tarım ve üretimin artışını sağlamak amacıyla Selçuklu zirai yöntemlerinde eski dönemlere dayanan gelişmiş bir sulama sistemi uygulanmıştır. Akarsuların kanallara ayrıldığı ve her akarsudan azami ölçüde faydalandığı bu sisteme göre sulama kanalları inşa edilmeliydi. Selçuklular Sultan Melikşah ve Sencer döneminde Irak, Horasan ve Harezm'de sulama kanalları inşa etmişlerdir. Yeni sulama kanalları sayesinde de zirai üretim artmıştır. Horasan'da özellikle Murgap Kanalı'nın suladığı Merv obalarından alınan ürün bölgenin iskanını büyük ölçüde etkilemiştir.⁶³⁶

Sulama kanallarının yanı sıra hamamlarda Selçuklu mimarisinin küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. İslâmiyet'ten önceki dönemde Horasan'da pek hamam yapılmadığı tahmin edilmektedir. Arap müelliflerinden Ya'kubi, İslâmiyet'ten önce

⁶³⁴ Tezel, *age.*, s. 31-32.

⁶³⁵ Heyet, *age.*, s. 116.

⁶³⁶ Özgüdenli, Selçuklular, s. 372.

bu ülkede hamam bulunmadığından bahsetmektedir.⁶³⁷ Nitekim, Sâsâni hükümdarlarından I. Kubad, Bizans ile yaptığı savaş sonucunda Amid'i işgal etmiş ve şehre girdiğinde Amid'de bulunan hamama gidip bu yapıyı çok beğenmiştir. Kendi ülkesinde de hamam yapılmasını istemiş ve böylece Horasan, hamam mimarisi ile tanışmıştır.⁶³⁸ Ancak Horasan'daki hamamların mimarilerine dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁶³⁹

Selçuklular tarafından temelleri atılan sanat ve mimari üslup, onlardan sonra Türk-Fars geleneğini bilen Harezmşahlar ve akabinde İlhanlılar tarafından devam ettirilmiştir. Harezmşahlar döneminde, mimaride Selçuklular tarafından uygulanan dört eyvanlı yapı imarı ve tuğla ile alçı süslemelerin kullanılması devam ettirilmiştir. İlhanlı mimarisi ise bazı ufak tefek farklılıklar ile birlikte kendinden önceki Selçuklu mimarisinin devamı niteliğindedir. İlhanlı mimar ve ustaları da cami, medrese, kervansaray gibi binalar için dört eyvanlı mimari modeli benimsemişlerdir. Kümbet mimarisi de Selçuklu tarzında devam etmiştir.⁶⁴⁰

⁶³⁷ Ya'kubî, *age.*, s. 217-218.

⁶³⁸ Süryanî Mar-Yeşua, *Vakaayî'nâme*, Çev. Muaalâ Yanmaz, İstanbul Şehir Matbaası, İstanbul 1958, s. 44-45.

⁶³⁹ Semavi Eyice, "Hamam", *TDVİA C.15*, TDV Yay. İstanbul 1997, s. 402-430.

⁶⁴⁰ Keyani, *age.*, s. 40-41.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. FARS KÜLTÜRÜNÜN BÜYÜK SELÇUKLULARA OLAN ETKİLERİ

3.1. Fars Kültürünün Selçuklular Dönemi Türk Kültürüne Etkileri

3.1.1. Sosyo-Kültürel Etkiler

Horasan göç yollarının güzergahında bulunması vesilesiyle tarih boyunca çeşitli yönlerden gelen göçlere ev sahipliği yapmıştır. Bunun bariz nedeni ise toplumların bölgedeki ticaret yollarına hâkim olmak ve dünya ticaretinde önem sahibi olma istekleridir. Orta Çağ Türk devletlerinden olan Gazneliler ise Horasan üzerinde hakimiyet sağlamayı amaçlayan, zengin ticaret ağlarından faydalanmak ve verimli topraklarından istifade etmek isteyen devletlerden birisidir. X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarına geldiğimizde ise Gaznelilerin Horasan topraklarının büyük bir kısmına hâkim olduklarını görmekteyiz. Gaznelilerin yanı sıra Karahanlı Devleti'nin de Horasan topraklarında faaliyetlerinin olduğu da tarihi bir gerçektir.⁶⁴¹ Bu dönemde Gaznelilerin, Fars kültür ve medeniyetine sıcakkanlı yaklaşımları Sultan Mahmud ve oğlu Mesud gibi Gazneli sultanlarının saraylarında Fars şairleri misafir etmeleri ve himaye altına almaları gibi mevzular X. yüzyılda Türk-Fars etkileşimlerinin temellerini oluşturmaktadır.⁶⁴² Lakin bölgeye yönelik yapılan göçler, Gaznelilerin Horasan'daki faaliyetlerinin sekteye uğramasına neden olmuştur. 1040 Dandanakan savaşından sonra ise Gaznelilerin Hindistan topraklarına kaymaları Horasan'da boşalan siyasi düzenin Selçuklular tarafından doldurulmasına zemin hazırlamıştır. Selçukluların da nüfuslu göçleri ve istikrarlı yapıları Horasan tarihi, Fars kültürü ve İslâm medeniyetinde önemli bir yer edinmelerine vesile olmuştur.

Gaznelilerin mağlubiyetinden sonra Horasan'a hakim olan Selçukluların yerleşik hayatı tanımları ve benimsemeleri onların sosyo-kültürel yapılarında

⁶⁴¹ Armaki, *agm.* s. 263-286.

⁶⁴² A. Naci Tokmak, "İran: Edebiyat", *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 416-424.

yaşanan en önemli değişikliklerden bir tanesidir.⁶⁴³ Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında sosyo-ekonomik koşullara bağlı olarak geliştirilen iskân ve imar faaliyetlerinde şehirleşme hareketleri de görülmektedir. Yerleşik hayata geçiş için uygulanan faaliyetlerin temelinde ise Sâsâni, İslâm, Gazneli ve Karahanlılara dayanan tesirlerin yanı sıra coğrafya ile kültür ve medeniyetinin etkisi de hiç şüphesiz çok büyüktür.⁶⁴⁴

Zikrettiğimiz devletler ve coğrafyanın etkisi altında kalan Selçuklular, yerleşik hayata dair edindikleri bilgileri kendi sosyo-kültürel yapılarına göre dizayn etmiştir. Onların etkisiyle de Horasan'da yerleşik hayat kültürü yeni ivme kazanarak sanat ve mimarinin gelişmesine de neden olmuştur. Şüphesiz farklı bir coğrafya ve öncesinde vaki olan bir yapılanma Selçuklu etkisi ve Fars kültürünün tesiri ile yeniden yoğrulmuştur. Selçukluların kuruluşundan itibaren Horasan coğrafyasında sahip oldukları şehir kültürünün, Horasan, Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır gibi çok geniş bölgelerde tesirine rastlamamız mümkündür.⁶⁴⁵ Zikrettiğimiz bu bilgilerden de anlayacağımız üzere Selçuklu tecrübesi yeni gelen coğrafyanın da tesiri ile geliştirilip düzenlendikten sonra daha geniş alanlara sirayet etmiştir. Böylece “Türk-İslâm” tabiri ile zikrolunan sosyal, siyasi, idari, ilmi, dini ve mimari unsurlar hayata geçmiştir. Bu unsurların teşkilinde ise hiç şüphesiz Selçukluların payı kadar coğrafyanın da tesiri vardır.

Selçukluların İslâm dini ve coğrafyanın tesiriyle yerleşik hayata geçmeleri ve imar faaliyetlerine başlamaları başka alanlara da yönelmelerine vesile olmuştur. Örneğin yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte daha önce hayvancılığa dayalı olan ticari fonksiyonları tarım ve üretim ile zenginleştirilmiştir.⁶⁴⁶ Coğrafyanın tesiri altında edinilen tarımsal üretim, sulama kanallarının inşası, tarım arazilerinin işletilmesi için devlet teşviği, devlet politikaları gereğince iktâ arazilerinin denetlenmesi ve üretimde devamlılığın sağlanması gibi faktörler Selçuklu hazinesi ve

⁶⁴³ İbnü'l Esir, *age*. C.9, s. 362; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 85.

⁶⁴⁴ Denkhalbant-Çobanoğlu, *agm.*, s. 392-397.

⁶⁴⁵ Tülay Metin, “Büyük Selçuklu Şehir Yapılanmasının Anadolu Selçuklu Şehir Kültürü Üzerine Tesiri”, *The Journal Of Academic-Social Science Studies (International Journal of Social Science)* C.26, İstanbul 2014, s. 357-370.

⁶⁴⁶ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 371-375.

gelirlerine ziyadesiyle etki etmiştir.⁶⁴⁷ Ayrıca coğrafya sınırları içinde bulunan maden yataklarının da Selçuklu sanat ve mimarisi üzerindeki tesirleri şüphesiz çok büyüktür.⁶⁴⁸ Bunların yanı sıra İpek Yolu gibi önemli ticaret güzergahının da Selçuklu idaresin de bulunması, coğrafyanın Selçuklulara sunduğu en önemli nimetlerden birisidir. İpek Yolu, tarımsal faaliyetler ve madeni kaynakların tesiriyle Selçuklu ekonomisi çağdaşı olan devletlere nazaran kısa zamanda ciddi bir ivme kazanmıştır.⁶⁴⁹

Kısa zamanda coğrafya üzerinde hakimiyet tesis eden Selçukluların, kendilerinden önce gelen devletler ve toplumlar gibi Horasan'da var olan Fars kültürünün etkilenmeleri kaçınılmazdır. Fars kavimlerinin ve coğrafyanın Selçuklular üzerindeki tesirleri sosyo-kültürel, idari, hukuki, dil ve edebi, tarih yazımı, dini ve iktisadi alanlarda hissedilmiştir.

3.1.2. Devlet Yönetimindeki Etkileri

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Türklerin Selçuklular öncesi Horasan'a girişleri Karahanlı ve Gazneliler dönemine tekabül etmekte olup, bu durum Selçuklular döneminde ivme kazanmıştır. Selçukluların akınları ve devletlerini kurmalarıyla zirveye ulaşan bu durum karşısında Gazneliler, Karahanlılar ve diğer yerel hanedanların Horasan'daki görevleri Selçuklular tarafından sonlandırılmıştır, bölge de siyasi birlik sağlanmıştır.⁶⁵⁰ Bölgede elde edilen bu başarıların akabinde ise Selçuklu sultanları Gazneliler ile başlayan Horasan menşeli devlet adamları kullanma geleneğini kendi hükümetlerin de devam ettirmişlerdir.⁶⁵¹ Selçuklu hakimiyet sahasının genişlemesi ve birden fazla milliyetin Selçuklu hakimiyet sahasına dahil edilmesiyle devlet yapılanmasında tahkim ve tespit dönemine

⁶⁴⁷ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 53-54.

⁶⁴⁸ Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Döneminde İran Sahasında Bulunan Madenler", II. *Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İran Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı I*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yay., Konya 2024, s. 287.

⁶⁴⁹ Mehmet Yağcı, *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI.-XII. Yüzyıllar)*, T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2015, s. 131.

⁶⁵⁰ Merçil, *Gazneliler*, s.480-484: Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *TDVİA C.6*, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 496-500.

⁶⁵¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 351: Kemal Taşçı, "Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranileşmesine) Vezir Nizamü'l-Mülk'ün Siyâset-nâme (Siyerü'l-Mülük) Adlı Eserinin Etkisi", *Düşünce Dünyasında Türkiz C.6 S.35*, İstanbul 2022, s. 86: Vehbi Alpay Günay, "Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısını ve Yönetim Anlayışını Şekillendiren Unsurlar", *Kamu Yönetim Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi C.2 S.3*, Ankara 2022, s. 146.

geçilmiştir. Bu aşamada Selçuklu devletinin idari kadrosu Fars kökenli devlet adamları tarafından oluşturulmuştur.⁶⁵²

Selçukluların Fars kökenli vezirler ve devlet adamlarından istifade etmelerinin ana nedeni ise Farsların devlet yönetimdeki maharetleri ve usta özelliklere sahip olmalarıdır. Birçok Orta Çağ devleti tarafından kullanılan bu yöntem gelenek haline dönüştürülmüştür. Bu vesileyle Orta Çağ'da kurulmuş birçok devletin teşkilat ve idari yapısında Fars devlet adamlarının varlığından söz etmemiz mümkündür. Selçuklularda büyük ölçüde Ortadoğu devletlerinde görülen devlet sistemlerinden etkilenmişlerdir. Oluşturulan kadro da, devletin idaresi için sultandan sonra gelen, bürokratik sistemin en başındaki kişi olan vezir de Farslar arasında tecrübe ve liyakat sahibi kişilerden seçilmekteydi. Selçuklular bu dönem de, kendilerinden önce ki devletlerin vezirlere verdikleri görevleri daha da genişleterek, vezirlik makamını sultanın resmi ve şahsi temsilcisi olan kişi konumuna kadar yükselmiştir.⁶⁵³ Selçukluların diğer devletler gibi idari yapılarında Fars bürokratları barındırmalarının başlıca nedeni, İslâmlaşma ve yeni girilen kültür çerçevesinde bürokrasiye olan yabancılıktır.

750 yılında kurulan Abbasi Devleti, Sâsânilerden de almış olduğu bazı devlet mekanizmalarını geliştirerek kendilerine uyarlamıştır.⁶⁵⁴ Böylece bu sistem bütün doğu devletleri tarafından benimsenmiş ve uygulamaya geçirilmiştir. Selçuklu Türkleri ise bu yönetim mekanizmasının sadece hükümet kısmını benimsemişlerdir. Bu nedenle de yönetimde istikrarı sağlamak adına Fars devlet adamlarının göreve getirilmesi münasip görülmüştür.⁶⁵⁵ Büyük Selçuklu devleti döneminde devletin yürütücü mekanizması olan 23 vezirden 16 tanesi aslen Fars kökenlidir. Ancak bu uygulama zamanla Selçuklu hakimiyet sahasında vezaret hanedanlarının doğmasına neden olmuştur. Bu duruma örnek, Sultan Alparslan ve halefi Melikşah'a vezirlik yapan Nizamülmülk ve soyundan gelenlerin Selçuklu idari yapısındaki önemlerinin Sultan Sencer dönemine kadar devam etmesi gösterilebilir. Hatta bu kişilerin devlet

⁶⁵² Armaki, *agm.*, s. 263-286.

⁶⁵³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 351; Taşçı, *agm.*, s. 86; Günay, *agm.*, s. 146; Nagihan Doğan, “Orta Çağ İslâm Yazımında Sâsâni Tarihinden Nakledilen Örnek Hükümdar Figürü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi C.5 S.2*, İstanbul 2022, s. 480-481.

⁶⁵⁴ Yıldız, *agm.*, s. 31-48.

⁶⁵⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.351; Taşçı, *agm.*, s. 86; Günay, *agm.*, s. 146.

eliyle Nizamülmülk'ü aracı yaparak kurdurulan Nizamiye Medreseleri üzerindeki yönetim hakları resmi bir veraset ile devam etmiştir. Ayrıca Horasan bölgesinin kurumsal, teşkilat ve idarecilik anlayışı da Fars vezirler eliyle Selçuklu idari yapısında açıkça uygulanmıştır.⁶⁵⁶

Bunların yanı sıra Selçuklu idari yapısında Fars devlet adamlarının rolü hiç şüphesiz çok önemlidir. Örneğin Tuğrul Bey devletini kurarken Horasan merkezli kurulan Samani ve Gazneli devletlerinin yüksek memurlarından faydalanma geleneğini kendilerinden önce kurulan devletler gibi ihmal etmemiştir.⁶⁵⁷ Horasan amili Ebu'l-Kasım Ali Buzgânî (Cüveynî)'yi kendisine ilk vezir yapmıştır.⁶⁵⁸ Isfahan Meliki Kakuyaoğlu Faramuz'un, kendisinin zafer ve cülusuna tebrik maksadıyla göndermiş olduğu Abu'l-Fath Raz'yi maharetleri vesilesiyle çok beğenmiş ve kendisinin tecrübelerinden faydalanmak için yanında alıkoyup vezirliğe tayin etmiştir. Zikrettiğimiz isimlerin yanı sıra Tuğrul Bey'in Kündüri'den önce Ahmed b. Tahir adlı bir diğer veziri daha vardı. Bu vezirlerin yanı sıra Tuğrul Bey dönemi Selçuklu sarayında Fars alim ve şeyhlere de büyük önem gösterilmekteydi.⁶⁵⁹

Tuğrul Bey döneminden sonra gelen Selçuklu sultanları Alparslan ve Melikşah döneminde de Fars kökenli yöneticilerin bilgi ve tecrübelerinden azami miktarda faydalandığını tarihi kaynak ve olaylardan anlamaktayız. Örneğin Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü Fars veziri olan Nizamülmülk'ün devlet mekanizması üzerindeki tesirleri çok büyüktür.⁶⁶⁰ Nizamülmülk'ün devlet yönetimindeki etkisi ve siyasi gücü o kadar büyüktü ki, nitekim zaman zaman sultanın kudretiyle omuz omuza dahi gelebilmekteydi. Nizami hizmetçilerden oluşan ve 20 bin kişilik bir ordusu bulunan Nizamülmülk zamanında devletin idaresi sultana ait olsa da vezirin idari yapı üzerindeki etkisi hiç şüphesiz çok büyüktür. İbnü'l-Adîm'in, "*Vezir Nizamülmülk, Sultan Alparslan'a vezirlik yaptığı zamanda pek çok iyi işler yapmış,*

⁶⁵⁶ Salim Hilmi Özkan, "Türk Devlet Anlayışı ve İran Devlet Anlayışının Etkileşimi", *I(International Euroasia Conhress on Scientific Researches and Recend Trends-V December 16-19, Baku-Azerbaijan, Bakü-Azerbaycan 2019*, s. 223-228.

⁶⁵⁷ Elif Kızıldaş, *Amîdülmülk el-Kündirî ve Büyük Selçuklu Devleti'ne Hizmeti*, T.C Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Van 2018, s. 17.

⁶⁵⁸ Mustafa Demirel, Sinan Saçar, "Selçukluların Nişâbur'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S.41*, Konya 2019, s. 288.

⁶⁵⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 108.

⁶⁶⁰ Selahattin Avunan, *Nizamülmülk'ün Yönetim Anlayışı*, T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Van 2016, s. 32.

zulüm ve fesada son vermiş, birçok vergiyi kaldırmış, bütün devlet işlerini adalet ve doğruluk esasına göre düzenlemiş, devlet divanlarını en iyi biçimde tertip ve tanzim ettirmiş, medrese, cami ve ribatlar yaptırmış, medreselerdeki kütüphaneleri zenginleştirmiş, vakıf işlerini sağlam esaslar üzerine kurmuş, çeşitli dallarda müderris ve öğrenciler için ikamet yerleri inşa ettirmiştir. Nizamülmülk'ün bu faaliyetleri Sultan Melikşah döneminde aynı hızı ile devam etmiş, gerek iç ve gerek dışta baş gösteren tehlikeler onun yeteneği ve yönetme kabiliyeti sayesinde ortadan kalkmıştır.”⁶⁶¹ Yine aynı müellif tarafından verilen bilgilere göre “Nizamülmülk döneminde memleket, resmen ve ismen sultanın ise de, gerçekte Nizamülmülk'ün yönetiminde bulunuyordu”⁶⁶² kayıtlarından Fars kökenli devlet adamlarının Büyük Selçuklu bürokrasisi içindeki rollerini anlamaktayız.

Ayrıca “İkta” gibi birçok sistemin de Nizamülmülk tarafından Selçuklunun içerisinde bulunduğu hal ve koşullara göre düzenlenmesi, toprak idaresinin ve vergi düzeninin bizzat vezirin kendisi tarafından yapılması, ordu düzeni ve disiplinin vezir tarafından denetlenmesi ve dizayn edilmesi gibi unsurların yanı sıra vezirlere kurum ve kuruluşların imarı ile idaresi gibi görevlerin verilmesi, Selçuklu bürokrasisinde Fars modelinin önemini bizlere göstermektedir. Bunun yanı sıra Selçuklu hakimiyet alanlarında da Fars menşeli vezirlerin etkisi hiç şüphesiz bürokraside olduğu kadar büyüktür. Örneğin Selçuklu sultanı Divan idaresinde kendi kudretini Fars vezirlerin sorumluluğuna bırakarak, aslında Maveraünnehir'den Akdeniz'e kadar kendi geniş topraklarının idaresi hususunda onların dirayet ve tedbirlerinden faydalanmıştır. Nitekim Fars görevlilerin meşruiyeti ve geçmişten onlara kalan birikim, güç ve geleneksel üstünlükleri, Selçuklu sultanları için güçlerini destekleyen bir kaynak olmuştur.⁶⁶³

Vezirlik makamının yanı sıra diğer devlet makamlarında da Fars kökenli devlet adamlarının tecrübelerinden faydalandığını tarihi kaynaklarda görmekteyiz. Örneğin bu devlet adamlarından bazıları şu şekildedir: Ebu'l-Ganaim Tacülmülk Merzuban b. Husrev Firuz (Sultan Melikşah'ın hazine reisliği görevini ifa etmiştir.), Kasimüddeve Ak-Sungur (Sultan Melikşah devrinin ünlü emirlerindendir) ve Hasan

⁶⁶¹ İbnü'l-Adîm, *age.*, s. 71.

⁶⁶² *age.*, s. 71.

⁶⁶³ Armaki, *agm.*, s. 263-286.

b. Esed el-Fariki (Sultan Melikşah döneminde yaşayan bu şahıs iyi bir şair olmasının yanı sıra Meyyafarikin bölgesinde bulunan Amid ve yörelerinin mütevellisidir).⁶⁶⁴ Bunların yanı sıra Türk menşeli olmayan bu devlet adamlarının sultan akrabaları, yakınları ve saray takımından olan kadınlar ile evlendiklerini, sultan ve hanedan ile akrabalık bağları kurduklarını da söylememiz mümkündür.⁶⁶⁵

3.1.3. Adalet Sistemindeki Etkileri

Büyük Selçuklu Devleti'nin bağımsızlığını elde etmesinin akabinde kurumsallaşma faaliyetlerinin hissedildiği ilk aşamalardan bir diğeri de adli alanda yapılan çalışmalardır. Selçuklular bu alanda yapacakları çalışmalar için diğer müesseselerde olduğu gibi kendilerinden önceki ve çağdaşları olan Türk-İslâm Devletleri'nin adli ve hukuki uygulamalarından faydalanmışlardır. Fakat Selçuklular bu devletlerin adli ve hukuki yapılarını olduğu gibi benimseyip yürürlüğe koymaktan ziyade, sosyal, siyasi ve idari teşkilatlanmalarında olduğu gibi adli teşkilatlanmalarında da kendilerine ve devlet teşkilatlarının ihtiyaçlarına göre değişiklikler yapmışlar ve sonra yürürlüğe koymuşlardır. Bu bakımdan Selçuklu adli teşkilatı ve hukuki yapısının diğer devletlerden etkilenilerek hazırlandığını söylememiz mümkündür. Bu durum da yeni kabul edilen İslâm dini ile coğrafyanın etkisi hiç şüphesiz çok büyüktür. Lakin bu iki önemli unsurun yanı sıra örf ve geleneklerinde etkisi vardır. Bu durum Selçuklularda, çağdaş devletler ile diğer İslâm devletlerine nazaran dini hükümlerin yanı sıra hükümdar ile törenin idaresinde olan yeni bir hukuk anlayışını ortaya çıkarmıştır.⁶⁶⁶

Böylece Selçuklu adliye teşkilatı diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁶⁶⁷ Şer'î yargı sisteminde davalara kadılar bakmaktaydı.⁶⁶⁸ Kadı, evlenme ve boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakar, yetimlerin, akıl hastalarının, erkek akrabası olmayan kadınların vasiliklerini

⁶⁶⁴ İbnü'l Adîm, *age.*, s. 72-73.

⁶⁶⁵ *age.*, s. 73.

⁶⁶⁶ Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C.23*, Konya 1995, s. 23-41; Selma Arslan, *Selçuklu Devletinde Suç ve Cezalandırma Unsurları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Afyonkarahisar 2021, s. 14.

⁶⁶⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.354; Akyılmaz, *agm.*, s. 23-41; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Devlet Teşkilatı", *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 389-392.

⁶⁶⁸ Sedat Mehmed, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*, T.C. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014, s. 115.

üzerine alır, noter vazifesi görür, camileri ve bunlara ait tesisler ile vakıfları yönetir, vakfiyelerini tanzim ederdi. Kadılar alim ve zahit kişiler arasından seçilir, rüşvet almak gibi kötü alışkanlıklar edinmemeleri için rütbelerine uygun maaşlar alırlardı. Kadıların denetlenmesi ve adli hüküm verme merci olan “*Kadılıkudât*” denilen kadının seçimi ve ataması bizzat sultan tarafından yapılırdı.⁶⁶⁹

Bu kadıların görevlerinin ve şer’i davaların dışında kalan örfi davalara ise “*Divan’ı Mezâlîm*” denilen mahkemeler bakıyordu. Zulme ve haksızlığa uğrayan kişilerin, malları gasp edilen tüccarların ve yüksek rütbeli memurlar ile kumandanlardan şikâyeti olan kişilerin başvurduğu makam Divan’ı Mezalîm mahkemeleridir. Selçuklular döneminde bu divanda hüküm verme yetkisi bizzat hükümdarın kendisine aitti. Büyük Selçuklulardan itibaren de sultanlar haftada iki gün bu divanda görülen mahkemelere başkanlık etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde de devletin sınırlarının genişlemesi, bu divanlara vezirlerin, hanedan mensuplarının ve kadıların sultanlar tarafından atanmasına neden olmuştur.⁶⁷⁰ Bunların yanı sıra Büyük Selçuklular da Şer’î davalara bakan kadılar hükümlerini Şâfiî fıkına göre verirlerdi. Merkezde bulunan başkadı, diğer kadılar tarafından verilen hükümleri denetlemekle görevliydi. Verilen hükümler Şâfiî mezhebine göre verilmişse başkadı tarafından müdahale edilmezdi.⁶⁷¹

Selçuklu adli ve hukuki yapısı hakkında vurgulanması gereken en önemli unsurlardan birisi diğeri de, Selçuklular döneminde şer’î hukuk yanında tamamıyla bağımsız örfî hukuk anlayışının da gelişmesidir. Bu durum Selçukluların siyasi otoritelerinin İslâm dünyası üzerinde olması ile sağlanmıştır. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere Selçuklu Devleti’nin adli teşkilatının oluşmasında en önemli belirleyici unsurlardan birisi şer’î ve örfî hukuk ayrımıdır.⁶⁷² Selçuklularda var olan bu ikili adli yapının varlığını ve bu yapı üzerindeki Fars kültürünün etkisini Fuat Köprülü şu şekilde ifade etmiştir: “*Selçukilerin idare teşkilatında şeriat ahkâmı ve Fars ananeleri kadar mühim bir mevki işkal eden diğer bir esas da, ana yurttan*

⁶⁶⁹ Merçil, Selçuklularda Devlet Teşkilatı, s. 389-392.

⁶⁷⁰ *agm.*, s. 389-392.

⁶⁷¹ Mehmed, *agt.*, s. 115.

⁶⁷² Akyılmaz, *agm.*, s. 15-16.

getirilen milli müesseselerdir.”⁶⁷³ Anlaşılabacağı üzere böylesi bir hukuk anlayışının benimsenmesi, geliştirilmesi ve uygulanmasında etkili olan en önemli faktörler, eski örf ve ananelerin devam ettirilmeye çalışılması ve din, coğrafya ve etkileşim içerisinde bulunan toplumlardır. Selçuklu Devleti’nin hukuk ve adli kurallarının hazırlanma ve yürürlüğe konulma aşamasında ise zikrettiğimiz bu unsurların tamamı göz önünde bulundurulmuştur.

3.1.4. Dil ve Edebiyat Alanındaki Etkileri

Dünya üzerinde var olan ve halen konuşulan en eski dillerden birisi de Farsçadır. Farsça denilince ise akla ilk gelen ülke İran olmasının yanı sıra Tacikistan ve Afganistan ile dünyanın başka yerlerinde birçok topluluklarda bu dili bilmekte ve konuşmaktadırlar. Edebiyatla özleşen diller arasında yer alan Farsça, Pers Hint-Avrupa dil ailesine mensuptur.⁶⁷⁴

Yaklaşık 3000 yıllık aşkın bir maziye sahip olan bu dilin gelişimi MÖ 1000-MS 330 yılları arasında “*Farsi-yi bastan*”, 330-651 yılları arasında “*Farsi-yi miyane*” ve 651 yılından sonra yaşan köklü değişikliklerden sonra da “*Farsi-yi cedit*” olarak üç döneme ayrılmıştır.⁶⁷⁵ Eşkâniler ve Sâsâniler döneminde “*Pehlevi*” adını almış, İslâmiyet’ten sonra Arap dilinin tesiriyle köklü değişikliklere uğramış ve “*Farsi-yi İslâmi*” veya “*Farsi-yi cedit*” olarak da zikrolunmaya başlamıştır.⁶⁷⁶ VIII. yüzyıldan itibaren de Maverâünnehir ve etrafında önem sahibi olan Farsça, edebi eserlerde kullanılmaya başlanmış ve zamanla konuşma dili halini almıştır. Ayrıca Pehlevi lehçesi ve Farsçanın diğer şubelerinin kullanımı da daralarak günümüz son halini almıştır.⁶⁷⁷

İran tarihinin ihmal edilemeyecek kara büyük bir kısmında dışardan yapılan göçler sonucunda kurulan devletlerin varlıkları söz konusudur. Bu göçler ve sonucunda kurulan devletlerle Farslar arasında ki dil etkileşimleri de komşuluk,

⁶⁷³ Menekşe, *age.*, s. 162.

⁶⁷⁴ Rıza Kerimi, Hüseyin Parsayı, “Tarihçeyi Desturi Nevisi Der Cihan, Zabani Arabi ve Farsi”, *Neşriyeyi Roştî Amuzeşî Zeban ve Edebi Farsi*, Tahran 1398, s. 82.

⁶⁷⁵ Asker Behrami, *İran Zemin Ruzgar-ı Bastan*, Neşri Ferhengi Muasır, Tahran 1399, s. 484-486.

⁶⁷⁶ Adnan Karaismailoğlu, *Klasik Türk Edebiyatının İran Edebiyatı İle Münasebeti*, Dergah, 1999, s. 15.

⁶⁷⁷ Ahmet Kartal, “Türk-Fars Edebi İlişkileri”, *Türk Edebiyatı Tarihi C.I*, Ed. Talat Sait Halman, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2019, s. 344.

ticaret ve dinde müştereklik gibi unsurlar kadar önemlidir.⁶⁷⁸ Fars dili ve Türkçe arasındaki etkileşimlerin yaşandığı ve Fars dilinin Türk Dil ve Edebiyatı üzerinde tesirlerinin en çok hissedildiği dönemlerden birisi de hiç şüphesiz Horasan Selçuklularının coğrafya üzerinde hakimiyet tesis ettikleri XI. ve XII. yüzyıllardır.

Nitekim İslâmiyet dairesine giren milletlerin el birliği ile hemen her alanda gerçekleştirdikleri büyük gelişmelere paralel olarak, İslâmiyet'ten sonra X. yüzyıldan itibaren Horasan ve Maverâünnehir merkezli ortak bir edebiyat oluşmuştur. İslâm kültür ve medeniyetinin başlangıcından sonra oluşturulan ve klasik Türk edebiyatının da kökenini teşkil ettiğini düşündüğümüz bu ortak edebiyat dili, tarihi zaruretler gereği Farsça olmuştur.⁶⁷⁹ Aynı zamanda Farsça Selçuklular döneminde Anadolu'da da yayılmıştır. Selçukluların katkılarıyla da Farsça zikrettiğimiz bölgenin Fars Edebiyatı'nın önemli merkezlerine dönüşmesine vesile olmuştur.⁶⁸⁰ Arapça ise önceki dönemlere göre etkinliğini kaybetmekle birlikte ilim, hukuk ve eğitim dili olarak yerini korumuştur.⁶⁸¹

Türklerin de Farsça ve Fars Edebiyatı ile tanışmaları İslâm dinini kabul ettikleri döneme rastlanmaktadır. Türklerin Müslüman coğrafyada Farslar ile iç içe yaşamaları ve aynı dini inanç ile düşünceleri paylaşmaları, Farsçaya ve Fars Edebiyatına yönelmelerinin en büyük etmenlerindendir. Türk hükümdarlar, Gazneliler ile başlayan süreçle birlikte Horasan'a egemen oldukları andan itibaren Fars Edebiyatını geliştirme ve korumayı neredeyse kendilerine bir görev edinmişlerdir.⁶⁸² Selçuklular zamanında ise Tuğrul Bey'in veziri Kündüri ile daha sonrasında Nizamülmülk dönemiyle birlikte resmi yazışmalarda Farsça kullanılmış, resmi yazışmaların yanı sıra birçok edebi eserde bu dilde yazılmıştır.⁶⁸³ Fars Edebiyatı ve Fars dili, yukarıda zikrettiğimiz gibi Selçuklular dönemi gerek medreselerin ve gerekse dini ve ticari faaliyetlerin tesiriyle Fars kültür ve

⁶⁷⁸ Ahmet Kartal, "Farsçada Türkçe Kelimeler ve Fars Edebiyatı'nda "Türk" Kavramı İle İlgili Unsurlar", *Bilig C.2*, Ankara 1999, s. 32.

⁶⁷⁹ Ahmet Arı, "Fars Şiiri mi? Farsça Şiir mi? Klasik Türk Şiir Geleneğinin Oluşumu ve Sınırları Hakkında Düşünceler", *Bilig C.25*, Ankara 2003, s. 173-205.

⁶⁸⁰ Esin Eren, "Nizami Aruzî'nin Çehar Makalesi (Çeviri ve Dil Bilgisi Yönünden İnceleme)", *T.C. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2012, s. 8.

⁶⁸¹ Özgüdenli, "Selçuklular", s. 371-375.

⁶⁸² Sadık Armutlu, "Nef'i Farsça Divan", Metin-Çev. Prof. Dr. Mehmet Atalay", *Doğu Esintileri Dergisi C.11* Erzurum 2019, s. 327-330.

⁶⁸³ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 371-375.

coğrafyasının unsurlarından birisi olarak süratle büyüme ve gelişme yaşamıştır. Medreselerin ve ilmi faaliyetlerin desteğiyle ilim dünyasında Arapçadan sonra ikinci bir ilim dili olma özeliği kazanan Fars dili, Horasan şehirlerinin büyümesi sürecinde eğitim merkezlerinin kurulması, din ve ilim adamlarının sınıflandırılmalarının ortadan kaldırılmasıyla Selçuklular döneminde pek çok şair ve yazarın ilgi alanı olmuştur. Selçuklular döneminde saray ve ordu dilinin Türkçe olmasına rağmen Fars dilinin resmiyet kazanması ve pek çok ilim, edebiyat ve din adamının eserlerini Farsça yazma arzusu, Fars dili ve edebiyatının zirveye ulaşmasına vesile olmuştur.⁶⁸⁴ İslâm dünyasında Arapçanın din ve bilim dili olmasının yanı sıra Selçukluların faaliyetleri ve coğrafyanın da tesiriyle Farsça, edebi dil olarak zenginleştirilmiş ve Selçuklular üzerindeki tesiriyle devletin resmi dili kabul edilmiştir.⁶⁸⁵

Farsçanın devletin resmi dilinin yanı sıra ilim dili olarak kabul görmesi, XI. yüzyıldan itibaren kudret ve istikrar sahibi olan Selçuklularının yaşadıkları Horasan'da, onların tasarrufları altında hatırı sayılır sayıda şair ve yazarın yaşamasının yolunu açmıştır. Selçuklu sultanları ve saray erkanı bazı istisnai durumlar dışında şairler ve onların çalışma alanı olan Fars Edebiyatını himaye etmeye çok ilgi göstermişlerdir.⁶⁸⁶ Büyük Selçuklu sultanları tarafından verilen destek ve teşvik ile de Fars Edebiyatının seçkin simaları bu dönemde önemli eserler vermişlerdir.⁶⁸⁷ Günümüzde Fars Edebiyatının önde gelen eserleri içinde yer alan birçok kitap da zikrettiğimiz gibi Selçuklu sultanlarının himayesiyle kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Selçukluların bağımsızlıklarını elde ettikleri ve Horasan üzerinde hakimiyet kurdukları zamanın hemen akabinde, Selçuklu sultanları, melikleri, vezirleri ve devlet erkanının hemen hemen hepsinin etkisiyle gelişen Fars dili ve edebiyatının, altın çağına yaşadığını söylememiz mümkündür. Farsçanın Selçuklular üzerindeki tesirleri sonucunda ise, müellifler tarafından Farsça eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu durumda Selçuklu sultanlarının, hanedan üyelerinin ve devlet erkanının bu dile olan ilgisini daha da artırmıştır. Devlet görevlileri ve ilim adamları

⁶⁸⁴ Shahram Yusifi'far, *age.*, s. 230.

⁶⁸⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 338.

⁶⁸⁶ Azadyan-Hekimi, *agm*, s. 507-522.

⁶⁸⁷ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 371-375.

ile şairler de bu dönemden sonra hanedan üyelerinin istekleri doğrultusunda Farsça eserler kaleme almışlardır.⁶⁸⁸

Örneğin Nizamülmülk'ün, Sultan Melikşah için yazdığı *Siyâsetnâme* türünün en önemli örneklerinden birisidir. Bunun yanı sıra Gazâlî, *Nasihatü'l-mülûk* adlı eserini Sultan Muhammed Tapar adına kaleme almıştır. Sultan Sencer zamanında Ebü'l-Muzaffer Hibetullah b. Erdeşir b. Keykubad tarafından *Tuhfetü'l-mülk fi'l-bah* isimli eserde bizzat Selçuklu sultanının isteği üzerine kaleme alınmıştır. Bu eserlerin yanı sıra Selçukluların menşeinde bahseden ve müellifi bilinmeyen Farsça manzum *Melik-name*, Sultan Melikşah adına kaleme alınan, müellifi meçhul *Risale-i Melikşah-i*, şair Ebu Tahir-i Hatununi tarafından yazılan *Tarih-i Al-i Selçük*, Ali'yi Kazvini tarafından Sultan Sencer adına kaleme alınan *Mefahirü'l-Etrak*, Şair Muizzi tarafından Sultan Sencer adına yazılan manzum *Siyer-i Fütüh-i Sultan Sencer*, yine Sultan Sencer adına kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen *Sencername* gibi eserler ise zamanımıza ulaşmamıştır. Selçuklular döneminde kaleme alınan Farsça eserler, yalnızca Selçuklu tarihine dair yazılmışlardır.⁶⁸⁹

Selçuklular üzerindeki Fars dilinin tesiri ise Selçukluların egemen oldukları X. yüzyıldan sonraki dönemde, kaleme alınan eserlerin çoğunun Türkçeden çok Farsça yazılmasına vesile olmuştur.⁶⁹⁰ Bu durum aynı yüzyıldan itibaren Farsçanın Şiir ve edebiyat alanında altın çağını yaşamasıyla sonuçlanmıştır. Selçuklu sultan ve şehzadeleri de Şiir ve edebiyata düşkün ve şairler ile müelliflere önem veren kişilerdi. Bunun nedeni ise; sultanların, hanedan ve isimlerinin baki kalmasının yegâne yolunun şairler ve müellifler tarafından kaleme alınan Şiir ve eserlerin birinci dereceden araç olduğuna inançlarıdır.⁶⁹¹

Tarihi kayıtlar da Melikşah, Sencer ve Togaşah/Doğaşah gibi Selçuklu hanedanından olan sultan ve meliklerin, tıpkı kendilerinden önceki Karahanlı ve Gazneli hükümdarları gibi Fars Şiirinden hoşlandıklarını ve bu alanda edebi bir

⁶⁸⁸ Osman Gazi Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi C1 S.2*, İstanbul 2014, s. 39-67.

⁶⁸⁹ Özgüdenli, *Selçuklular*, s.371-375; Ayrıca Selçuklu sultanlarının himayelerinde bulundurdıkları bazı İranlı şairler için . Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 378.

⁶⁹⁰ Yavuz Bayram, “Dil ve Edebiyat Türk Edebiyatı Klasik Türk Edebiyatı (12-19.Yüzyıl) Klasik Türk Edebiyatı (13. Yüzyıl)”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.*, Ankara 2009, s. 4.

⁶⁹¹ Ahmet Kartal, “Karahanlı, Gazneli ve Anadolu Selçuklu Saraylarındaki Edebi Faaliyetler Üzerine Düşünceler”, *Bilgi C.17*, Ankara 2001, s. 55-70.

zevke sahip olduklarını ortaya koymaktadır.⁶⁹² Hatta İslâmi dönem Fars Şiir ve ilim hayatı hakkında yazılan eserlerden olan ve günümüze kadar ulaşan Nizâmî Arûzî Çehar Makale isimli eserinde Selçuklu sultan ve hanedan üyeleri hakkında “*Selçukluların hepsi Şiiri severlerdi*”⁶⁹³ sözlerini kullanmıştır. Sultan Alparslan döneminde, sultanın Şiire tutkun olan oğullarından Doğanşah’ın etrafında Farsça Şiir yazan ve söyleyen birden fazla şairin varlığını tarihi kaynaklar kaydetmiştir. Hatta Nizâmî Arûzî, Doğanşah’ın “*karşılıklı konuşmayı, sohbeti ve her şeyi Şiirle yaptığını*” zikretmiştir.⁶⁹⁴ Melik Doğanşah’ın yanında Emir Abdullah-ı Karşı, Ebu Bekr-i Ezraki ve Hakiki gibi Fars şairler bulunmaktaydı.⁶⁹⁵ Sultan Melikşah ve oğlu Sencer’in Farsça Şiirler söyleyip yazdıklarına dair rivayetler de dönemin kaynaklarında yer almaktadır. Selçuklu sultanlarının Farsça Şiir yazma ve dinleme süreçleri de yıllar boyunca devam etmiştir.⁶⁹⁶ Melikşah ve Sencer gibi Büyük Selçuklu sultanlarına ait bazı Farsça Rubailer de günümüze kadar ulaşmıştır.⁶⁹⁷

Özellikle Büyük Selçukluların son dönemlerine gelindiğinde ise Fars Şiirine; Senai, Anuri ve Hakani gibi Fars kökenli şairler yeni zihinsel formlar ve orijinal düşünceler kazandırıp, edebi bir form olarak Şiiri zirveye çıkarmışlardır. Selçukluların siyasi parçalanmalarının ortaya çıkması ve yıkılmalarının akabinde ise, Farsça Şiirlerin anlam ve ince düşünceleri ile ifadelerinde değişme görülmeye başlanmış ve yavaş yavaş dörtlük biçimlerine yönelmeler olmuştur. Aynı zamanda bu değişimlerle birlikte lirik destan Şiiri de Selçuklu dönemi sonlarında kabul olmuş ve kısa zamanda popülerlik kazanmıştır. Selçukluların dağılmaları akabinde vücut bulan bu Şiir formatı, Selçuklular sonrası şairler için de bir model formatı halini almıştır.⁶⁹⁸

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Büyük Selçuklu sultanları, hanedan üyeleri ve devlet erkanının desteğini alan Fars şairlerin, Büyük Selçuklu saraylarında Şiir yazdıklarını tarihi kaynaklar ve şairlerin kayıtlarından anlamaktayız.⁶⁹⁹ Bu şairlerin

⁶⁹² Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler*, s. 39-67.

⁶⁹³ Nizami Aruzi, *Çehar Makale*, Yayına Haz. Muhammed Moin, Jami Yayınevi, Tahran 1391, s. 92. Eren, *agt.*, s. 155.

⁶⁹⁴ Nizami Aruzi, *age.*, s. 92.

⁶⁹⁵ Yakup Şafak, “Çehâr Makale”, *TDVİA C.8*, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 248-249.

⁶⁹⁶ Armutlu, *agm.*, s. 327-330; Sevim- Merçil, *age.*, s. 638.

⁶⁹⁷ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 371-375.

⁶⁹⁸ Yusifi’far, *age.*, s. 230.

⁶⁹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 378.

genellikle Sultan Alparslan döneminden itibaren Sultan Sencer'e kadar Selçuklu sarayı ve idaresi için önemleri devam etmiştir. Örneğin; Sultan Alparslan döneminde Burhani, Sultan Melikşah ve Sencer döneminde Emir Muizzi gibi Fars Edebiyatının önemli şairlerinden birçoğu Selçuklu sultanlarının saraylarında ve dahi meclislerinde bulunmuşlardır. Ayrıca Sultan Sencer'in, kızı Mahmelek Hatun'un vefat etmesi üzerine Am'ak-ı Buhari'yi Maverâünnehir'den huzuruna davet ettiği bilinmektedir. Bu esnada şair, yaşlandığını bildirerek yazdığı mersiye'yi oğlu Hamidi ile Selçuklu başşehri Merv'e göndermiştir. Selçuklu sultanlarının yanı sıra Selçuklu melikleri ve saray erkânı da şair ve edipleri himaye etmişlerdir. Devrin önde gelen isimlerinden olan Emir Muizzi, Ömer Hayyam, Edib Sabir, Am'ak-ı Buhari, Enveri, Senai, Abdülvasi-i Cebeli, Eşref-i Gaznevi ve Ezraki gibi şairlerin Selçuklu sarayı ile ilişki içinde oldukları bilinmektedir. Bu şairlerin yanı sıra Selçuklu sarayında yetişen diğer önemli şair ve edipler arasında Lami-i Gurgani, Nasır- Hüsrev, Mes'ud-i Sa'd-i Selman, Nizam-i Gencevi, Hakani-yi Şirvani, Ebu Tahir-i Hatuni, Ebiverdi, Evhadüddin-i Enveri, Esirüddin-i Ahsikesi, Zahir-i Faryabi, Cemaleddin-i İsfahani, Rafiuddin-i Lunbani, ve Şerefeddin Şefrevih-i İsfahani'yi gibi isimleri saymak mümkündür.⁷⁰⁰

Selçuklular döneminde sultanların Fars diline verdikleri önem, Farsça yazan şair ve yazarları himaye etmeleri ve devletin resmi yazışma dilinin Farsça olması, Farsçadan Türkçeye çok sayıda kelimenin geçmesine neden olmuştur. Kısacası Selçuklu Devleti, bölge de ilim dili olan Arapçanın yanı sıra Şiîr ve sanat dili olan Farsçanın da etkisinde kalmıştır.⁷⁰¹ Dolayısıyla Farsçadan, Türkçeye geçen kelimelerin en yoğun olduğu alan ise edebiyat ve Şiirdir.⁷⁰²

Selçukluların Horasan coğrafyasında uzun süre bulunmaları, onların hakimiyet dönemlerinde Farsça ve Türkçe birçok kelimenin iki dilde de ortak kullanılmasına ve iki dilden de birbirine kelimelerin geçmesine neden olmuştur. Farsçadan Türkçeye geçen has isimler, unvanlar, soyut isimler, renk adları ve akrabalık adları gibi birçok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerden bazıları şu şekildedir: “abdest, asayış, aşına, ateş, avare, aviza, bahane, bahar, beraber, beste,

⁷⁰⁰ Sevim-Merçil, *age.*, s. 638; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 2009.

⁷⁰¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 419.

⁷⁰² *age.*, s. 338.

biçare, birader, buse, cengaver, cihan, cihangir, dergah, derman, derya, dertan, efsane, endam, ferman, fihrist, hemşehri, kemer, kenar, lale, namaz, nar, nergis, nevrüz, ney, neyzen, nişan, niyaz, peynir, pul, sermaye, sipariş, siyah, şahane, şeker, şive, taze, تنها, viran, yad, yadigar, yar, yaran, yegane, zemin, zindan, zira” gibi birçok kelimenin Selçuklular zamanında Fars dininden Türk diline geçtiğini söyleyebiliriz.⁷⁰³

Ayrıca yine Fars dili ve Türk dilinin etkileşimi sonucunda Türkçe ve Farsçadan oluşan kelimelerin Selçuklular döneminden itibaren kullanıldığını tarihi kaynakların yazımından ve bu kaynaklara yansıyan hadiselerin anlatımı için kullanılan kelimelerin yapısından anlamaktayız. Bu durum iki bölüme ayrılmaktadır. Bölümlerden birincisi “Türkçe+Farsçadan oluşan kelimeler” iken ikinci bölüm Farsça+Türkçeden oluşan kelimelerdir.

Türkçe+Farsçadan oluşan kelimelerin yapıları ise “bir Türkçe ve bir Farsça kelimedenden oluşanlar” ile “Türkçe bir kelime ve Farsça bir ekten oluşanlar” olarak iki gruba ayrılmaktadır. Bir Türkçe ve bir Farsça kelimedenden oluşan bazı kelimeler şu şekildedir: bayraktar (bayrak+dar), başşehir (baş+şehir), batakhane (batak+hane), beyzade (bey+zade), ilkbahar (ilk+bahar) ve sonbahar (son+bahar). Türkçe bir kelime ve Farsça bir ekten oluşan bazı kelimeler ise şu şekildedir: bayraktar (bayrak+dar), borozan (boru+zen), depremzede (deprem+zede), düzenbaz (düzen+baz), emektar (emek+dar), işgüzar (iş+güzar), ordugâh (ordu+gah), tuğrakeş (tuğra+keş) ve Türkvari (Türk+vari).⁷⁰⁴

Farsça+Türkçe’den oluşan bazı sözcükler ise çok az sayıda olup, Farsça bir sözcüğün Türkçe yardımcı fiiller ile yan yana gelip kullanılmasından oluşmuşlardır. Bu kelimelerin bazıları ise şu şekildedir: bahşetmek (bahş+etmek), miralay (mir+alay), vazgeçmek (vaz+geçmek), zehretmek (zehr+etmek), zehreylemek (zehr+eylemek) ve zehrolmak (zehr+olmak).⁷⁰⁵

3.1.5. Selçuklu Tarih Yazıcılığında Fars Etkisi

Fars tarih yazıcılığı İslâm öncesi dönem de Farsçanın ilim ve edebiyattan uzak bir dil olması nedeniyle yok denilecek kadar azdır. Ayrıca bu durumun bir diğer

⁷⁰³ Dursunoğlu, *agm.*, s. 132.

⁷⁰⁴ *agm.*, s. 133.

⁷⁰⁵ *agm.*, s. 133.

nedeni de İslâm öncesi dönem de tarih yazıcılığının Persler ve Sâsânilerin nazarında bir önem arz etmemesidir. Ancak Persler ve Sâsâniler dönemlerine ait efsaneler ile karışık şekilde anlatımı olan sütun ve kitabelerin, kralların kendi adlarına yazdırdıkları tam mahiyetiyle kaynak olarak nitelenemeyecek eserlerin varlığı bilinmektedir. Bu durumda bize gösteriyor ki, İslâm öncesi dönemde Fars tarih yazıcılığında kural ve sistemli bir uygulama yoktur.⁷⁰⁶

Müslümanların Horasan'ı fetihleri sırasında da Fars tarih yazıcılığı bulunmamaktadır. Ancak Sâsâniler döneminde, imparatorluğun sınırlarının Horasan dışına kadar taşması, birçok milleti hakimiyetleri altında bulundurmaları, farklı milletlerden müelliflerin eserler kaleme alıp çalışmalar yapmaları, Sâsâni tarih yazıcılığını etkilemiştir. Sâsâniler döneminde yapılan tarihi çalışmaların varlığı Süryani ve Ermeni müellifler tarafından kaleme alınan eserlerle desteklenmektedir. Bu dönemde Sâsâni sınırları içinde bulunan bölgeler de Süryanilerden Maryeşua'nın "Vekayi-nâme", Afrahat'ın "Gösteriler", Ephrem'in "Hareketlere Karşı İlahiler", Bar Daisan'ın "Ülkelerin Kanunları" ve Ermenilerden Musa Khorenatsi'nin "Tarih-i Ermenistan", Aga'angelos'un "Ermenistan'ın Hristiyanlaşması", Elisa Vardapet'in "Vardan ve Ermeni Savaşı" gibi eserleri Sâsâni topraklarında Farsça dışında tarih yazıcılığının bilindiğinin göstergelerindendir.

İslâmiyetin Horasan coğrafyasına nüfuzu bölgede milli tarih yazıcılığının canlanmasında itici güç olmuştur. İslâm dünyasında da Farsça kaleme alınan tarih kitaplarının telifine X. yüzyılın ortalarında başlanmıştır. X. yüzyılda Basra, Kufe ve Bağdat gibi ilim merkezi olan şehirler gurubuna Horasan'dan Nişabur'da dahil olmuştur. Bu dönemde Nişabur'da yazılan ilk tarih kitapları, Arapça tarih kitaplarının tercümeleridir. Fars tarihçiliği adına ilk çalışma da Samani vezir ve tarihçi olan Ebû Ali Belami tarafından Taberî'nin "*Tarih-i Taberî*" eserinin Farsça tercüme çalışmasıdır. 963 yılında yapılan bu tercüme Fars şehnamesinden ilaveler eklenmiş ve eser orijinallikinden uzaklaştırılmıştır. Samaniler dönemi tercümelerinin yanı sıra Farsça kaleme alınan tarih ve coğrafya kitaplarının yanı sıra ansiklopedik eserler de gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bunlardan bir tanesi Ceyhani'nin "*Kitabü'l-*

⁷⁰⁶ Ümit Gedik, "IV-X/XV-XVI Yy. İran Tarih Yazıcılığı", *Nüsha C. 17 S. 45*, İstanbul 2017, s. 36.

Mesalik ve'l Memalik” adlı eseridir. Gerdizi, İdrisi ve Makdisi gibi müellifler eserlerini kaleme alırken bu kaynaktan istifade etmişlerdir.⁷⁰⁷

XI. yüzyılda ise Horasan’da yerli hanedanların tarihlerini konu edinen eserler yazılmıştır. Bu eserlerden en önemlileri Beyhakî’nin “*Tarih-i Beyhakî*” ve Gerdîzî’nin “*Zeyü’l-Ahbâr*” adlı eserleridir. Beyhakî’nin eseri Gazneli hanedanının tarihini konu alırken, Gerdîzî’nin eseri ise coğrafya ve Türk toplulukları hakkında bilgiler vermektedir. Bu durum da bize, Selçuklu Devleti Horasan’da kurulmadan hemen önce tarih yazıcılığının bölgeci ve hanedancı bir üslupla geliştiğini ve Selçuklulara miras kaldığını göstermektedir.⁷⁰⁸

Farsçanın henüz gelişmekte olduğu dönemde Horasan’da Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulması ve Selçuklu sultanlarının Fars kökenli ilim adamlarına değer vermeleri, Farsçanın gereken itibarı görmesi ve Arapça ile birlikte ilim dili seviyesine yükselmesinin başlıca nedenlerindendir. Selçuklular öncesi Horasan’da müellifler tarafından Arapça yazılan tarihi kaynakların sayısı oldukça fazla olsa da, Selçuklular ile birlikte bu durum değişmiş ve Farsça yazılan eserlerin sayısında bariz bir artış yaşanmıştır.⁷⁰⁹ Ayrıca Farsça yazılan Selçuklu ilk dönem kaynakların da, müellifler Arapça kelimelere çok fazla yer vermeyip edebi sanatlardan uzak eserler ortaya koymuşlardır. Yazılan bu eserlerin çoğu Selçuklular dönemi ana kaynağı olma özelliğine sahiptir.⁷¹⁰

Nitekim Selçuklular dönemi tarih yazımı, onlardan önce Horasan’da etkin olan tarih yazım üslubu ile benzer özelliklere sahip olsa da Selçuklu üslubunda bazı değişiklikler yaşanmıştır. Örneğin Selçuklu dönemi kaleme alınan eserlerden en önemlisi, Nizamülmülk’ün “*Siyasetname*” adlı eseridir. Farsça kaleme alınan bu eser bir siyasetname özelliği taşımanın yanı sıra Selçuklular dönemi ana kaynaklarından bir tanesidir. Nizamülmülk bu eser de devletin nasıl yönetilmesi, hükümdarın vazifeleri ve Selçuklu Devleti’nin idari kadroları hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra Türkmen boyları ve Selçuklulardan önce Horasan’da kurulan devletlerin sosyo-kültürel yapıları hakkında bilgiler vermektedir. Bu durum da bize gösteriyor ki,

⁷⁰⁷ Mustafa Demir, “İslâm Ortaçağı’nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S. 34, Erzurum 2007, s. 258.

⁷⁰⁸ Claude Cahen, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, Çev. Nejat Kaymaz, *Tarih Araştırmaları Dergisi* S. 12, Ankara 1969, s. 195.

⁷⁰⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 338; Nejâd, *agm.*, s. 488.

⁷¹⁰ Gedik, *agm.*, s. 37.

Selçuklulardan önce Horasan’da bölgeci ve hanedancı üslup ile yaklaşılan tarih yazımı, Selçuklular dönemin de umumi bir evreye geçmektedir. Ayrıca Selçuklular döneminde kaleme alınan eserlerin müellifleri farklı eserler ve tarihi kaynaklardan istifade etmişler, tarih araştırmalarında ve yazımında tenkit üslubunu geliştirmişlerdir. Bu durum da bize Selçuklular dönemi tarih yazımında araştırmacı ve denetleyici bir üslubun uygulandığını göstermektedir.⁷¹¹ Ayrıca Selçuklular döneminde kaleme alınan eserlerin yalnızca tarihi kaynaklar ile sınırlı kalmadığı günümüze ulaşan eserlerin içeriğinden anlaşılmaktadır. Örneğin; Şiir ve Edebiyat ile Bilim ve Felsefe alanlarında da eserler kaleme alınmıştır.

Nitekim Horasan’a göçlerinden önce hayvancılıkla geçimlerini sağlayan ve konar-göçer yaşam şeklini esas alan Selçuklular, geldikleri Horasan’da İslâm dininin etkileri ve Fars kültürünün tesirleriyle yerleşik hayata geçmiş, ilim ve kültür alanında çalışmalar yapmışlardır. Horasan halkları tarafından tarih yazıcılığında elde edilen tecrübe ve bilgilere kısa zamanda vakıf olan Selçuklular, ilme verdikleri önemin de etkisiyle tarih yazıcılığı hususunda da ön plana çıkmış ve tarih yazımında çağdaşları olan devletlere rehber olacak konuma yükselmişlerdir. Bu durumun en önemli göstergesi ise; Nizamülmülk’ün “Siyasetname”, Ömer Hayyam’ın “Nevruz-name”, Muizz-i Nişanburî’nin “Sultan Sancar’ın Hayat Hikayesi ve Zaferleri”, İbn-i Funduk Beyhakî’nin “Tarih-i Beyhak”, Birunî’nin “Ahbarü’l Harezm, Tarih-i Eyyamü’s Sultan Mahmut, Tarihü’l Mübeyyeze ve’l Karamita, Tenkihü’t Tevarih” gibi eserlerin Horasan’da kaleme alınması Selçuklu tarih yazıcılığının seviyesini göstermektedir.

3.1.6. Dini Etkiler

Tarihte yaşamış Türk devletlerine baktığımızda, bunlardan çoğunluğu Ana yurttan bağımsız, birden fazla farklı coğrafyada kurulma özelliğine sahiptirler. Bu devletlerden birçoğu gittikleri bölgelerde gerek devletleşme aşamasında ve gerekse de devlet olarak bağımsızlıklarını kazandıktan hemen sonra dini bakımdan bulundukları coğrafyalardan etkilenmektedirler. Uygurların Maniheizm, Hazarların Yahudilik ve Kuman-Peçenek gibi Türk toplumlarının Hristiyanlığı tercihleri bilinen tarihi hadiselerdendir. Nitekim Türklerin, gittikleri coğrafyalar da yeni dinler ile tanışmaları ve zaman sonrada bu dinleri benimsemeleri tarihi gerçeklerden birisidir.

⁷¹¹ Demir, *agm.*, s. 258.

Selçuklular da zikrettiğimiz bu gerçekliği yaşayan Türk devletlerinden olma özelliğine sahiptir.

X. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Orta Asya’da bağlı olduğu Oğuz Yabgusu ile arasında geçen hadiseden dolayı kendi canı ve ailesinin akıbetini tehlikede gören Dukak oğlu Selçuk Bey, ailesi, akrabaları ve kendisine güvenen kavminden insanlar ile yaşadığı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁷¹² Geçimi hayvancılık üzerine olan kavmini, Maverâünnehir’in kuzeyinde bulunan Cend bölgesine getiren ve burada ikametini sağlayan Selçuk Bey, kısa zamanda bölgenin siyasi durumu hakkında bilgi sahibi olmuştur.⁷¹³ Nitekim henüz daha doğuda bulunan Oğuz Yabgusu ile münasebetleri bitmeyen Selçuk Bey, bu münasebetlerin yanı sıra kuzeylerinde bulunan Maverâünnehir’de yaşanan siyasi hadiselerin hemen eşğine yurdunu yerleştirmiştir.⁷¹⁴ Çünkü onların gelip yerleştikleri Cend havalisi, Maverâünnehir’in kuzeyindeki vilayetlerden birisidir. Maverâünnehir de bu dönemde yarı Karahanlı ve yarı Samani hakimiyetinde bulunmasının yanı sıra İslâmi cihatların yapıldığı, İslâm dininin daha geniş alanlara yayılmak istenildiği ve yukarıda zikrettiğimiz iki devletin hakimiyet mücadelesi verdikleri sahadır.⁷¹⁵ Zikrettiğimiz coğrafyada yapılan dini faaliyetlerde yalnızca Türk ve Müslüman olmayanlar üzerine yürütülen faaliyetler olmaktan ziyade gayrimüslim Türkler üzerine yürütülen faaliyetler de bulunmaktadır.⁷¹⁶

Nitekim bölgenin siyasi durumu hakkında bilgi sahibi olan Selçuk Bey, doğusunda bulunan Oğuz Yabgu ile mücadele ederken, aynı zamanda güneyinde bulunan Maverâünnehir merkezli gayrimüslim Türklere yapılan akınlardan nasibini almak istemediğinden, cephe sayısını bire düşürmek amacıyla ve yeni gelen coğrafyada yeni düşmanlar edinmek istemediğinden ailesi ve kavmi ile birlikte İslâm dinine geçmeyi tercih etmiştir.⁷¹⁷ Zikrettiğimiz bu hadise, Horasan’ın Selçuklular üzerindeki ilk tesirini teşkil etmektedir. Zira coğrafyaya yeni gelen kavim, henüz

⁷¹² İbnü'l Esir, *age.* C.9, s. 361-362; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s. 2.

⁷¹³ Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 292.

⁷¹⁴ İbnü'l Esir, *age.* C.9, s. 361-362.

⁷¹⁵ Maverâünnehir’de yaşanan ve vuku bulan dini hadiseler hakkında detaylı bilgi için bk. Kübra Şahan, “Büyük Selçuklu Devleti’nde Dini Hareketler ve Selçukluların Din Politikası”, *T.C. Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, Çorum 2023, s. 30-38.

⁷¹⁶ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C.1*, s. 18.

⁷¹⁷ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 17-18; Kesik, *age.*, s. 337.

daha hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılayacak otlaklara sahip olamamışken ve iktisadi manada bir düzen kuramamışken din değişikliği yapması onların bölgede ki ilk siyasi hadiselerinden bir tanesidir. Nitekim siyasi düşünce merkezli alınan bu karar, Selçuk oğullarının yönetim ve yaşam tarzları hususunda ciddi değişikliklere neden olmuştur. Bu değişikliklerin ilk sonucunun, yeni geline Horasan coğrafyasının tesiriyle gelişen din değişikliği hadisesi olduğunu söyleyebiliriz.

Selçuk Bey “*Üzerinde yaşamak istediğimiz insanların dinine girmez isek ve onlar ile anlaşmaz isek, kimse bize sadık kalmaz ve azınlık bir grup olarak kalırız*”⁷¹⁸ anlayışı ile hareket etmiştir. Ailesi ve kavminin büyük bir kısmı ile Müslüman olan Selçuk Bey, Cend ve Maverâünnahir’de bulunan başka şehirlerin valilerinden kendilerine dini öğretmeleri için din adamları talebinde bulunsa da, Selçukluların İslâm dinini asıl öğrendikleri merci Karahanlılar ile mücadele eden Samani Devleti’dir.⁷¹⁹ Samaniler, Selçukluların İslâmiyet’i kabul etmeleri üzerine, onlardan Karahanlılar’a karşı yardım talebinde bulunmuşlardır. Selçuk Bey’de bu talebi daha geniş otlaklara hâkim olma ve Maverâünnehir’e geçebilme umuduyla kabul etmiştir. Nitekim yeni İslâm dini ile şereflenen bu millet, Samanilerin ordusu içinde bulunduğu süre boyunca onlardan İslâm’ın Sünnî itikadının Hanefî yorumunu öğrenmiş ve benimsemiştir.⁷²⁰

Buraya kadar olan kısmı toparlayacak olduğumuzda, Horasan’ın Selçuklular üzerindeki ilk tesiri dini merkezli olup, Selçukluların İslâmiyet’e geçiş hadisesidir. Onların İslâmiyet’e geçişlerinin sosyal, siyasi ve ekonomik nedenleri olduğunuz söylememiz mümkündür. Dini eksenli ikinci tesir ise yeni geline Cend havalisinde Samani Devleti ile tanışmak ve bu devlet ile ortak hareketin sonucunda İslâm’ın Sünnî itikadının Hanefî yorumunun benimsenmesidir.⁷²¹ Türklerin Horasan’da daha çok Şîî eğilimli Fars halkları ile temas kurmalarına rağmen, büyük çoğunlukla Sünnî olmalarında da coğrafyanın tesirinin olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Fars gelenekleriyle ilgisi az olan Sünnîlik, aynı zamanda Türk düşüncesine uygun düşen bir aklılığı ihtiva ediyordu. Horasan’da İslâm’ın Şîî yorumunu da yakından tanıyan

⁷¹⁸ Ebu’l Ferec, *age.*, s. 292-293.

⁷¹⁹ *age.*, s. 293.

⁷²⁰ İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri: Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2010, s. 39.

⁷²¹ Barthold, *age.*, s. 89.

Türkler, coğrafya üzerindeki hadiseleri de yorumlayarak kendileri için uygun olan mezhebi düşüncenin Hanefilik olduğu kanaatine varmışlardır.⁷²² Göç döneminin hemen akabinde yaşanan bu hadiseler, bölgede uzun yıllar devam edecek olan Selçuklu hakimiyetinin gelişmesi ve nihayetinde şekillenmesinin temelleri oluşturmaktadır. Nitekim cihat anlayışı ile bu hadiseler sonucunda tanışan Selçuk Bey, kendisinden haraç istemek için gelen Oğuz Yabgu Devleti'nin elçisine “*biz Müslümanlar, gayrimüslimlere haraç vermeyiz*” demiştir.⁷²³ Biz, Selçuk Bey'in bu düşüncesinin temelinde yeni gelinen Maverâünnehir coğrafyasında edinilen tecrübeler ve İslâm dininde yer alan cihat ile gaza anlayışının tesirinin olduğunu söyleyebiliriz.

Nitekim ilk zamanlarda siyasi bir maksat ile kabul edilen İslâm dini, zaman sonra Selçuklular tarafından benimsenmiştir. Bizim bu düşüncemizi, Selçuk Bey' e “*el-Melikü'l-Gazi*”⁷²⁴ unvanının verilmesi ve Selçukluların gayri müslim Türkler ile olan mücadeleleri desteklemektedir. Bu mücadelelerde Selçuk Bey'in oğlu Mikail'inde gayri müslimler ile savaşırken ölmesi, Selçukluların onun şehit olduğu düşüncesini kabul etmeleri, İslâm dininin tam mahiyeti ile onlar tarafından benimsendiğinin kanıtıdır. Bu dönemden sonrada İslâm dininin tesiriyle, savaşlarda yara alan kişilerin isimlerinden sonra “*Gazi*” unvanının kullanıldığını, ölenlere ise şehitlik makamının layık görüldüğünü söyleyebiliriz. Çünkü bu savaşlar yağma ve toprak istila etmekten ziyade İslâmi esaslara göre gaza, cihat ve fetih amaçlı yapılan savaşlardır. İslâm'dan önceki yağma anlayışı, İslâm'ın tesiri ile yerini gaza ve cihat anlayışına bırakırken, istila anlayışı da fetih ve fütihat anlayışına bırakmıştır. Biz bu düşüncemizin kanaatine 1038 yılında Sultan Tuğrul'un, halife tarafından fethedilen yerlerde yağma ve talan yapılmaması emrine riayet edip Çağrı Bey'in Nişâbur'u yağmalamasına engel olmak istemesinden ulaşmaktayız.⁷²⁵ Zira bütün bu İslâmi terim ve düşünceler de Horasan'ın ve Farsların tesiri ile İslâmiyet'e geçen Selçukluların kültüründe ve sosyal yaşamlarında yerlerini almıştır.

⁷²² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 361.

⁷²³ Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhand, *Ravzatü's-Safa fî Sireti'l-Enbiya ve'l-Mülük ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2018, s. 17-18; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 17-18.

⁷²⁴ Abdulkadir Özcan, “Gazi”, *TDVİA C.13*, TDV Yay., İstanbul 1996, s. 443.

⁷²⁵ Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 296; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 361.

Bazı kaynaklara göre de Selçuklu Devleti, Horasan'da Şîî, Fâtımî ve Bâtınî düşünceler ile mücadele etmekten ziyade, bu düşüncelere sahip kişileri devlet yönetimi ve stratejik konumlarında görevlendirip muhafaza ettiği zikredilmiştir. Nitekim modern Fars kültürü tarihi çalışmalarından birisine göre; *“Büyük Selçuklular Hanefî geleneğine sahipti ve Hanefiliği farz sayıyorlardı. Ancak devlet yönetimlerinde bir dizi Hanefî, Şâfîî ve Şîî bakan bulunmaktaydı. Selçukluların din politikası niteliklerini ve farklı din mensuplarına karşı davranışlarını belirlemede çeşitli faktörler rol oynamıştır. Selçukluların farklı din mensuplarına bakışları hususunda bir netlik olmadığı gibi, kendi dönemlerinde belirli bir din politikalarının varlığından bahsetmek mümkün de değildir.”*⁷²⁶ Selçukluların dini politikaları hususunda çelişkili rivayetler ileri sürülmüştür.

Selçukluların Müslümanlığı diğer Türk devletlerinin Müslümanlıklarına nazaran farklılıklar teşkil etmektedir. Başlıca fark ise, diğer Müslüman Türk devletlerinin ayırıcı olmalarına rağmen Selçuklu Türklerinin bütünleştirici ve birleştirici olmalarıdır. Çünkü Selçuklu Devleti'nin kurulduğu dönemde İslâm dünyasının büyük bir bölümü Şîî devletlerin himayesi altındaydı.⁷²⁷ Onların bu başarılarındaki ve İslâm dinini sahiplenmelerindeki asıl esas ise manevi kaynağı ve fikri membaları olan itaat düşüncesi ve benimsedikleri devlet modeli ile yönetim anlayışlarıdır.⁷²⁸

Selçukluların bütün dinlerin mensup ve temsilcilerine bakışları oldukça net ve sadedir. Bu nedenle Horasan'da Semavi dinlerin varlıkları Selçuklular döneminde oldukça kökleşmiş, din mensupları sosyal hayatta benimsenmiş insanlar olarak yerlerini almıştır.⁷²⁹ Farklı dinlere mensup insanlar ile aynı coğrafya da yaşayan Selçuklular bu insanlardan sosyal ve iktisadi hususlarda yararlanmışlardır. Ancak zaman sonra bölgede gerek farkı dinlerden olan insanların ve gerekse de İslâm dininin farklı mezhepleri arasında yaşanacak hadiseler Selçukluların tutumu üzerinde değişikliklere vesile olmuştur. Bu değişikliklerden birisi, onların ilmi faaliyetlere yönelmeleridir. Nitekim halkı bilinçlendirmek ve Hanefî itikadını yaymak isteyen

⁷²⁶ Yūsufî'far, *age.*, s. 213.

⁷²⁷ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 10.

⁷²⁸ Sarıcı, *Büyük Selçuklularda Devlet-Yönetim Anlayışı ve İtaat Kavramı*, s. 13-14.

⁷²⁹ Karadaş, *agm.*, s.96-97; Mehmed, *agt.*, s. 6.

Selçuklular, yaşanan bu hadiseler karşısında Medreseler açmaya ihtiyaç duymuşlardır. Ancak yaşanan mücadelelerin medreselerin açılmasıyla bittiğini söylememiz mümkün değildir. Çünkü Şîî Bâtınîler ve Fâtımîler tarafından birçok ilim adamı katledilirken, bu ilim adamlarının karargâhı olan birçok medresede tahrip edilmiştir. Selçukluların bu hadiseler ile meşgul olmalarının asıl nedeni, geldikleri ve devletleştikleri coğrafya da Müslümanlığın Şîî itikadının İslâm'ın Horasan'da yayılmaya başlamasıyla yerleşmiş olmasındandır.⁷³⁰ Nitekim bu durumun onlar üzerindeki tesiri, onların itikatları olan Hanefiliği tam manasıyla benimsemesi olmuştur.⁷³¹

İslâm dinine geçiş ve akabinde yürütülen faaliyetler Selçuklu devletinin hem gelişmesine hem de dönüşmesine vesile olmuştur. Örneğin Türk devletlerinde tahta çıkan hükümdarlar birtakım alametler ve unvanlara sahip olmaktadır. Türklerin unvan kullanmaları, Araplar ve Farslara nispeten çok daha eskiye dayanmaktadır.⁷³² İslâmiyet'ten sonra ise Türk devlet geleneğine göre unvanları genelde halifeler vermektedir.⁷³³ Bu unvan vermeler ve unvan almalar zaman zaman nispete dahi dönüşmüştür. Örneğin Gazneliler döneminde Sultan Mahmud, gayrimüslim ülkelere yaptığı seferler sonucunda halife tarafından kendisine birçok unvan verildiğini görmekteyiz.⁷³⁴ Hatta Nizamülmülk'e göre Sultan Mahmud, halife tarafından kendisine verilen unvanları yetersiz olarak görmüş ve gayrimüslim beldelere yaptığı seferler vesilesiyle daha fazla unvan verilmesi için halifeye birkaç defa elçi göndermiştir.⁷³⁵ Halife daha fazla unvan talebiyle elçi göndermesi ve halife tarafından kendisine tevdi edilen unvanların Sultan Mahmud tarafından önemli ve değerli olmalarını, sultanın bu unvanları bastırdığı paralarda kullanmasından anlayabiliriz.⁷³⁶ Selçuklular döneminde devam eden bu alamet ve unvanların verilmesi hususunda halifeye olan saygının azımsanmayacak derecede fazla

⁷³⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 356.

⁷³¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 361.

⁷³² Abdülkerim Özeydin, "Unvan", *TDVİA C.42*, TDV Yay, İstanbul 2012, s. 163.

⁷³³ Mehmed Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.24*, 2008, s. 320-322.

⁷³⁴ Bahadır Kök, "Gazneli Mahmud'la Abbasi Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler", *EKEV Akademi Dergisi C.1 S.2*, Ankara 1998, s. 119-125.

⁷³⁵ Nizamülmülk, *age.*, s. 234-235.

⁷³⁶ Kök, *agm.*, s. 119-125.

olduğunu belirtebiliriz.⁷³⁷ Selçuklular döneminde ve devamı olan Türkiye Selçukluları döneminde tahta çıkan Türk hükümdarlarına alametler ile unvanlar halife tarafından verilmektedir.⁷³⁸

Selçuklu sultanları genellikle Abbasi halifeleri tarafından kendilerine tevcih edilen unvan ve lakapları kullandıkları gibi, es-sultanü'l-azam, es-sultanü'l-muazzam, şahansah, melükü'l-mülük gibi bazı unvan ve lakapları da kendileri için uygun görmüşlerdir.⁷³⁹ Abbasi halifelerine saygı ve hürmette kusur etmeyen Selçuklu sultanları, halifelerin kendi saltanatlarını tanımaları ve kendilerine unvan vermelerini büyük bir şeref kabul etmişlerdir. Halifeler tahta çıkan sultanlara, unvanlarını “*tiraz*” denilen elbiselere işleyerek gönderiyorlardı.⁷⁴⁰ Selçuklu sultanlarına verilen bu unvanlar, sultanların elbiseleri, taht örtüleri, bayrakları, mendilleri, giysi bohçaları, saray perdeleri, minderleri veya devlette çalışanların resmi elbiseleri üzerinde bulunurdu.⁷⁴¹

Nizamülmülk, Selçuklularda unvan ve lakabın verilmesinde liyakatin esas alındığını, bunların onu taşıyan kişiye uygun olması gerektiğini söyler. Ayrıca sultanların ve halifelerin unvan hususunda hassas olduğunu belirten Nizamülmülk, memleketin şerefini korumanın unvan, lakap, rütbe ve derecelerle korunmasıyla mümkün olduğunu söylemektedir. Sıradan insanların lakapları ile devlet yöneticilerinin lakapları arasındaki farkın bu nedenle bulunması gerektiğini, unvan ve lakapların gelişigüzel kullanılmasının devleti sarsacağını ve kişilerin hangi unvan ve lakaplar ile çağrışacağı hususunun adalet teşkilatı ile sosyal hayat için önem taşıdığını belirtmektedir.⁷⁴² Selçuklu devlet kademesindeki unvanlar da yukarıda zikrettiğimiz hususlar göz önüne alınarak dizayn edilmiştir. Bütün bu hususları göz önüne alacak olduğumuzda, İslâm dininin Selçuklular üzerindeki bir diğer tesiri ise unvan ve lakapların kullanımıdır. Zira İslâm'dan önce Türkçe kullanılan unvan ve

⁷³⁷ Murat Akbaş, “Selçukluların Abbasi Halifeleri İle İlişkileri ve Halifelik Mefkuresi Bağlamında Bağdat’a Yönelik Faaliyetleri”, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi* S.14, Ankara 2021, s. 143-146.

⁷³⁸ Mehmet Ali Hacıgökmen, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Kitabelerde Geçen Bazı Unvanları ve Bunların Selçuklu Siyasetine Yansımaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2012, s. 180-183.

⁷³⁹ Hacıgökmen, *agm.*, s. 178.

⁷⁴⁰ Nebi Bozkurt, “Tırâz”, *TDVİA C.41*, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 112-114.

⁷⁴¹ Hacıgökmen, *agm.*, s. 178.

⁷⁴² Nizamülmülk, *age.*, s. 234; Özeydin, *Unvan*, s. 164.

lakaplar yerini hilafet merkezi tarafından tevcih edilen Arapça unvanlara bırakmıştır.⁷⁴³ Ancak İslâm'dan önce unvan ve lakap almak kişinin kahramanlıkları, yaşayış tarzı, yaptığı işler, kişisel özellikleri ve şahsiyeti göz önünde bulundurularak mümkünken, İslâm'dan sonra hükümdarların unvan almaları genellikle İslâm dini için yaptıkları hizmetler göz önünde bulundurularak mümkündür.⁷⁴⁴

Yukarıda zikrettiğimiz gibi halifelerin unvan vermeleri ve bu unvanlara Selçuklu sultanları tarafından önem verilmesi, Türklerin İslâmiyet öncesi dönemlere nazaran hükümrânlık anlayışlarında köklü değişikliklere vesile olmuştur. İslâmiyet öncesi dönemde tanrı tarafından yöneticilere verilen “kut” inancı,⁷⁴⁵ İslâmiyet'ten sonra çok açık bir şekilde değişikliğe uğrayarak “Tevhid” şeklinde formalite edilmiştir.⁷⁴⁶ Çünkü Horasan'a hâkim olan Tuğrul Bey, kendisine Allah tarafından hakimiyet ve hükümrânlık verildiğini düşünmekten ziyade, bölgedeki meşruiyetini Abbasi halifesine onaylatmaya ihtiyaç duymuştur.⁷⁴⁷ 1055 yılında Sultan Tuğrul'un Bağdat'ta Büveyhiler üzerine düzenlediği harekattan başarıyla dönmesi üzerine, Halife Kaim-Biemrillah Selçuklulara hükümleri altındaki topraklarının idaresini tevdi etmenin yanı sıra, hakimiyet alametleri olan unvanlarını da tevcih etmiştir. Bundan böyle kut anlayışı tam olmasa da İslâmi bir veçheye bürünmüştür. Bu durum Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde de devam etmiştir.⁷⁴⁸

Nitekim bundan sonrasını kısaca toparlayacak olursak, İran Horasan'ın Selçuklular üzerindeki en önemli tesirlerinden birisi, onların İslâmiyet'i benimsemeleri ve eski Türklere nazaran İslâm'ın etkisiyle hükümrânlık alametlerindeki değişiklikler olmuştur. İslâm dini Selçuklular üzerinde sürekli bir fütuhât ve ilim arama anlayışına vesile olmuş ve yapılan birçok faaliyetin merkezinde bulunmuştur. Dolayısıyla fethedilen bölgelere yapılan akınların temelini dini merkezli olduğu gibi, inşa edilen medreselere ve verilmesi planlanan ilmi programların temelini de İslâm dini olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak zikrettiğimiz fetih ve ilim hareketleri yalnızca Selçuklu devletini değil bütün dünyayı

⁷⁴³ Özaydın, *Unvan*, s. 163-166.

⁷⁴⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 257-258.

⁷⁴⁵ *age.*, s. 240.

⁷⁴⁶ Sinan Doğan, “Kut-Tevhid Arasındaki Kültürel İlişkinin Tetkiki: Seyrânî”, *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi S.9*, İstanbul 2021, s. 87.

⁷⁴⁷ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 88.

⁷⁴⁸ Hacıgökmen, *agm.*, s. 177.

etkileyecek hareketlerdir. Çünkü her iki alanda yapılan faaliyetler neticesinde bugünün dünyasının temelleri atılmıştır.

3.1.7. Ticari Etkiler

Selçuklular Horasan'a ilk geldiklerinde geçimlerini sağlamak için askeri yeteneklerinden istifade etmesini iyi bilmişlerdir. Horasan'a göçlerinin ilk dönemlerin de kervan korumacılığı gibi işlerle meşgul olarak para kazanmaya çalışmışlardır. Ancak kervan koruma küçük çaplı yapılan iktisadi işler onların ekonomik gelirlerini karşılayacak nitelikte olmadığı için uzun ömürlü devam etmemiştir.⁷⁴⁹

Askeri yetenekleri bakımından oldukça mahir olan Selçuk iktisat, siyaset ve ekonomi işlerinde de mahir kişiliklere sahiptir. Çünkü Selçuk Bey babasından kendisine miras kalan kavmini X. yüzyılın ortalarında getirdiği Cend bölgesinde kısa zamanda bölgenin gözde kavimlerinden birisi haline getirmiştir.⁷⁵⁰ Zikrettiğimiz bölgeye 960'lı yıllarda gelen Selçuklular, bölgedeki otlak ve sulakların bolluğundan dolayı kısa zamanda ekonomik olarak rahatlamış, Karahanlı, Samani ve Gazneli devletlerinin ittifak arayışlarında başvuru yapılacak merci haline gelmişlerdir. Hayvanlarını otlatmak geniş arazilere ihtiyaç duyan Selçuklular, Sâ mânîler ile yaptıkları ittifak sonrasında Semerkant ile Buhârâ arasında yeni bir yurt edindiler. Bölgede yaşanan askeri mücadeleler sonucunda da 1032 yılında Hârezm yakınında yer alan Gavhara Kanalı civarındaki Şurâhân ve Darhân'a göç ettiler.⁷⁵¹ Biz kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Selçukluların nüfuslarının bu dönemde 10 bin çadırdan oluştuğunu ve çok sayıda hayvanlarının bulunduğunu anlamaktayız.⁷⁵² Bazı kaynaklar ise zikrettiğimiz dönemde Selçuklu nüfusunun yaklaşık 15.000 olduğunu iddia etmektedirler.⁷⁵³ Selçukluların kısa zamanda iktisadi olarak güçlenmeleri, yeni geldikleri bölgede kendi dinlerine yakın olduğunu düşündükleri İslâm dinini tercih etmeleri ve Horasan'ın zengin otlak alanlarından faydalanmaları

⁷⁴⁹ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 18.

⁷⁵⁰ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *age.*, s. 54; Ebu'l-Ferec, *age.*, s. 29.

⁷⁵¹ Özgüdenli, *Selçuklular C.1*, s. 58.

⁷⁵² Yenidoğan, *agm.*, s. 692.

⁷⁵³ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yay., İstanbul 2002, s. 294.

sayesinde mümkün olmuştur.⁷⁵⁴ Aslında Selçukluların zikrettiğimiz bu faaliyetleri kısa zaman diliminde icra etmelerinin temelinde, göçlerinin ve Maverâünnehir’e gelmelerinin altında yatan iktisadi nedenden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Selçuklular dönemi Türklerin iktisadi hususta Horasan’dan edindikleri ilk kazanım, kendilerinden önce coğrafya da hüküm sahibi olan Gaznelilerin iktisadi tecrübeleri ve birikimlerini içerisinde bulundukları dönemin koşullarına göre güncelleyip kullanmaktır. Selçuklular Gaznelilerden aldıkları bu miras ile kısa zamanda ekonomik olarak bölgede söz sahibi olmuşlardır. Müslüman Araplardan İslâm devletlerine geleneksel bir biçim de geçmiş olan altın ve gümüş sikkeler (dinar ve dirhem) Selçuklularda da benzer bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir.⁷⁵⁵ İktisadi ve ekonomik bağımsızlığın hemen akabinde onların yükselişlerine orantılı olarak da ilk paraları Sultan Tuğrul tarafından 1041-1042 yılında Nişâbur’da bastırılmıştır. Sultan Tuğrul döneminde basılan bu sikkeler de, coğrafyanın da etkisiyle çok belirgin bir şekilde Fars ve Abbasi etkisi görülmektedir. Bundan sonra basılan Selçuklu sikkelerinde de, Tuğrul Bey döneminde başlatılan bu uygulama devam etmiş, Sâsâniler’in paralarında kullanılan motiflere önem verilip sikkelerde kullanıma devam edilmiştir. Ayrıca Selçuklu sikkelerindeki bir diğer dikkate değer hususta şudur ki, Farslardan kalma “Şehinşah” unvanı Selçukluların Horasan fetihlerinin akabinde ilk defa kesilen sikkelerde kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁵⁶ Son Selçuklu sultanı Sencer zamanına kadar da Selçuklu sikkelerinde ve paralarında Türkçe’nin kullanımına sıklık verilmemiştir. Sencer zamanında basılan sikkelerde ise yalnızca hükümdarın unvanlarına Türkçe olarak yer verilmiştir.⁷⁵⁷

Selçuklular dönemi bastırılan paraların ön yüzünde Kelime-i Tevhid (la ilahe illallah), zamanın halifesinin adı, paranın birimi (bismillah hızar dinar veya dirhem

⁷⁵⁴ Yenidoğan, *agm.*, s. 692.

⁷⁵⁵ Kesik, *age.*, s. 566.

⁷⁵⁶ Barthold, *age.*, s. 86.

⁷⁵⁷ Kenan Çetin, “İran’dan Anadolu’ya Selçuklu Paraları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* C.29, Erzurum 2006, s. 183. Büyük Selçuklu sikkelerinde görülen Abbasi etkileri Anadolu Selçuklularındaki yerini Bizans ve Horasan tesirlerinden almıştır. Anadolu Selçuklu sikkelerinde Sâsâniler Dönemi İran toprakların da önemli bir güç olan Kuşan ve Akhun etkilerinin görülmektedir. Kuşan ve Akhun sikkelerinde ye alan Hurşid (güneş) ve Şir (aslan) gibi motiflerin de Horasan’ın zikrettiğimiz iki toplum üzerindeki tesirler vesilesiyle yer aldığını söylememiz mümkündür. Kuşan ve Akhun toplumlarının bu paralardan etkilenmesi ise Sâsâni ve Bizans ticaretinin onlar için önem arz etmesindendir. Çünkü Kuşan ve Akhunlar da Sâsâni ve Bizans ticaretinde yer almak istiyorlardı.

şeklinde), sikkelerin basım yeri ve tarihi (Arapça yazılır), ok ve yay işaretleri ile sultanın kullandığı tamga ve dış çevrede Kur'an'dan bir ayet (genelde Rum Suresi 3-4. ayet) yazılır.⁷⁵⁸ Sikkelerin arka yüzünde ise Kelime-i Tevhid'in ikinci kısmı (Muhammedün Resulüllah), sultanın unvan, lakap ve ismi, Kur'an'dan bir ayet (Tevbe Suresi 33. ayet) yazılmaktadır.⁷⁵⁹ Selçuklu paralarında gördüğümüz Kur'an ayetlerinin yazım geleneği Abbasilerden, Sâsânilere ve onlardan da Selçuklulara geçen bir gelenektir. Böylesi bir geleneğin Selçuklu kültürüne geçmesi ve uzun yıllar devam etmesinde, Selçuklu yönetiminde yer alan Fars kökenli devlet adamlarının rolü çok büyüktür.⁷⁶⁰

Bastırılan paraların ayarlarının yüksek olması nedeniyle Horasan pazarlarında canlılık gözle görülür şekilde artmış, ayarları yüksek Selçuklu sikkelerinden edinmek isteyen birçok farklı milletten tüccarın durağı Selçuklu idaresindeki Horasan pazarları olmuştur. Horasan pazarlarının modelinin Orta Asya menşeli olmasından dolayı yabancılık çekmeyen Selçuklular, pazarlara gelen tüccarlar aracılığıyla Horasan'ın büyük şehirlerinde nüfuzlu bir tacir sınıfının teşekkülüne neden olmuşlardır.⁷⁶¹

Tacir sınıflarının Selçuklu ekonomisine katkılarının yanı sıra Horasan sınırları içinde bulunan madenleri işleme kabiliyeti olan Selçuklular, ekonomik ve sosyal hayatlarına zenginlik katmışlardır.⁷⁶² Horasan madenlerinin Selçuklu ekonomisine ve sosyal hayatına olan katkıları azımsanmayacak kadar büyüktür. Divan-ı Lugati't-Türk'te yer alan "*körük*," kelimesi de Türkler tarafından madencilik faaliyetlerinin çok eski dönemlerde bilindiğinin göstergesidir.⁷⁶³

⁷⁵⁸ Zikrettiğimiz ayetler Selçuklu paralarının ön yüzlerinin dış çevrelerinde yazmakta olup Türkçe mealleri şöyledir: (Rum 30/3-4) "*Bundan önce de sonra da buyruk Allah'ındır. Ve işte o gün mü'minler (Allah'ın) yardımına sevinecekler. Allah dilediğine yardım eder. O çok üstündür, çok güçlüdür, çok merhametlidir.*"

⁷⁵⁹ Zikrettiğimiz ayet Selçuklu paralarının arka yüzlerinin dış çevresinde yazmakta olup Türkçe meali şöyledir: (Tevbe 9/33) "*O Allah ki müşrikler hoşlanmasa da istemese de dinini bütün dinlerden üstün kılmak için Peygamberlerini doğru yok ve hak din ile göndermiştir.*"

⁷⁶⁰ K. Çetin, *agm.*, s. 185-186.

⁷⁶¹ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 372.

⁷⁶² Kesik, *Büyük Selçuklu Devleti Döneminde İran Sahasında Bulunan Madenler*, s. 287.

⁷⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *age. C.1*, s. 391.

Horasan'ın Fars, Maverâünnehir, Kirman ve İstahr gibi bölgeleri demir madenini bol miktarda bulundurmaktaydı.⁷⁶⁴ Demiri işlemekte mahir olan Selçuklular, bu maden aracılığıyla yalnızca hazinelerini zenginleştirmekle kalmamış, demirden aldıkları kuvvetle de cihanşümül devlet anlayışlarını daima diri tutmuşlardır. Horasan sınırları içinde bulunan madenlerin de çeşitliliği ve zenginliğinin İpek Yolu sayesinde civar devlet ve toplumlara kadar ulaştırılması, Selçuklu devletinin bölgedeki önemini tartışmasız hat safhaya çıkarmıştır. Selçuklular işlenen madenleri pazarlar da ve ticaret yolları vasıtasıyla ulaştığı ülkeler de büyük reabet ile pazarlarken, aynı zamanda güç ve kudretlerini de daima geliştirmişlerdir.⁷⁶⁵ Ayrıca demir madeninin işlenmesi ve sosyal hayatta bu madenden elde edilen unsurların kullanımın hızla yaygınlaşması Selçuklu tarımını da dolaylı yollardan etkilemiştir. Zira Selçuklular döneminde demirden yapılan tarım aletleri aracılığıyla verimli arazilerin işlenmesi kolaylaşmış ve üretimde büyük bir seviye katedilmiştir. Horasan'da bulunan ve Selçuklu ekonomisine en çok gelir getiren madeni ürünlerden bazıları şu şekildedir: Demir, Altın, Gümüş,⁷⁶⁶ Kurşun, Bakır, Nişadır, Neft, Cıva, Mermer, Kömür, Çamur/Kil, Firuze/Turkuaz gibi madenlerdir.⁷⁶⁷ Zikrettiğimiz madenlerin hemen hemen hepsi Selçukluların Horasan topraklarından faydalanarak çıkardıkları, işleyip kullandıkları ve dahi ticaretini yaptıkları madenlerdendir. Zikrettiğimiz madenlerden birçoğu Maverâünnehir bölgesinde yer alan, Buhara yakınındaki Verke Köyü'ne yakın Verke Dağı⁷⁶⁸ ve bu dağa bitişik diğer dağlarda yer almaktadır.⁷⁶⁹

Kühek Dağı ve Verke Dağı'nın maden yönünden zenginliği, Selçukluların hakimiyet alanlarında çok sayıda maden bulunması, Selçuklu Devleti'nin zengin madenlere sahip olması ve Selçukluların maden işleme işini iyi bilmeleri devletin iktisadi gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle Horasanın maden

⁷⁶⁴ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten* C.61, Ankara 1997, s. 533.

⁷⁶⁵ Yağcı, *agt.*, s. 131.

⁷⁶⁶ Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler*, s. 529.

⁷⁶⁷ Azimi, *age.*, s. 45; Haydar Bammat, *İslâmiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*, Ankara 1963, s. 89; Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler*, s. 533.

⁷⁶⁸ Verke Dağı, Verke köyüne bitişmekte olup Kiş Adası ve Semerkant'a doğru uzanır. Ayrıca Fergana yakınındaki Üşrüşene'ye doğru saparak Buttem dağlarıyla bitişir.

⁷⁶⁹ Kesik, *age.*, s. 614

yataklarının devlet ekonomisi üzerin de önemi tartışmasız çok büyüktür.⁷⁷⁰ Öyle ki ticaretin gelişmesi, madenlerin kullanılması ve coğrafyanın da Selçuklular için elverişli olması, Selçuklu ekonomisini düşünülenin çok daha ilerisine taşımıştır. Örneğin Sultan Melikşah döneminde ticari vergiler ve gümrük vergilerinin tamamı 600.000 dinara ulaşmıştı.⁷⁷¹ Eyaletler tarafından merkeze ödenen vergiler 215 milyon dinara ulaşmıştır. Bu miktarın XIV. yüzyılın başlarında aynı coğrafyaya hükmeden Gazan Han'ın reformlarından sonra 21 milyon dinara çıkan İlhanlı Devleti'nin vergilerinin on katından daha fazla olması, XI. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklu ekonomik gücünü göstermektedir. Ayrıca İlhanlı dinarının gümüş, Selçuklu dinarının Altın paraya tekabül ettiği de göz önünde bulundurulmalıdır.⁷⁷²

Yukarıda zikrettiğimiz ekonomik güç ve iktisadi düzenin sağlanmasında Selçuklu sultanlarının payının olduğu kadar devlet ricalinin de büyük paya sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Zira Nizamülmülk'ün, temelleri Peygamberimiz Hz. Muhammed dönemine dayanan, daha sonra Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler tarafından kullanılan, Abbasiler zamanında ise tam anlamıyla devlet kurumu olarak istifade edilen ve çok geniş coğrafyalara yayılan İktâ sistemini güncellemesi Selçuklu hazinesinin üzerindeki yükü hafifletmiştir.⁷⁷³

3.2. Selçuklular Dönemi Farılaşmaya Karşı Oğuz İsyamları

Oğuz adına ilk defa Göktürk Kitabelerinde rastlanılmaktadır. Kelimenin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülse de bu kelimenin “ok” ve eski Türkçe deki “z” çokluk ekinin birleşmesiyle Okuz (oklar) şeklini aldığı bu kelime hakkındaki görüşlerin en isabetli olanıdır.⁷⁷⁴ Göktürk kitabelerinde geçen bilgilere göre de Oğuzlar dokuz boydan oluştukları için “Dokuz (Tokuz) Oğuz” olarak zikrolunmuşlardır. Bu tabir “dokuz boydan meydana gelen Oğuzlar” anlamını

⁷⁷⁰ *age.*, s. 629.

⁷⁷¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* 3, s. 350.

⁷⁷² Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 373.

⁷⁷³ Mustafa Demirci, “İktâ”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000, s.44; Sadi S. Kucur, “İktâ”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 48.

⁷⁷⁴ Sümer, *Oğuzlar*, s. 325-330.

taşımaktadır. İslâm kaynaklarında Oğuzlar hakkında verilen bilgilerde, onların isimleri “Dokuz Guz” şeklinde zikredilmektedir.⁷⁷⁵

İlteriş Kağan’ın Kutluk Devleti’ni kurmasının hemen akabinde Göktürklerle isyan eden Oğuzlar, Uygurların tarafında yer almış ve devletin dayanağı olan iki unsurdan biri olmuşlardır. Horasan ile ilk temasları 806 yılında Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyar döneminde olan Oğuzlar, bu dönemde Emevîlere karşı Horasan’da çıkan isyanları desteklemişlerdir. Hilafet makamına Abbasi hanedanlığının geçmesinin akabinde ise Oğuzların tarafında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 823 senesinden sonra da Oğuzların Horasan’a akınlarının devam etmesi, Horasan valisi Abdullah b. Tahir’in tepkisine neden olmuş ve onların üzerine bir ordu sevk etmiştir.⁷⁷⁶

X. yüzyılın ilk yarısında Seyhun bozkırları ile Karacuk ve Sayram şehirlerinde yaşayan Oğuzlar, batıda Hazar denizine, güneyde Gürgenç şehri ile bunun kuzey batısında Cit kasabasına ve Aral gölünün güneyinden Buhara’ya kadar geniş bir alana yayılmışlardır. Onların yayıldıkları bu coğrafya “yarı göçebe Oğuz bozkırı” olarak zikredilmekteydi. Başlarındaki Yabgularının idaresinde X. yüzyılın başlarında Yenikent merkezli bir devlet kuran Oğuzlar, Peçenekler ve Hazarlar ile komşu konumdaydılar. Ancak bu Türk kavimlerinin komşuluğu dostane olmaktan ziyade mücadele ve çelişkiler ile devam etmekteydi.⁷⁷⁷ X. yüzyıldan itibaren de Oğuzlar arasında İslâm dininin hızla yayılması, Horasanlı yerli Müslümanlar tarafından onlara “Türkmen” isminin verilmesine neden olmuştur.⁷⁷⁸ İbrahim Kafesoğlu’na göre de, onlar Müslüman ülkelerine gelmeden öncede Türk adının yanında Türkmen adıyla da anılıyorlardı. Müslüman ülkelerine geldikten sonrada İslâm kaynaklarında bu isimle anılmaları, onların hafızlardaki yerini Türkmen olarak pekiştirmiştir.⁷⁷⁹

Yurt tutma gayesi de Türkler arasında Ortaçağ’dan önceki dönemlerde dahi çok yaygındır. Yurt tutma geleneğinin kolaylaşmasındaki en önemli unsur da, göçler ve göçlerin süratini tayin eden Türk atlarıdır. Ortaçağ’da Türkler tarafından yurt

⁷⁷⁵ Faruk Sümer, “Dokuz Oğuzlar”, *TDVİA C.9*, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 500-502.

⁷⁷⁶ Sümer, *Oğuzlar*, s. 325-330.

⁷⁷⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 147.

⁷⁷⁸ Faruk Sümer, “Türkmenler”, *TDVİA C.41*, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 607-611.

⁷⁷⁹ Kafesoğlu, *Türk Mili Kültürü*, s. 147-148.

tutma gayesiyle yapılan göçlerden biriside Selçuk Bey ve kavminin X. yüzyılda Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin kenarından Horasan'a yaptıkları göçtür. Onların Horasan'a yaptıkları göçlerin hemen akabinde, bölgenin yerli devletlerinden olan Samani Devleti'nin dağıldığını görmekteyiz. Bu durum bölgede Karahanlı ve Gazneli gibi köklü unsurların hakimiyetini kesinleştirirken, aynı zamanda bölgeye hâkim olmaya çalışan Türkmenler için de önemli bir fırsat olmuştur.⁷⁸⁰

Nitekim Selçuklu Devleti'nin kurucu unsuru olan Türkmenler Dandanakan Savaşı öncesi ve sonrasında, merkeziyetçilik kavramından uzak kitleler halinde Horasan başta olmak üzere civar bölgelere dağılmaya başladılar.⁷⁸¹ Onların Dandanakan Savaşı öncesinde, Horasan'a hâkim olan Gazneliler ile görüşmeleri ve 4000 çadırlık nüfusları ile Selçuk Beyin torunlarından ayrı olarak yaylak ve kışlak istemeleri, bu kitlenin en başından Selçuklular için sorun teşkil edeceğinin göstergelerindendir. Ancak 1040 yılında Selçuklu Devleti'nin kurulmasının hemen akabinde Seyhun boylarından, Balhan dağlarından ve muhtemelen Mangışlak'tan bölgeye ciddi bir nüfusa sahip Oğuz göçleri gerçekleşti. Oğuzlar bu dönemde Horasan ve Arran'da kalmış ve Fars ile Huzistan gibi bölgelerde beylikler kurmuşlardır.⁷⁸²

XI. yüzyılın başlarından itibaren Selçuklu ülkesinin hemen her tarafına dağılan ve yer yer rahatsızlıklara neden olan Oğuzlar, devletin yönetim merkezinden ırak ve kendi yaşam şartlarına cevap verecek uygun bir memlekete yerleştirilmeleri gerekiyordu. Fars idarecilerin söz sahibi olduğu Selçuklu Devleti ise bu dönemde Oğuzları devlet merkezinden uzak Bizans sınırlarına yerleştirmeyi bir devlet politikası haline getirmişti.⁷⁸³

Selçukluların idari bünyesinde devletin kurucu unsurlarından olan Oğuzlara yer vermekten ziyade yerel yöneticilere yer vermesi, Selçuklularla beraber bölgeye gelen Oğuz kitlelerini de ziyadesinden fazla rahatsız emiştir. Alparslan dönemi uygulanan bu politika Sultan Melikşah ve oğlu Sencer döneminde devam etmiştir.

⁷⁸⁰ Abdulvahid Soofizadeh, "Selçuklu Devleti Döneminde Horasan'ın Önemi", *DTCF Dergisi* C.63 S.1, Ankara 2023, s. 3-5.

⁷⁸¹ Soofizadeh, *Türkmenler*, s. 158.

⁷⁸² Sümer, *Oğuzlar*, s. 325-330.

⁷⁸³ Özgüdenli, *Selçuklular C.I*, s. 280; Kafesoğlu, *Alparslan*, s. 526-530.

Böylece Oğuzlar, devlet yönetimindeki Farslılaşmaya karşı bir cevap olarak çoğu zaman iktidara karşı muhaliflerin yanında yer almışlardır.⁷⁸⁴

Örneğin Sultan Alparslan'ın vefatı ve saltanat tahtına oğlu Melikşah'ın geçmesi Selçuklu hanedanından diğer üyelerin huzursuzluğuna neden olmuştur. Nisan 1073 senesinde Kavurd Bey'in, yeğeni Melikşah'a karşı isyan etmesindeki en önemli destekçileri ordusu içindeki Oğuzlar'dır. Melikşah, ordusundaki Kürtler ve Arapların desteğiyle saltanatına karşı yapılan bu ayaklanmayı bastırmıştır. Ancak Melikşah'ın kazandığı bu zaferin ardından Kürtleri ve Arapları mükafatlandırması Horasan'da Farslılaşma taraftarı olan Selçuklu iktidarına karşı Oğuzların huzursuzluklar yaratmasına neden olmuştur.⁷⁸⁵

Sultan Melikşah dönemindeki bir diğer önemli hadise de Oğuzların, “Nizamülmülk, Sultan'ın bize mal vermesine mâni oluyor” diyerek pazarları yağmaları ve halkın mallarını talan etmeleridir. Ancak Oğuzların bu hareketleri istedikleri gibi neticelenmemiş, Sultan “devletin büyük, küçük yönetimine dâhil olan bütün işlerini Nizamülmülk'e bırakmıştır.”⁷⁸⁶

Oğuzların, Selçuklu Devleti'ni en derinden etkileyen isyan hareketleri Sultan Sencer döneminde yapılan isyandır. 1152 yılında da Belh valisi Emir İmâdüddin Kamaç ile Gur hükümdarı arasında yapılan savaşta, Sultan Sencer'in Emir Kamaç tarafında yer alması ve Oğuzların saflarında bulunduğu Gur hükümdarını mağlup etmesi Oğuzlar ile Selçuklular arasındaki son bağında kopmasına neden olmuştur.⁷⁸⁷

Özgüdenli'ye göre bu olayın asıl nedeni, Sultan Sencer'in Emir Kamaç'ın yanında yer alıp Gurlular'ı mağlup etmesi değildir. Nitekim Belh ve çevresinde yaşayan Oğuzlar ile Selçuklu vergi memurları arasında çıkan bir anlaşmazlıkta, bir vergi memuru öldürülmüştür. Bu durumdan rahatsızlık duyan Emir Kamaç, Sultan Sencer'den valiliğine ilave olarak Oğuzlar üzerindeki şahnelik görevinin de kendisine verilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun karşılığında da 30.000 koyun vergi vermeyi teklif etmiştir. Bu meseleyi devletin prestiji olarak değerlendiren Sultan Sencer'de kabul etmiştir.⁷⁸⁸ Nitekim bu durumdan oldukça rahatsız olan

⁷⁸⁴ N. Doğan, *age.*, s. 480-481.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Esir, *age. C.10*, s. 82.

⁷⁸⁶ *age. C.10*, s. 83.

⁷⁸⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s. 325-330.

⁷⁸⁸ Özgüdenli, *Selçuklular C.I*, s. 281.

Oğuzlar, daha sonra Emir Kamaç'ı yenmiş, Belh yörelerini yağmalamış ve Nisan 1153 yılında kendi üzerlerine gelen Sultan Sencer'i esir almışlardır. Horasan'ı doğrudan doğruya kendi idarelerine alan Oğuzlar, Sultan Sencer'i tahtına oturtuyor ve onun adına hutbe okutuyorlardı. Ancak Sultanın hiçbir emir ve talimatına itaat etmiyor, onu hor görüp sultanlığına riayet etmiyorlardı.⁷⁸⁹

Sultan Sencer dönemi yapılan bu Oğuz isyanıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin sonunu hazırlayan hadiseler, Selçukluların kuruluşunda göçebe Oğuzlar ile yerleşik Gazneliler arasında yaşanan hadiselerin benzerinden başka bir şey değildir. Çünkü Sultan Sencer, hiçbir otorite tanımayan göçebe soydaşlarına karşı Gazneli Mesud'un rolünü üstelenmiştir. Ancak birinci mücadele Selçuklu liderlerinin önderliğinde bir devletin teşekkülüne dönüşürken, ikinci mücadele hiçbir zaman yağma ve talan faaliyetlerinin önüne geçememiştir.⁷⁹⁰

Oğuzlar tarafından Selçuklu Devleti'ne yönelik yapılan bu isyanların temelinde hiç şüphesiz Sultan Alparslan döneminde başlayan ve Melikşah döneminde Nizamülmülk'ün vezirliği ve bütün devlet işlerinden mesul olmasıyla hat safhaya çıkan devletin Farslılaşıma politikası yer almaktadır. Zira Sultan Sencer döneminde de gördüğümüz gibi devlet ricalinin ve politikalarının genellikle Oğuzlara karşı olması bizim bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Nitekim Oğuzlar yeni bir devlet kurmak isteseler veya hanedanda değişiklik isteseler, bu isteklerini Sultan Sencer'i esir aldıkları dönemde rahatlıkla yapabilecek kudrete sahiptirler. Ancak onların Sultan Sencer'i esir almalarına rağmen hükümdarlık alametlerinden olan hutbeyi yine onun adına okutmaları ve diğer bir hükümdarlık alameti olan tahtta yine Sultan Sencer'e yer vermeleri onların devleti yıkma veya hanedanda değişiklik yapma gayelerinin olmadığına en açık ve şeffaf göstergesidir. Nitekim buradan da anlaşılacağı üzere Oğuz isyanlarının temelinde, Selçuklu Devleti'nin Farslılaşıma eğilimli devlet politikaları düzenlemesi, Selçuklu idari yapısındaki Fars unsurların yönetim anlayışları ve Selçuklu bürokrasisindeki rolleri yatmaktadır.

⁷⁸⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 325-330.

⁷⁹⁰ Özgüdenli, *Selçuklular C.I*, s. 281.

SONUÇ

Selçuklu dönemi, Türk ve Fars kültürleri arasında hem yoğun bir etkileşim hem de karşılıklı bir uyumun tam manasıyla sağlandığı tarihin en özel süreçlerinden birisidir. Bu dönemde Türkler askeri ve siyasi alandaki güçlü yapılarıyla bölgeye hâkim olmuş, Farslar ise özellikle dil, edebiyat ve sanat alanlarında zengin kültürel birikimlerini ortaya koymuşlardır. Bu iki kültürün kesişim noktası, hem Selçuklu Devleti'nin idari ve sosyal yapısını şekillendirmiş hem de bölgenin kültürel mirasını daha geniş anlamda derinden etkilemiştir.

Selçuklular, yönetim sistemlerinde Orta Asya'daki geleneksel Türk yönetim teşkilatının unsurlarını muhafaza ederken, Fars kültüründen de idari organizasyon ve diplomatik meseleler konusunda önemli birçok unsuru benimsemişlerdir. Farsça, bu dönemde saray dili olarak kabul edilmiş ve Fars kökenli şairlerin Selçuklu sultanları tarafından muhafazası sonucu Fars edebiyatında gelişmeler yaşanmıştır.

Sanat ve mimari alanda da benzer bir etkileşim göze çarpmaktadır. Türklerin taş işçiliği, Orta Asya'dan Horasan'a kadar kendini geliştirerek devam eden mimari üslupları, geometrik desenlerle bezenmiş süsleme sanatları, Farsların zarf süsleme ve estetik detaylara verdikleri önemle birleşmiş ve ortaya yepyeni bir mimari sentez çıkıdır. Selçuklu medreseleri, türbeleri, camileri ve birçok mimari eserleri bu sentezin gözle görülür örnekleri olarak günümüzde bile kendilerine karşı hayranlık uyandırmaya devam etmektedir. Ayrıca bu eserler, sadece dönemin ihtiyaçları için inşa edilmekle kalmamış, aynı zamanda kültürlerarası uyum ile nasıl güçlü sanat eserleri oluşturulacağını da tarihten günümüze bir ders olarak vermişlerdir.

Türk-Fars kültürlerinin etkileşimleri yalnızca Selçuklu dönemiyle sınırlı kalmamış, sonraki dönemlere de taşınarak kalıcı izlere vesile olmuştur. Anadolu'da vücut bulan Selçuklular ile Horasan'da vücut bulan birçok devletin kültürel yapılarında, bu dönemin etkilerini açıkça görmek mümkündür. Özellikle dil ve edebiyat alanında ki Farsça etkisi, Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Devleti'nde devam etmiş, hatta bu etki halk edebiyatına kadar nüfuz etmiştir. Aynı durum Türklerin Horasan'daki etkileri üzerinde de benzerliğini korumuştur. Bu benzerlik

Horasan toplumlarının sosyopolitik yapısında ve askeri sisteminde uzun zaman varlığını devam ettirmiştir.

Günümüzde Türk ve Fars kültürlerinde bu tarihi sürecin izlerini net bir şekilde gözlemek mümkündür. Türk kültürüne dahil olan Fars müziğinin ahenkli etkileri ve ortak kültürel özellikler bu etkileşimin devamlılığının göstergelerindendir. Aynı şekilde, Türk geleneklerinin günümüz Fars kültüründeki izleri, Türk-Fars kültürlerinin etkileşimlerinin çift taraflı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu karşılıklı etkiler, yalnızca geçmiş anlamak açısından değil, aynı zamanda günümüz uluslarının kültürel bağlarının devamlılığı ve daha da güçlendirilmesi için büyük önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, Selçuklu dönemi, Türk ve Fars kültürlerinin yalnızca bir araya geldiği değil, aynı zamanda birbirlerinden öğrenerek dönüşüm geçirdiği bir dönemdir. Bu kültürel sentez, o dönemin ötesine geçip zamanını aşarak günümüzde de devamlılığını sürdürmektedir. İki kültür arasındaki bu benzersiz etkileşim, tarihin önemli bir döneminde Türkler ve Farsların bir arada ortak bir kimlik ile oluşturdukları güçlü bir örneğin devamlılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum da, Selçuklu dönemi Türk-Fars kültürel etkileşimlerinin önemini anlamak açısından son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- AGACANOV Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yay., İstanbul 2002.
- AKALIN ERYAVUZ Şebnem, “Kervansaray”, *TDVİA* C.25, TDV Yay., Ankara 2022.
- AKBAŞ Murat, “Selçukluların Abbasi Halifeleri İle İlişkileri ve Halifelik Mefkuresi Bağlamında Bağdat’a Yönelik Faaliyetleri”, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi S.14*, Ankara 2021.
- AKBULUT Dursun Ali, “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan’da Türkler”, *Türkler* C.1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- AKSARÂİYİ, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000.
- AKÜN Ömer Faruk, “Divan Edebiyatı”, *TDVİA* C.9, TDV Yay., İstanbul 1994.
- AKYILMAZ Gül, “Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C.23, Konya 1995.
- ALKAN Öznur, “Zeynü’l-Ahbar’ın Tercüme Değerlendirmesi”, *T.C. Gaziantep Üniversitesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2014.
- ALTINGÖK Ahmet, Abdulhalik BAKIR, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafya”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* C.26 S.2, İzmir 2011.
- ALTUNBAŞ Ali, “İslâmiyet Öncesi Türklerde Hukuk”, *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C.12, Ankara 2022.
- ALTUNGÖK Ahmet, *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arasında Sâsâniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, T.C. Elazığ Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- ARI Ahmet, “Fars Şiîri mi? Farsça Şiîr mi? Klasik Türk Şiîr Geleneğinin Oluşumu ve Sınırları Hakkında Düşünceler”, *Bilig* C.25, Ankara 2003.

- ARMAKİ Tagi Azad, “Selçuklular Devleti’nde İktidarın Yapısı ve Siyasi Meşruiyet”, Çev. Hormoz Kazemighalinghie, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi* C.13, Konya 2020.
- ARMUTLU Sadık, “Nef’i Farsça Divan, Metin-Çev, Prof. Dr. Mehmet Atalay”, *Doğu Esintileri Dergisi* C.11, Erzurum 2019.
- ARSLAN Mahmut, “Ziya Gökalp’te Kültür ve Uygarlık Anlayışı”, *Türkiye’de Sosyoloji-Ziya Gökalp Sempozyumu*, İstanbul 25-26 Ekim 2024.
- ARSLAN Selma, *Selçuklu Devletinde Suç ve Cezalandırma Unsurları*, T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2021.
- ASLAN Yusuf, *Selçuklular Öncesi İran’a Yapılan Türk Akınları*, T.C. İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2021.
- ASLANAPA Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.
- ATTAR Aygün, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü”, *Erdem* C.52, Ankara 2008.
- AVESTA, “Zerdüştlarin Kutsal Metinleri”, Çev. Fahriye Adsoy-İbrahim Bingöl, Avesta Yay., İstanbul 2012.
- AVCI Casim, “Yakut el-Hamevi”, *TDVİA* C.43, TDV Yay., İstanbul 2013.
- AVCI Merve-Seyit TAŞER, “Kültürel Coğrafyanın Sosyal Bilgiler Dersindeki Yeri ve Önemi İle İlgili Öğretmen Görüşlerinin İncelenmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* S.14, İstanbul 2024.
- AVUNAN Selahattin, “Nizamülmülk’ün Yönetim Anlayışı”, *T.C. Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi*, Yüksek Lisans Tezi, Van 2016.
- AYAN Ergin, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* C.3 S.5, Ordu 2012.
- AYAZ Fevzi Burhan, “Göktürk-Bizans Münasebetlerini Yeniden Yorumlamak”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-20-21 Nisan 2018 Bildiri Kitabı*, İstanbul 2018.

- AYDIN Hasan, “İbn Klanisi, Hayatı ve Eserleri “Zeylû Tarihi Dımaşk” Tercümesi (s.142-549), *T.C. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2016.
- AYTBAYEV Abdulhalik, “Masssagetler Hakkında Eski Kaynaklar”, Çev. Kezban Acar, *Türkler C.1*, Ankara 2002.
- AZADYAN Şehram-Hamid Rıza Hekimi, “Selçuklular ve Fars Edebiyatını Himayesi”, Çev. Çetin Kaska, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi C.7 S.2*, İstanbul 2020.
- AZİMİ, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 1988.
- BAKIR Abdulhalik, Umut BADAĞOĞLU, “Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi C.2 S.2*, Tokat 2019.
- BAKIR Abdulhalik, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten C.61*, Ankara 1997.
- BAKIR DAYI Rümeysa, “Selçuklu Dönem İran’ında Arapça Yazan Müellifler”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi C.6 S.11*, Ankara 2024.
- BAMMAT Haydar, *İslâmiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*, Ankara 1963.
- BARTHOLD Vasily Vilademirovic, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, TTK Yay., Ankara 2023.
- BAŞTÜRK Nadir, *Orta Çağ Türk İslâm Şehirleri I-II*, Ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023.
- BAYHAN Ahmet Ali, "Türk Türbe Mimarisinin Gelişiminde İran'daki Büyük Selçuklu Örneklerinin Katkısı", II. *Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İran Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı I*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yay., Konya 2024.
- BAYRAM Yavuz, “Dil ve Edebiyat Türk Edebiyatı Klasik Türk Edebiyatı (12 19.Yüzyıl) Klasik Türk Edebiyatı (13. Yüzyıl)”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. , Ankara 2009*.
- BEHRAMİ Asker, *İran Zemin-i Ruzgar-i Bastan*, Nesri Ferhengi Muassır, Ferhengi Muaser, Tahran 1399.

- BEYHAKÎ, *Târîh-i Beyhakî*, Çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 2019.
- BÎLHAN Saffet, “Asya Eğitim Felsefesine Tarihsel Bir Yaklaşım” İslâmiyet Öncesi Türkler”, *Ankara University Journal of Faculty of Edicational Sciences C.2*, Ankara 1983.
- BUDULGAN Seyit Ali, “İran”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi C.5 S.2*, Ankara 2021.
- BOZKURT Nebi, “Medrese”, *TDVİA C.28*, TDV Yay., Ankara 2003.
- BOZKURT Nebi, “Tırâz”, *TDVİA C.41*, TDV Yay., İstanbul 2012.
- Cahen Claude, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, Çev. Nejat Kaymaz, *Tarih Araştırmaları Dergisi S. 12*, Ankara 1969.
- CİHAN Cihad, “Türk-Sâsâni Askeri İttifakları ve Sâsâni Ordusunda Türkler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi C.12 S.32*, Hatay 2015.
- CÖHCE Salim, “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler C.1*, Ankara Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- ÇETİN Kenan, “İran’dan Anadolu’ya Selçuklu Paraları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi C.29*, Erzurum 2006.
- ÇINAR Aynur, “Tarihte Kaybolmuş Bir Medeniyet: Etrüskler ve Etrüsk Dini”, *Belleten C.84 S.299*, Ankara 2020.
- ÇİÇEK Arif, “Orta Asya Türk Topluluklarının Sosyo-Kültürel Yapısının Genel Bir Değerlendirilmesi”, *Mavi Atlas C.6 S.1*, Gümüşhane 2018.
- ÇİFTÇİ Ömer, “Büyük Selçuklu Devleti Tarihinde Dönüm Noktaları: Nesa ve Serahs Savaşları”, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi C.1 S.23*, 2023.
- DEHKHODÂ Aliakbar, *Lûgat-name-i Dehkhodâ C. 11*, Haz. Muhammed Muin Seyyid Cafer Şehidi, Müessese-i Lûgat-name-i Dehkhoda, Tahran 1377.
- DEMİR Mustafa, “İslâm Ortaçağı’nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 34*, Erzurum 2007.
- DEMİRCİ Mustafa, “İkta”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000.

- DEMİREL Mustafa-SAÇAR Sinan, “Selçukluların Nişâbur’a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S.41*, Konya 2019.
- DENKNALBANT Ayşe, ÇOBANOĞLU Ahmet Vefa, “Selçuklular-Mimari”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009.
- DEVECİ Abdurrahman, “Selçuklu Dönemi Resim Çalışmaları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi C.5 S.9*, Edirne 2015.
- DEVECİ BOZKUŞ Yıldız, İslâmiyet Öncesi Dönemin Türk Kültür ve Uygarlığına Genel Bir Bakış”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.1*, Afyonkarahisar 2022.
- DEVELİOĞLU Ferit, “Hars”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007.
- DİNÇ Ahmet, "Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı", İstanbul 2012.
- DİNEVERİ, *Ahbâr'üt-Tival*, Çev. Mahmud Damgâni, İntişarat-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1992.
- DOĞAN İsmail, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri: Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*, Nobel Yay., Ankara 2010.
- DOĞAN Nagihan, “Orta Çağ İslâm Yazımında Sâsâni Tarihinden Nakledilen Örnek Hükümdar Figürü Üzerine Bir değerlendirme”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi C.5 S.2*, İstanbul 2022.
- DOĞAN Sema, “Kümbet”, *TDVİA C.26*, TDV Yay., İstanbul 2002.
- DOĞAN Sinan, “Kut-Tevhid Arasındaki Kültürel İlişkinin Tetkiki: Seyrânî”, *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi S.9*, İstanbul 2021.
- DOSSYMOVA Mugazimo, “İstemi Yabgu’nun Batı Politikası”, *Cabbadocia Journal Of History and Social Sciences C.20*, Almanya 2023.
- DURMUŞ Eda, “Eski Türklerde Askeri Yapı”, *Asya Araştırmaları Dergisi C.4 S.1*, Ankara 2020.
- DURMUŞ Eda, “Eski Türklerin Savaş Taktikleri ve Savaş Alanındaki Uygulamaları”, *Akademik Bakış Dergisi C. 15 S. 29*, Ankara 2021.

- DURMUŞ İlhami, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten* C.61, Ankara 1997,
- DURMUŞ İlhami, “Eskiçağ Anadolu’sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Araştırmaları Dergisi* C.1 S.2, İzmir 2019.
- DURMUŞ İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993.
- DURMUŞ İlhami, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler* C.1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- DURMUŞ İlhami, “Sakalar İskitler mi?”, *Kırım Dergisi* C.3, İstanbul 1993.
- DURMUŞ İlhami, *Türk Tarihinin Öncüleri*, Akçağ Yay., Ankara 2013.
- DURSUNOĞLU Halis, “Türkiye Türkçesindeki Farsça Sözcükler ve Kullanım Şekilleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* C.13 S.1, Erzurum 2009.
- EBERDHard Wolfram, Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında, *Belleten* C. 35, Ankara 1935.
- EBU’L FEREC, *Ebu’l Ferec Tarihi I*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1987.
- ELPE Ebru, “İran’daki Büyük Selçuklu Devri Yapılarının Süslemeleri İle Bursa’daki Osmanlı Devri Yapılarının Süslemeleri Arasındaki Benzerlik”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* S.5, İstanbul 2014.
- ERDEM İlhan, “Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv şehri ve Önemi (1035-1092)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* C.35 S.60, Ankara 2016.
- EREN Esin, *Nizami Aruzi’nin Çehar Makalesi (Çeviri ve Dil Bilgisi Yönünden İnceleme)*, T.C. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- ERSAN Mehmet Mustafa Alican, *Sorularla Selçuklular Tarihi: Selçukluları Yeniden Keşfetmek: Büyük Selçuklular*, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- ERSOY Tolga, "Bizans-Sâsâni Savaşları Bağlamında Prokopius'un Akhunları Tasviri", *XVII. Türk Tarih Kongresi (Orta Asya ve Kafkasya Tarihi)* C.2, TTK Yay., Ankara 2018.

- EYYİCE Semavi, “Hamam”, *TDVİA C.15*, TDV Yay., İstanbul 1997.
- FURUGİ Muhammed Ali, *İran Tarihi*, Çev. Sadettin Yağmur Gömeç, Berikan Yay., Ankara 2020.
- GEDİK Ümit, “IV-X/XV-XVI Yy. İran Tarih Yazıcılığı”, *Nüsha C. 17 S. 45*, İstanbul 2017.
- GOLDEN Peter Benjamin, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Yay., İstanbul 2012.
- GÖKALP Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, MEB Yay., İstanbul 1990.
- GÖKALP Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Salim Çonoğlu, Ötüken Yay. İstanbul 2022.
- GÖKSU Erkan, *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, Selenge Yay., İstanbul 2020.
- GÖKSU Erkan, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.
- GÖKSU Erkan, “Türkler Kuşatma Araç-Gereçleri Teknolojisiyle ne Zaman Tanıştı”, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.2, S.1*, Hatay 2019.
- GÜNAY Vehbi Alpay, “Selçuklu Dönemi Türk Devlet Yapısını ve Yönetim Anlayışını Şekillendiren Unsurlar”, *Kamu Yönetim Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi C.2 S.2*, Ankara 2022.
- GÜNLER Mevlüt, *Büyük Selçuklu Devleti’nin Türkmen Politikası*, T.C. Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2017.
- HACIGÖKMEN Mehmet Ali, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Kitabelerde Geçen Bazı Unvanları ve Bunların Selçuklu Siyasetine Yansımaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2012.
- HEMEDÂNÎ, *Selçuklular: Câmi’ü’t - Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, Çev. Erkan Göksu- H. Hüsevin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018.
- HERODOT *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen-Ezra Erhat Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1973.

HEYET Cevad, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.

HÜLAGU M. Metin, Erciyes Üniversitesi (ed.), “Anadolu Selçuklularında Medreselerin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum: 27-30 Eylül 2010, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırma Merkezi: Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler I-II)*, Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, TTK Yay., Ankara 2014.

İBN KESİR, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.

İBNÜ'L-ADİM, *Buğyetü't-Taleb Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2023.

İBNÜ'L-CEVZİ, *El Muntazam Fi't-Tarih'il-Mülük ve'l-Ümem*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.

İBNÜ'L-ESİR, *İbnü'l-Esir El Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, Çev. Abdulkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1991.

İLHAN Suat, “Toprak ve Kültür”, *Erdem C.15 S.1*, Ankara 1989.

KAÇALIN Mustafa Sinan, “Orhon Yazıtları”, *TDVİA C.33*, TDV Yay., İstanbul 2007.

KAFESOĞLU İbrahim, “Alparslan”, *TDVİA C.2*, TDV Yay., İstanbul 1989.

KAFESOĞLU İbrahim, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yay., İstanbul 2010.

KAFESOĞLU İbrahim, “Türk”, *TDVİA C. 41*, TDV Yay. İstanbul 2012.

KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2021.

KARADENİZ Yılmaz, “I. Hüsrev Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsâni-Göktürk Mücadelesi (531-579)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi C.4 S.16*, İstanbul 2011.

KARADAŞ Çağfer, “Selçuklular'ın Din Politikası”, *İSTEM C.2*, İstanbul 2003.

- KARADEMİR Fevzi, “Türk Dilinin Tarihi Dönemlerini Adlandırma Sorunu”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi C.5 S.2*, Ankara 2016.
- KARAİSMAİLOĞLU Adnan, *Klasik Türk Edebiyatının İran Edebiyatı İle Münasebeti*, Dergah Yay., 1999.
- KARTAL Ahmet, “Farsçada Türkçe Kelimeler ve Türk Edebiyatı’da “Türk” Kavramı İle İlgili Unsurlar”, *Bilig C.2*, Ankara 1999.
- KARTAL Ahmet, “Karahanlı, Gazneli ve Anadolu Selçuklu Saraylarındaki Edebi Faaliyetler Üzerine Düşünceler”, *Bilig C.17*, Ankara 2001.
- KARTAL Ahmet, “Türk-Fars Edebi İlişkileri”, *Türk Edebiyatı Tarihi C.1*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İzmir 2019.
- KAŞKARLI MAHMUD, *Dîvanü Lugâti’t-Türk* Tercümesi, Çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 1985.
- KAYA Abdullah, “Başlangıcından 1071’e Kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *EKEV Akademi Dergisi S.59*, Ankara 2014.
- KAYA Abdullah, “Selçuklular Dönemi Sivas’ta İlmi Hayat ve İlim Adamları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi C.2 S.1*, İstanbul 2008.
- KAYA Mahmut, “İskender”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000.
- KAYALI Yalçın, “Kuşan İsminin, Toplumun ve Hükümdar Unvanlarının Kökeni Üzerine”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C.2 S.57*, Ankara 2017.
- KELEŞ Nevzat, “Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi C.3 S.20*, İstanbul 2019.
- KERİMİ Rıza-PARSAYİ Hüseyin, “Tarihçeyi Destur-i Nevişi Der Cihan, Zeban-i Arabi ve Farsi”, *Neşriyeyi Roştı Amuzeşi Zeban ve Edebi Farsi*, Tahran 1398.
- KESİK Muharrem, “Büyük Selçuklu Devleti Döneminde İran Sahasında Bulunan Madenler”, II. *Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İran Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı I*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Yay., Konya 2024.

- KESİK Muharrem, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.
- KEYANİ Muhammed Yusuf, *İslâm Dönemi İran Mimarisi*, İraniyat Yay., Ankara 2018.
- KIZIL Hayrettin, “Mazdek Hareketi ve Sebepleri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi C.13 S. 2*, İstanbul 2021.
- KIZILTAŞ Elif, *Amîdülmülk el-Kündürî ve Büyük Selçuklu Devletine Hizmeti*, T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Van 2018.
- KOCA Salim, “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *Erdem C.8 S.23*, Ankara 1996.
- KOCA Salim, “Diyâr-ı Rûm’un (Roma Ülkesi=Anadolu) Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.23*, 2008.
- KOÇ Turan, “Sanat”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009.
- KONUKÇU Enver, “Behram-ı Gur”, *C5*, İstanbul 1992.
- KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklülere Karşı Avrupa Moğol İttifakı Tasarısı (1307)*, Cev. A. Tayfun Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2023.
- KÖK Bahadır, “Gazneli Mahmud’la Abbasi Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler”, *EKEV Akademi Dergisi C.1 S.2*, Ankara 1998.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 1: Kuruluş Devri*, TTK Yay., Ankara 1989.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3: Alparslan ve Zamanı*, TTK Yay., Ankara 1992.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- KUCUR S. Sadi, “İktâ”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000.
- KUCUR S. Sadi, “İkta Sistemi”, *Büyük Selçuklu Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2024.

- KURAT Akdes Nimet, “Göktürk Kağanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi C.2*, Türkiye Yay., Ankara 2002.
- KURPALİDİS G.M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal e Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.
- MALTA Kübra, *Baktria ce Eski Türk Hukuk Belgelerinin Karşılaştırmalı İncelemesi*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- MAHİR F. Banu, “Minyatür”, *TDVİA C.30*, TDV Yay., Ankara 2020.
- MEHMED Sedat, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*, T.C. Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014.
- MENEKŞE Ömer, *Selçuklu İslâm Hukuku: Yükseliş Devri (1063 - 1093)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2021.
- MERÇİL Erdoğan, “Alp Tegin”, *TDVİA C.2*, TDV Yay., İstanbul 1989.
- MERÇİL Erdoğan, “Büveyhiler”, *TDVİA C.6*, TDV Yay., İstanbul 1992.
- MERÇİL Erdoğan, “Saffariler”, *TDVİA C.35*, TDV Yay., İstanbul 2008.
- MERÇİL Erdoğan, “Selçuklularda Devlet Teşkilatı”, *C.36*, TTK Yay., İstanbul 2009.
- MERÇİL Erdoğan, “Türkçe Selçukname’ye Göre Malazgirt Savaşı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi S.2*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1971.
- METİN Tülay, “Büyük Selçuklu Şehir Yapılanmasının Anadolu Selçuklu Şehir Kültürü Üzerine Tesiri”, *The Journal Of Academic-Social Science Studies (International Journal of Social Science) C.26*, İstanbul 2014.
- MUHAMMED b. HAVENDAŞ b. MAHMUD MİRHAND, *Ravzatu’s-Safa (Tabaka i Selçukiyye)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2018.
- NARAIN Awadh Kishore, “Kuşan Devleti”, Çev. Murat Yaşar, *Türkler C.1*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

- NARİÇ Ecem, *Sâsâniler Döneminde Doğu İranın Tarihsel Sınırları (MS III-VI., Yüzyıllar Türk-İran İlişkileri Bağlamında)*, T.C. Şeyh Edebali Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2022.
- NASIR-I HÜSREV, *Sefername*, Çev. Abdulvahap Tarzi, MEB Yay., İstanbul 1967.
- NASKALİ Esko, “İran ‘Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar’”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000.
- NASKALİ Esko, “Sâsâniler”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2000.
- NASKALİ Esko, “Şâpûr”, *TDVİA C.38*, TDV Yay., İstanbul 2010.
- NEJÂD Bedî’ullâh Debîrî, “Selçuklular Devrinde Kültürel Durum”, Çev. Mürsel Öztürk, *Erdem C.3 S.8*, Ankara 1987.
- NİZAMİ ARUZİ, *Çehar Makale*, Yayına Haz. Muhammed Moin, Jami Yayınevi, Tahran 1391.
- NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Kanar, Say Yay., Ankara 2023.
- OCAK Ahmet, “Dini, İlmi, Fikri ve Tasavvufi Hayat. Dini ve İlmi Hayat”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009.
- OCAK Ahmet, “Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2012.
- OCAK Ahmet, “Selçuklu Medreselerinin Mağrip ve Endülüs Üzerindeki Etkileri”, *Turkish Studies C.3 S.4*, Ankara 2009.
- ORMAN İsmail, “Türbe”, *TDVİA C.41*, TDV Yay., İstanbul 2012.
- ÖGEL Bahaeddin, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüeciler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C.1 S.3*, Ankara 1957.
- ÖNGÜL Ali, *Selçuklular Tarihi*, Çamlıca Yay., İstanbul 2014.
- ÖRS Derya, “Fars Edebiyatı. Üslup ve Tarihi Dönemler”, *TDVİA C.39*, TDV Yay., İstanbul 2010.
- ÖZ Mehmet, “Reâyâ”, *TDVİA C.34*, TDV Yay., İstanbul 2007.

- ÖZAYDIN Abdulkerim, “Cend”, *TDVİA C.7*, TDV Yay., İstanbul 1993.
- ÖZAYDIN Abdulkerim, “Nizamiye Medresesi”, *TDVİA C.33*, TDV Yay., İstanbul 2007.
- ÖZAYDIN Abdulkerim, “Unvan”, *TDVİA C.42*, TDV Yay., İstanbul 2012.
- ÖZCAN Abdulkadir, “Gazi”, *TDVİA C.13*, TDV Yay., İstanbul 1996.
- ÖZDEMİR Mehmed Nadir, “Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.24*, Ankara 2008.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi C1 S.2*, İstanbul 2014.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Horasan’da Arap Dili”, *Şarkiyat Mecmuası S.26*, 2016.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “İran: Fetihten Safeviler’e Kadar”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Merv”, *TDVİA C.29*, TDV Yay., Ankara 2004.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Nişâbur”, *TDVİA C.33*, TDV Yay., İstanbul 2007.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Rey”, *TDVİA C.35*, TDV Yay., İstanbul 2008.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, *Selçuklular C.1 Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yay., İstanbul 2022.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Selçuklular”, *TDVİA C.36*, TDV Yay. İstanbul 2009.
- ÖZKAN Salim Hilmi, “Türk Devlet Anlayışı ve İran Devlet Anlayışının Etkileşimi”, *Türk Devlet Anlayışı ve İran Devlet Anlayışının Etkileşimi* (International Euroasia Conhress on Scientific Researches and Recend Trends-V December 16-19), Baku-Azarbaijan, Baku-Azarbaijan 2019.
- ÖZTUNA Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi C1*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977.
- PAZARBAŞI Erdoğan, *Kur’ân ve Medeniyet*, Pınar Yay., İstanbul 1996.

- PIRLANTA İsmail, “Büyük Selçuklu Döneminde Horasan’da Tarım ve Hayvancılık”, *İnternetional Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic C.9 S.4*, Ankara 2014.
- PIRLANTA İsmail, “Büyük Selçukluların Horasan’da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi C.16 S.2*, Sivas 2012.
- PİYADEOĞLU Cihan, *Büyük Selçuklular: Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- PİYADEOĞLU Cihan, “Nizamiye Medreselerinin Kuruluş ve Önemi”, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi C.8*, Ankara 2018.
- PİYADEOĞLU Cihan, “Büyük Selçukluda Çevre ve Şehir Faaliyetleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çevre ve Şehir*, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yay., İstanbul 2015.
- POOR GOLMOHAMMAD Hasan, *İslâm Öncesinde Türk-İran Kültür İlişkileri*, T.C. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- P’YANKOV, İgor Vasileviç, “Sakalar”, Çev. Zülfüye Valiyeva, *Türkler C.1*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2022.
- SARI Mevlüt, “sekafe”, *Arapça-Türkçe Lûgat*, Bahar Yay., İstanbul 1980.
- SARICI Burak Nazif, “Büyük Selçuklularda Devlet-Yönetim Anlayışı ve İtaat Kavramı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi S.19*, Ankara 2023.
- SEVİM Ali, “İbnü’l-Kalanisi’nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H.436-500=1044/45-1106/07)”, *Belgeler Dergisi C.29 S.33*, TTK Yay., Ankara 2008.
- SEVİM Ali, “Malazgirt Muharebesi”, *TDVİA C.27*, TDV Yay., Ankara 2003.
- SEVİM Ali Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara 2020.
- SEVİM Ali, “Sbt İbnü’l-Cevzi’nin Mir’âtü’z-Zaman Fi Tarihi’l Ayan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II-Sultan Alparslan Dönemi”, *Belgeler: TürkTarihi Belgeleri Dergisi C.19 S.23*, Ankara 1998.

- SİVRİOĞLU Ulaş Töre, “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti’nin Çöküşü”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic C.10 S.9*, Ankara 2015.
- SOOFİZADEH Abdulvahid, “Selçuklu Devleti Döneminde Horasan’ın Önemi”, *DTCF Dergisi C.63 S.1*, Ankara 2023.
- SOOFİZADEH Abdulvahid, “Selçuklu Devleti’nin Kurucusu Olan Türkmenler”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi C3 S.1*, Ankara 2019.
- SÖNMEZ Selami, “Ortaçağ Türk ve İslâm Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar Ribatlar)”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi S.15*, Erzurum 2007.
- SÜMER Faruk, “Dokuz Oğuzlar”, *TDVİA C.9*, TDV Yay., İstanbul 1994.
- SÜMER Faruk, “Oğuzlar”, *TDVİA C.3*, TDV Yay., İstanbul 2007.
- SÜMER Faruk, “Selçuklular”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009.
- SÜMER Faruk, “Türkmenler”, *TDVİA C.41*, TDV Yay., İstanbul 2012.
- SÜRYANÎ MAR-YEŞUA, *Vakaayi’nâme*, Çev. Muaalâ Yanmaz, İstanbul Şehir Matbaası, İstanbul 1958.
- ŞAFAK Yakup, “Çehâr Makale”, *TDVİA C.8*, TDV Yay., İstanbul 1993.
- ŞAHAN Kübra, *Büyük Selçuklu Devleti’nde Dini Hareketler ve Selçukluların Din Politikaları*, T.C. Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2023.
- ŞAHİN Ahmet, “İran”, *Tarih Kritik Dergisi C.5 S.4*, İstanbul 2019.
- ŞAHİN Haşim, ARİFOĞLU Yunus, “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi C.8 S.3*, Sakarya 2013.
- ŞAHİN H. Hilal, “Türk Adı ve İslâmiyet Öncesi Türk Tarihinin Panaroması”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.V, S.18*, Ankara 2018.
- ŞİMŞİR Mehmet, “Ortaçağlarda Düzenlenen Haçlı Seferlerinin Gerçek Nedenleri Üzerine Bir Çalışma”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi S.45*, 2018.

- TABERÎ, *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yay. İstanbul 2010.
- TANERÎ Aydın, “Çetr”, *TDVİA C.8*, TDV Yay., İstanbul 1993.
- TAŞAĞIL Ahmet, “Akhun”, *TDVİA C.41*, DİV Yay., İstanbul 2012.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Bozkırın Kağanlıkları: Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler Uygurlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları: Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.
- TAŞÇI Kemal, “Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranîleşmesine) Vezir Nizamü'l-Mülk'n Siyasetname (Siyerü'l-Mlk) Adlı Eserinin Etkisi”, *Düşünce Dünyasında Türkiz C.6 S.35*, İstanbul 2022.
- TEKER Filiz, *Sâsâniler Döneminde İran ve Turan İlişkileri*, T.C. Fırat Üniversitesi, Doktora Tezi, Elazığ 2023.
- TEKİN Mürsel, “Ortadoğu'da Helen Kültürü ve İslâm'ın İlk Devirlerinde Tercüme Faaliyetlerine Etkisi”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi C.3 S.3*, Kırklareli 2019.
- TEZCAN Mehmet, “V. Yüzyılda Ermeni-Sâsâni Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.32*, Erzurum 2007.
- TEZCAN Mehmet, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi C.22 S.2*, İzmir 2007.
- TEZCAN Mehmet, “Kuşanlar'ın Menşei”, *Türkler C.1*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- TEZCAN Mehmet, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-Chih'lardan Kuşanlara)*, T.C. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 1996.
- TEZEL Damla, *Büyük Selçuklu Dönemi Minyatürlü Çini Tabaklarındaki Çift Figürlü Desenlerin Analizi (12. 13. Yüzyıl)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022.
- TOGAN Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi C.I.*, Enderun Yay., İstanbul 1942.

- TOGAN A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş “En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar”*, Enderun Yay., İstanbul 1981.
- TOGAY Ali Hüseyin, “Behram Çubin’in Göktürkler Üzerine Seferi Hakkında Bir Değerlendirme”, *MUTAD C.10 S.1*, İstanbul 2023.
- TOGAY Ali Hüseyin, “İstemi Yabgu ve Hüsrev Anuşirvan Arasındaki İpek Yolu Hakimiyet Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gazi Türkiyat C.33*, 2023.
- TOGAY Ali Hüseyin Roozbeh Zarrımkooob, “Göktürklerdeki ‘Kut’ İle Sâsânilerdeki ‘Farrah’ (Xvarrah) Kavramları Arasındaki Benzerlikler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi S.17*, Ankara 2023.
- TOKMAK A. Naci, “İran: Edebiyat”, *TDVİA C.22*, TDV Yay., İstanbul 2000.
- TOMAR Cengiz, “Pazar”, *TDVİA C.34*, İstanbul: TDV Yay., İstanbul 2007.
- TOMAR Cengiz, “Yemen”, *TDVİA C.43*, TDV Yay., İstanbul 2013.
- TOPTAŞ Serkan, *Türk Göçlerinin Anadolu’nun Sosyo-Kültürel ve Demografik Yapısına Etkileri (Başlangıçtan XV. Yüzyıla Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2024.
- TOY İhsan Eren, “Kyros Döneminde Perslerin Savaşları Üzerine Araştırma” *TASAM*, İstanbul 2023.
- TURAN Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2012.
- TURAN Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Cilt I-II*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1979.
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2019.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara 1987.
- USLUER Mehmet, “İslâm Orduları Karşısında Tutunamayan Bir Hükümdar: Son Sâsâni Kısrası III. Yazdicerd”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.9 S.2*, Lefkoşa 2023.

- USTA Aydın, “Samaniler”, *TDVİA C.36*, TDV Yay., İstanbul 2009.
- USTA Aydın, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2020.
- YAĞCI Mehmet, *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI.-XII. Yüzyıllar)*, T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2015.
- YA’KUBÎ, *Tarih-i Ya’kubî C.1*, Çev. Muhammed İbrahim Ayeti, Şirket-i İntişarat-i İlmi, Tahran 1382.
- YAZOĞLU Ruhattin, “Dil-Kültür İlişkisi”, *EKEV Akademi Dergisi S.11*, Ankara 2002.
- YENİDOĞAN Hasan, “Büyük Selçuklular Zamanı Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi C.6 S.2*, Tokat 2023.
- YEŞİLYURT Zemzem, *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157’ye Kadar)*, T.C. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- YETKİN Şerare, “Çini”, *TDVİA C.8*, TDV Yay., İstanbul 1993.
- YILDIRIM Nimet, “İslâmiyetin Ortaya Çıktığı Çağ’da İran”, *Tarih ve Tarihçi C.1 S.2* Erzurum 2022.
- YILDIZ Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *TDVİA C.1*, TDV Yay., İstanbul 1988.
- YILMAZ Tuğba, *İskitler: Siyasi ve Kültürel Tarih*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- YILMAZ VURGUN Seda, “Seyahatnamelerin Işığında Ondokuzuncu Yüzyılda Merv Şehri”, *History Studies C.3 S.5*, İstanbul 2013.
- YİĞİT İsmail, “Emevîler”, *TDVİA C. 11*, TDV Yay., İstanbul 1995.
- YUSUFİFAR Shahram , *Tarikh-i Tahavvulat-i Siyasi, İctima’i, İgtişadi ve Ferhengi İran der Dovran’i Salcugıyan, Rishtah’i Tarih* Tehran, Danishgah PayamiNur, Tahran 2008.
- YÜCEKAYA Hüsne-ÖZCİMBİT Onur, “İpeğin Serüveninde Türk Topluluklarının Belirginleşmemiş Rolü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi C.38 S.1*, İzmir 2023.
- YÜCEL Yaşar-Bahaeddin YEDİYILDIZ, “Tarih ve Kültür”, *Erdem C.4 S.19*, Ankara 1988.

ZAHODER B., “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, Çev. İsmail
Kaynak, *Belleten C.19 S.76*, Ankara 1995, s. 491-527.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Sinan BAŞEĞMEZ
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti

